Т 47731

Çəvaplь redaktor Şəfiqullin
Texnik redaktor Xəsənof
Çəvaplь korrektor F. Mustak

Ql. TOLЬMBAJ

ПРОВЕРЕНО
2006 г.
Проверено
1949 г.

FATЬJX ƏMIRXAN

47731
Научная Библиотека
ТР ярн КГУ
КФУ Ограничивать
срок хотеряло

НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
КФУ
0000973505

TATGOSIZDAT
MATUR ƏDƏBIAT SEKTORЬ
QAZAN—1936

JAZUCЬDAN

Fatьjx Əmirxan turьndaqь bu əsər--qьzьl profesorlar xəzerli toroqan Ədəbiat Institutьn təmam itkəndə (1934 j.) jazьlqan dissertatsiə. Bu dissertatsiəne, Məskəvdə jaqlaqannan soŋ, Qazan Marksizm-Leninizm Institutь qatьndaqь ədəbiat seksiəsendə iptəşlər taqьn ber qat tikşerep yttelər. Nətiçədə, tatar telendə jazьlqan bu variantьnda, bilgele, qajber yzgəreşlər buldь.

Əmirxannь həm anьŋ zamanьn öjrənergə berqədər jardəm itər, jazucьlar turьnda monografiə jazuqa ber başlanqьc təçribə buiьr dip, „Fatьjx Əmirxan“ nь kitap itep cьqarьrqa bulьndь

Ql. T.

1935.

Kereş urnьnda

Fevral' burʒuaz-demokratik revolytsiəsennən soŋ xəzerge ataqlь sovet dramaturgь Kərim Tincurin „Qojaş“ gazetasь redaksiəsenə Xənəfi Kajbьjşefnьŋ (M. Xənəfi) oxrankada eşləgənlege turьnda xəbər jazьp kiterə; xəbərne gazetanьŋ fakticeski redaktorь buloqan Fatьjx Əmirxanoqa tottьra. Fatьjx Əmirxannьŋ bu xəbərgə bşanasь kilmi. Bşanasь kilmi genə tygel, ul bu xəbərne bөten kөce belən juqqa cьqarьrqa tьrьşa:

— Monьŋ,—di ul əjtə,—buluь məmkin tygel. Mondьj eşneŋ buluь hic məmkin tygel. Əgər Xənəfi də provokator bulьp cьqsa, ul vaqьtta min bu dənjada ber keşegə də, xətta yzemneŋ atama da bşanmьjm!

Əmirxannьŋ borcьluь, jarsuь urьnsьz bula. Tincurinnьŋ xəbəre, dokumentlar belən raslanьp, başqa gazetalarda basьlьp cьqa. Tatar burʒuasьnьŋ ideolog həm filosoflarьnnan buloqan, burʒua jəşləre arasьnda ajrьm ber simpatiə belən fajdalanoqan M. Xənəfineŋ oxrankada eşləve turьnda ber keşedə də şik qalmьj. Əjje, F. Əmirxannьŋ iŋ jaqьn dusь M. Xənəfi, ber jaqtan, tatar burʒuasьnьŋ ideologlarьnnan: ul filosofik məqalələr jaza, ul nəserlər bastьrьp kilə, çəmaoqət eşendə jərgən bula. Ə, ikence jaqtan, ul oxrankanьŋ bşanьclь keşelərennən. Anьŋ eşe ecke Rossiədəge xərəkətlərne caoqu belən genə ciklənmi, ul oxrankanьŋ quşuь

вujьnca Tərkiəgə yk вarьp cьoqa. Tərkiə millətcələrə вelən Rossiə tatarlarь arasьndaoqь qajвer вəjləneşlərne ojrənep oxrankaoqa вik tulь doklad jaza.

Nicek kenə jərəge janmasьn, Fatьjx Əmirxan fakt aldьnda qala. Xəjer, ul vaqьtnь anar mondьj xəвərne вer M. Xənəfi turьnda oqьna kyrergə turь kilmi. Fevral' revolytsiəsennən soŋ mondьj faktlar, tatar вurzua çəmaoqət xezmətcelərenen turьdan-turь zandarm eşen də alьp вarularь, вer-вer artlь məjdanoqa cьoqьp toralar [1].

Fevral' revolytsiəse tatar eksploatatorlarьnьŋ turьdan-turь zandarmoqa itkən вьlcьraq eşləren də вerqədər aca вaşlasa, вəjek Oktəвr revolytsiəse alarnьn kontrrevolytsion asьllarьn вətenləj acьp taşladь. Proletariat revolytsiəse вulu вelən alar „velikorus derzimordalarь" вelən вer lagerda вuldьlar, Denikin, Kolcak kevek kontrrevolytsion etlərneŋ jardəmcelərə вulьp jərdelər.

Fatьjx Əmirxannьŋ, вilgele, oxrankada eşləgəne juq həm ul Oktəвr revolytsiəse kennərendə də, avru вuluь arqasьnda, sovetqa qarşь turьdan-turь вarrikada suoqьşlarьna qatnaşudan cittə qaldь. Bu xəllər əle, вilgele, yzlərennən yzlərə genə вer nərsə də səjləmilər. Tik monda şunь oqьna əjtəse kilə: вerdən. Fatьjx Əmirxan yzeneŋ şuşь juqaoqac namusь вelən hər vaqьtta da tatar eksploatatorlarьnьŋ cьn jəzlərən pərdələrgə tьrьştь. Ikencedən, tatar вurzua çəmaoqət xezmətcelərə də, yzlərə turьnda syz вaroqanda, hər vaqьt Fatьjx Əmirxan ismen qalqan itep totьp mataştьlar.

Fatьjx Əmirxan („Damella", „Taşməxəmmət" həm „Zəmzəmettin" quşamatlarь вelən də jaza) tatar вurzuasьnьŋ zur jazucьsь həm kyrnekle çəmaoqət xezmətcese. Fatьjx Əmirxan ylgəc, вer вilgele вurzua tənqitcese вolaj dip jazdь: „Fatьjx Əmirxan tatar ədəвiatь tarixьnda oqьna tygel, вəten tatar içtimaoqi tarixьnda iŋ kyrneşle вer urьn totqan, vaqtь вujьnca keckenə, ləkin əhəmiətə вujьnca ciksez zur вuloqan вer вuьnnьŋ yzəgendə toroqan keşe". Bu jullarda, hic şiksez, вerqədər dəreslek вar. Fatьjx Əmirxan cьnlap ta tatar вurzua mədənilegeneŋ kygendə „вriljant qaş" вulьp jaltьraoqan keşe; anьŋ xezmətlərə dərestən də tatar вurzua mədənilegeneŋ iŋ juoqarь tьnьşьn kyrsətep toralar.

Tatar вurzua çəmaoqət xezmətcelərə Əmirxannь Genrix Gejnəgə tiŋlədelər. Şunьŋ вelən вergə Əmirxan qajtьp qala toroqan sьjnьfnь, вer ojəjepsez sьjnьf itep kenə tygel, xətta milli azatlьq ecen kərəşkən revolytsion sьjnьf itep tanьtьroqa tьrьştьlar. Bezne вarьnnan da elek mondьj вer sorav qьzьqsьndьra: „Xalьqlar tərməse" вuloqan Rossiənen oxrankasь вelən вergələp eşləvgə „kytərelgən" tatar вurzua sьjnfь Gejnə kevek keşelərne ysterə aloqanmь? Fatьjx Əmirxan xezmətə tatar вurzua mədənilegeneŋ iŋ juoqarь tьnьşьn kyrsətep tora ikən, вu juoqarьlьqnьŋ xikmətə nərsədə soŋ? M. Xənəfi mengən „juoqarьlьqnьŋ" ikence jaoqь oqьna tygelme вu? Əllə вerər əhəmiətle jaoqь вelən anardan ajrьlamь?

Gejnə yzeneŋ „Jul kartinalarь" nda Şvetsarienen вəlademokratlarь turьnda menə mondьj ytken həm cos syzlər jazoqan: „...oqomumən Şvetsarienen xəzerge kendə puвlika ecendə вatьrlьq вelən politika turьnda lьoqьrdavcьlarь mina

[1] Şunsь xarakterlь ki, tatar вurzua çəmaoqət xezmətcelərə oxrankada eşləvne vaq вurzua vəkillərenen eşe itep kenə kyrsətergə tьrьşalar. Bez reaksiəgə вirelgən вajtaq qьna vaq вurzua vəkillərenen şundьj вьlcьraqlьqqa teşyləren вik nьq istə totu вelən вergə, tatar вurzua həm morzalarьnьŋ oxranka вelən вergə eşləp вaru faktlarьnə də, вilgele, hicвer kyz joma almьjвьz.

jarmarkalardaoqь balagan qujannarьn iskə təşərələr. Ul qujannar bit, pistolitlardan atьp, yzlərenең qurьqmavlarь belən balalarnьң həm krestiännərneң islərən çibərsələr də, haman da qujan bulьp qalalar". F. Əmirxannьң M. Xənəfi turьndaoqь xəbərne işetkəndə jarsuь həm yzeneң namusly keşe buluь turьnda fiker jərtye balagan qujannarь xərəkətesьman ber xəlne anlatmьjmь?

Bilgele, bu məs'ələlər Əmirxannьң başlьca ədəbi əsərləre bujьnca cişelergə tieşlər. Ul ədəbi əsərlər jazucь oqьna tygel, publitsist ta, çəmaoqət xezmətcese də. Bolar, əlbəttə, iskə alьnalar. Ləkin monda təp burьc itep anьң ədəbi jəzen acьp salu aloqa qujьla.

Jazucьnьң ədəbi jəzen acьp salu keckenə eş tygel. Bu qatlavlь məs'ələ. Dimək, Fatьjx Əmirxan əsərlərenə tərle jaqlap jaqьn kilergə kirək. Əmirxan aloqa sərgən idejələrneң nindi ədəbi forma alularь, anьң ədəbi tele—barsь da tieşencə iskə alьnьroqa, tikşerelergə tieşle.

Annarь Əmirxan içadь belən rus dvorən həm burzua ədəbiatь arasьndaoqь bəjləneşlərne kyrmi də jaramьj, cənki Fatьjx Əmirxannь çiteştergən tatar burzua xərəkəte belən velikorus eksploatatorlar xərəkəte nьq bəjləneştelər həm soŋoqlarь əjdəvce urьnnь totalar.

Bez menə şul juqarьda qujьloqan soravlaroqa, təp sьzьqlarda oqьna bulsa da, çəvap birməkce bulabьz.

I

1905 NCE JЬLQIЬ REVOLYTSIƏ HƏM FATЬJX ƏMIRXAN

1905 nce jьloqь revolytsiə arqasьnda bezdə kyp kenə jazucьlar məjdanoqa cьqtьlar. Tuqaj, Oj. Kamal, Ojalimçan Ibrahimoi, Ojafur Qoləxmitef, Şərif Kamal həm Səoqit Rəmief kebek jazucьlarnьң ədəbiat dənjasьna cьqularьn həm kytərelep kityləren şul 1905 nce jьloqь revolytsiə xərəkətləren öjrəny nigezendə genə dəres itep kyz aldьna kiterergə məmkin. Fatьjx Əmirxan da şul uq berence revolytsiə dulqьnnarьnda qalqьoqan jazucь.

Əmirxannьң ul caoqьndaoqь sotsial jəzen həm şul jьllarnь əsərlərendə caoqьldьroqan idejələrne anlav öcen bezgə tarixqa berqədər kyz taşlaroqa turь kilə. Monьң ədəbiat tikşeryce eşennən tarixcь eşenərək avьşu bulьp kitye məmkin, ləkin tarixnьң tieşencə eşlənməgən buluь bezne şuna məçbyr itə, bez şunsьz Əmirxannь kyz aldьna bastьra almьjbьz.

Bilgele, monda Tatarstanda kapitalizm yseşe kebek tulaj məs'ələlərgə tuqtap torunьң kirəge juq. Şulaj uq Tatarstannьң revolytsiəgə caqlь yzenə ber tərle koloniə buluь turьnda syz jərty də artьq bulьr ide. Bolar inde berqədər bəxəssezrək məs'ələlər, həm bolar turьnda mətbuoqatta şaqtьj oqьna materiallar da bar. Beznenсə monda

Tatarstandaqь kapitazlizm yseşenең həm koloniə xəleneң qajвer yzencəleklərenə tuqtaroqa kirək, cənki şul yzencəleklərne aңlamaqanda tatar kul'turasь yseşen də, kisəkcə matur ədəвiatnьң вarьşьn da dəres aңlap вulmьj.

Bu yzencəleklər nidən qiвarət soң?

Tatar вurzua jazucьlarь fikrencə, вu yzencəlek şunnan tora: sarizm вəten tatarlarnь əc jəz jьldan artьq izep kilgən, tatarlar ecendə hicвer sьjnfi qatlavlanular вulmaqan h. в. Burzua çəmaqət xezmətceləre вerence revolytsiə zamanьnda da şuşь çьrlarnь çьrladьlar, Fevral' revolytsiəse vaqtьnda da, Oktəвrdən soң вigrək tə. Moңa qarata вik kyp faktlar kiterep вulьr ide, ləkin вu urьnda monьң kirəge şundьj qiьna, cənki вu inde вik acьq məs'ələ. Şulaj da вu demagogiənең nicaqlь tirən keryen həm вik tərle formalarda kilep cьoquьn kyry əcen zamanьnda yzen „sul kommunist" sanap jərgən Fatьjx Səjfi-Qazanlьnьң вer məqaləsenə tuqtap kity zarar itməster. F. Səjfi вezne qьzьqsьndьra toroqan məs'ələ turьnda вolaj dip jaza: „...Şulaj itep tatarlar ike tərle avьrlьq kyrep kildelər. Berse qomumi вəten krestiən əstenə təşkən krepostnojlьq eze. Ikencese tatarlьqtan kilgən avruь. Şunьң əcen də alarnьң aldьnqь xalьqlarь kyвrək „milli təs" saqlav вelən məşqyl idelər. Şartlar yzgərde. Xəzer Sovetlar Sojuzь, вer jaqtan, tatarnьң kyвesen krestiən isəpləp, alaroqa qomumi səjasət arqasьnda çiңellek jasasa, ikence jaqtan, tatarlьq вuloqanь əcen jardəm itə. Oktəвr revolytsiəsenең təp fəlsəfəse şunda"[1]. F. Səjfi Oktəвr revolytsiəsenең təp məs'ələse proletariat diktaturasь ikənlegen şulaj cьn вurzua jazucьlarьnca tomalaroqa

[1] „Вeznең jul", 1926 jьl, № 10.

mataşa. Mondьj вurzua qaraşlarь cьnвarlьq вelən urtaq вer nərsəgə də iə tygellər.

Alьjq вeraz jьraqtanraq.

Qazan xanlьqь çiңelgəc, tatarnьң xezmət iələrennən вaşqa qatlavlarь da qajвer ciklənylərgə ocradьlar, hic şiksez, tatar eksploatatorlarь вelən rus eksploatatorlarь arasьnda вilgele qarşьlьqlar вar ide, alar zamanьna qarap tərle təskə kerep tə вettelər. Ləkin вu qarşьlьqlarnь tatar xezmət iələreneң izelyləre вelən tiңləşterergə jaramьj. Kiresencə, ul qarşьlьqlar ikence həm əcence dərəçədəge qarşьlьqlar вulьp, tatar eksploatatorlarь nigezdə monarxiənең tajanьcь вulьp kittelər. Rus eksploatatorlarь вelən tatar eksploatatorlarь sьjnfi jaqtan jəptəşlər вulu вelən вergə, monda taqьn вer istə totьlьroqa tieşle jaq вar: „Xalьq massazьn вujsьndьru вelən вergə,—di M. Pokrovski jaza,—Məskəv, вu xalьqlarnьң juqarь qatlavlarьn yz feodal aristokratiəse safьna kertep, вik osta quloqa iələşterde"[1]. Tatar aristokratiəse də, вilgele, şul jul вelən kitte. Məskəv alaroqa qarata da şul uq politikanь alьp вardь.

Tatar eksploatatorlarь monarxiənең tajanьcь вulьp kittelər, – dip, tulaj frazalar вelən genə uzьp kitərgə jaramьj. Alar, monarxiənең qanatьna sьjьnьp, tatar həm вaşqa xalьqlarnь izy həm alarnьң çirləren koloniələşterydə şaqtьj qiьna eş kyrsəttelər. Menə вu momentqa tieşencə iqtiвar itelergə tieş. Monьң misallarь tarixta вik kyp.

Pugacofqa qarşь kərəştə tatar dvorənnarь zur qiьna urьn tottьlar; вaşqort kytəreleşen вastьroqanda alar aldьnqьlardan

[1] „Русская история с древнейших времен", том 1, 246 вit.1933 jь вasmasь.

вulьp вardьlar; Qьrоqьzstannь kolonlәlәşterydә tatar dvorәnь Tәfkilef tөp çitәkcelәrnen вerse вuldь.

XIX ncь jөznen вerence jartьsьnda sөrgengө вaroqanda A. Gertsennen kyzenө mondьj nөrsө calьna: Kurвanovski digөn вer ytken missioner cirmeşlөr arasьnda xristian dinen urnaştьrmaqcь вula. Lөkin nicek kenө tьrьşsa da şul eşne вuldьra almьj. Missioner, axrьnda, вer tatar ispravnigь jardөmenө tajanьp, eşen çirenө çitkerө. „Ispravnik,—di Gertsen yzenen „Былое и думы“ digөn өsөrendө jaza,—missioner jardөm sorap kilgөc, вik şatlana. Ul ispravnik kyptәnnәn cirkөvgө xezmөt kyrsөtergө teli toroqan islam dinendөge Dөvlөtkildief familiөle вer tatar вula. Şul ispravnik yze belөn komanda ala da, cirmeşlөrne allalь itөrgө kitө. Şunda вernicө avьl cuqьndьrьla. Kurвanovski oqibadөt qьlьp ytkөrө dө, sufilьqqa salьşьp, kamilavka alьroqa kitө. Xristian dinen urnaştьru өcen apostol tataroqa xөkymөt Vladimirski krestь çibөrөl“[1]. Mondьj xөllөrne ocraqlь kyrneşlөr genө dip вulmьj.

Alьjq taoqьn tatar sөvdөgөrlөren. Kөncьoqьş belөn sөvdөdө XIX ncь jөznen soqoqь ciregenө qөdөr kyp kenө өlkөlөrdө, tөp urьnnь totьp, alar sarizmnьn joqьntьsьn nьoqьtuda şaqtьj oqьna xezmөt ittelөr. Orenвurdaoqь „tatar sөvdөgөrlөrenen Sөoqit вistөse“ şuna kyrө mөjdanoqa kilde, şuna kyrө ul вistәne nigezlөvgө patşa tyrөlөre jardөm ittelөr. Tatar sөvdөgөrlөrenen вilgele zamannarda Aziө belөn Jevropanь вөjli toroqan şөhөrlөrdө kyвrөk вulularь da tatar sөvdөgөrenen menө şuşь role belөn nьq вөjlөngөn.

Tatar xezmөt iөlөre ike qatlь izely astьnda azap ciktelөr: alarnь tatar вajlarь da, вaşqalar da eksploatatsiө astьna

[1] „Былое и думы“, т. I. 215 вit, 1932 nce jьloь вasma.

aldьlar hөm alar өstendө yk sarizmnьn tajaoqь, cьвьrqьsь da nьq xөkem sөrdө. Tatar xezmөt iөlөre, вilgele, şul izylөrgө вaş iep kenө tormadьlar. Bu izylөrgө qarşь quzoqalьşlar da вuldь. Lөkin tarixi şartlar nөtiçөsendө ul quzoqalьşlar unьş belөn ocланmadьlar. Zirөk demokrat Gertsen, yzenen juoqarьda iskө alьnoqan өsөrendө, tatar xezmөt iөlөrenen nindi avьr şartlarda jөşөvlөren dө jaxşь caoqьldьroqan.

Jaz kөne, sөrelep, Qazan arqьlь ytep вaroqanda (1835 jьl) Gertsengө Idel arqьlь cьoqaroqa turь kilө. Anь вer tatar qaznanьn nacar oqьna paromь belөn Idelnen aroqь jaoqьna cьoqara. Jaz kөne—Ideldө sunьn kyp vaqtь, вolar quzoqalьp kitkөc kenө şaqtьj kөcle dulqьn kytөrelө. Ul oqьna çitmөsө, paromnьn qajsь çireder tişelө dө, su tula вaşlьj. Şunnan nişlөrgө? „Tatar,—di Gertsen jaza,—cьnlap вorcьldь. Berencedөn, paromoqa kerө toroqan su joqlьj toroqan zandarmoqa tigөc, ul torьp tatarnь qinьj вaşladь. Ikencedөn, parom qaznanьqь ide. Şunnan tatar qat·qat өjtte: „Menө вatar inde, ө miна nөrsө вulьr! Miна nөrsө вulьr!“ Min anь,—sin dө parom belөn вergө вatarsьn,—dip juattьm.—Jarьj la, вarin, вata qalsam, ө вatmьj qalsam nişlөrmen?—dip çөvap вirde ul“ [1].

Ciksez eksploatatsiө hөm şunьn өstenө milli izely tatar xezmөt iөlөren qaj caoqьnda acьroqalanu xөlenө dө tөşergөiөde. Mondьj caqlarda alarnьn qajsьlarь cьnlap ta şul Gertsengө ocraoqan tatar өjtkөn—„jarьj la вata qalsaq, ө вatmasaq nişlөrвez?“ kевek syzlөrne өjtergө mөçвyr вuldьlar. Mondьj n a s t r o j e n i e l ө r xalьqnьn çьrьnda da вar:

Jegrep tөştem, su ectem,
Nik tөştem dө nik ectem,

[1] „Былое и думы“, т. I. 180 вit.

Bu xəsrətlərnə kvrgəncə
Nigə tudьm, nik ysiem,—

kebek çьrlar şundьj avьr xəllər belən bəjləngən.

Şuşьndьj ike qatlь izely arqasьnda XX nce jəz başьnda tatar xezmət iələre bik avьr xəldə bulьp, alarnьn tormьşь Tatarstannьn nьq talanoqan koloniələrnen berse xəlenə təşyen kyrsətə ide.

Tatar xezmət iələrenen izelyləre bik kyp tərle formalaroqa kerde. Məsələn, tatar xezmət iələren izy kyp vaqьtlarnь dini təs tə aloqaladь. Monьn yzenə kyrə, bilgele, tarixi səbəplərə bar. Məskəv patşalьoqь tatarlar arasьnda xristian dinen urnaştьrьroqa da tьrьştь, şul politika revolytsiəgə caqlь suzьlьp kilde. Şuna kyrə də xezmət iələrenen azatlьq ecen kərəşlərə vaqtь belən islam dine şəvləsenə bşьqlanьp ta kilep cьqqaladь. Busь—məs'ələnen ber jaoqь. Ikence jaqtan, məselman ruxanilarь, azatlьq ecen kərəşnen tьşqь jaqtan dini təs aluь kebek xəllərdən də fajdalanьp, dini fanatizmnь tirənəjtergə tьrьştьlar, islam dine ismennən xalьqnь tьnьclьqqa, təqdirgə bujsьnu kirəklekkə əndədelər, patşa ecen oqibadət qьldьlar. Şulaj itep, islam dine monarxiənen ber nьqlь terəge də bulьp cьqtь.

Kirək buloqanda sarizm islam dinen ikence tərle də fajdalandь. Məsələn, XIX ncь jəznen axrьnda Qazan gubernatorь, buranda adaşmas ecen, jullaroqa baoqanalar utьrtьroqa quşa. Baoqanalar buranda kyrenep torsьnnar,—digən bulьp, alaroqa təre rəvşen birergə əmer itə. Şuşь xəl arqasьnda inde, yzennən yze bilgelə, tatar xezmət iələre arasьnda sarizmnьn xristianlaştьruь turьsьnda tərle syz kitə, şul sьltav belən rizasьzlьqlar bilgele təs ala başlьj. Patşa palaclarьna şul çitə qala, „quzoqalьşnь basar ecen" oqəskər çibərelə, xalьq

estende tajaq belən cьbьrqь taoqьn da nьqraq xəkem sere başlьj.

Islam dine sarizmnьn təp terəklərennən berse ul.

Jekaterina II ncenen fərmanь bujьnca 1788 nce jьlda „Orenbur məselman duxovnьj sobraniese" təzelə həm şul ojьşma inde islam dine ismennən beznen kənnərgə qədər monarxiəne saqlav ecen aktif rəveştə kərəşep kilə. Anьn şuşь təp xezməte duxovnьj sobranie nigezləngəndə yk iskə alьna. Jekaterina II nce „Orenbur məselman duxovnьj sobraniese" acьlu zamanьnda Orenbur gubernatorьna mondьj syzlərne jaza: „Seznen 6 ncь avgustta jazoqan kəoqəzegezdən kyrenə ki, Orenbur həm Trojski şəhərlərendə məselmannar ecen salьnoqan məcetlər acьloqan ikən. Məmləkət xalqьn turь juloqa kynderydə bu məcetlərdən kyp fajda bulacaoqьnda bez şəbhə itmibez. Xalьqnь itaoqətkə kiterydə tərle qatь xəkemnər qullanuoqa qaraoqanda, çəmaoqət namazь ecen məcetlər saldьru, əlbəttə, artьoqraqtьr"[1]. Şunьn belən bergə Jekaterina, tatar mullalarьnьn qьroqьz səxralarьnda zur rol' ujnavlarьn iskə alьp, qьroqьzlar ecen „mullalarnь Qazan tatarlarьnnan bilgelərgə tьrьşu" kirəklekne əjtə, alaroqa material' jardəm kyrsətergə quşa.

Məselman duxovnьj sobraniese başьnda utьrucь məftilər monarxlardan juqqa oqьna isəpsez-xisapsьz byləklər, medallar alьp kilmədelər. Monda, misal ecen, məfti Soltanofnь oqьna telgə alьp kitik. 1911 nce jьlnь tatar burzua həm dvorənnarь Soltanofnьn jegerme biş jьl məfti bulьp toruьn bəjrəm ittelər. Patşa armiəsenen porucigь buloqan bu dvorən məfti yzenen „islam dinenə xezməte ecen" patşa tarafьnnan ikence

[1] „Dəhri", 1928 nce jьl, № 2—Bulat məqalәse bujьnca.

dəreçədəgə Svətoj Vladimir, berence dəreçədəgə Svətoj Anna, berence həm ikence dəreçədəge Svətoj Stanislav həm taqıbn da kyp kenə medallar belən byləkləngən ide.

Tatarnıbq məqlym dvorənnarıbnnan Sbrtlanof 1907 nce jılnı Duma tribunasbnnan mondbj syzlər əjtte: „Jə, xəterləgez: şəhərlərdə zur kypcelek qbzbl bajraqlar belən jergəndə, məselmannar nişlədelər? Alar 17 nce oktəbr manifestbna patşaqja qibadət qblu belən çəvap birdələr həm allanbq patşaqja teləktəş buluın soradblar. (Unnar həm sentr qul cava)" [1]. Tatar burzua həm dvorənnarı cbnlap ta islam dine belən də monarxiəgə bik kyp bulbşlbq ittelər. Şuşb məqnədə Sbrtlanofnbq syzləre deres, əlbəttə.

Syz çajb kilgəndə şunb da əjtergə kirək ki, xezmət ələren izygə islam dinen nbqlap fajdalanuda tatar eksploatatorlarb jalqbz tygellər. Məsələn, Əzərbəjçan bajlarbnbq kyrenekle çəmaqət xezmətcelərennən bulqan M. Şahtəxtinski acbqtanacbq bolaj dip jazdb: „Rossiə məselmannarb, qomumən bəten məselmannar kebek yk, monarxistlar. Islam jəşi başlaqannan birle məselmannarda ikence tərle idarə bulqanb juq"[2]. Şunbsb xarakterlb taqıbn, tatar burzua liberallarbnbq organb bulqan „Vaqbt" Şahtəxtinskinbq şul fikrenə tulbsb belən quşbləqanın jazbp ytə [3].

Tatar dvorənnarı həm burzuaziəse ber vaqbtta da revolytsion sbjnbf bulmadb, alar sarizmnbq terəge, koloniələştery eşendə anbq jardəmcese, agentb buldblar. 1905 nce jbləqb revolytsiə tatar eksploatatorlarbnbq reaksion jəzləren bik tulb itep acbp saldb.

[1] „Русское слово", 1907 nce jbl, 20 nojəvr.
[2] „С. Петербургские ведомости", 1908 jbl, № 47.
[3] „Vaqbt", 1908 jbl, 11 mart.

Yzenəq təp əjdəvce kəce proletariat buluqan 1905 nce jbləqb revolytsiə tatar xezmət ələrə kypcelegenen azatlbq xərəkətlərenə də bik zur məmkinleklər actb. Tatar proletariatb, Rossiənen zur prombjşlennost yzəklərendə genə tygel, Qazannbq yzendə də rus proletariatb belən quloqa qul totbnbp bardb. RSDRP nen Qazan komitetb tatar eşcelərən də çitəklədə; tatar eşcelərenen yz aralarbnnan da bol'şeviklar çiteşte. Tatar eşcelərenen sbjnfi annarb tulajbm aloqanda rus proletariatbna qaraqanda tybən bulsa da, Qazannbq qajber zavodlarbnda alar zur aktiflbq kyrsəttelər. Şul zamannbq revolytsiə xərəkətlərenə nbqlap qatnaşucb ber iptəş bu turbda bolaj di: „Alafuzof eşcelərə arasbnda tatar eşcelərə iq aldbnqblardan bulbp cbqtblar. Rus eşcelərenə qaraqanda nbq eksploatatsiə astbna albnqan, çəberləngən tatar eşcelərə eş taşlavlarda, quzqalularda hər vaqbt avangard bulbp bardblar. 6 ncb ijyl vaqioqəsendə „Aleksi" (Dridzo) nb politsiə qulbnnan qotqaru өcen iq nbq kərəşyce tatar eşcelərə buldb. Alafuzof eşcelərenen çəjge mitinglarbnda sotsial-demokrat agitator səjləgən caqlarda saqlavcb gruppa bulbp oratornb əjlənderep alucblar—anlb tatar eşcelərə bula toroqbn ide"[1].

Tatar bol'şeviklarb 1906 ncb jblda vaq burzua gazetasb buloqan „Azat Xalbq" tan (redaktorb Oləliəsoqər Kamal) berqədər fajdalandblar. Məsələn, şul gazetada (9—11—12—13 sannarda) basbloqan „Sotsial demokratlar nərsə өjrətələr" digən məqalənen Jamaşeflarnbq quşub bujbnca Oləfur Qolөxmitefnen tərçemə qbibp kiterep birye məqlym. 1907 nce jbl başbnda inde tatar bol'şeviklarb, partiə ojbşmasbnbq jardəme belən, „Ural" ismendə ajrbm gazeta cbqardblar, bu

[1] Ol. Ibrahimofnbq „1905 nce jbln tatarlar arasbnda eşcelər xərəkəte" kitabb bujbnca albna, 46—47 bitlər.

ТУ 7731

gazetaqa quşьmta вulьp вernicə вroşyra da dənjaqa cьqtь. Bligele, вu gazeta, reaksiə şartlarьnda ozaq dəvam itə almadь, utьz san cьqqac uq tuqtatьldь.

Proletariat xərəkəte krestiənnərne alpavьtlaroqa qarşь kytərde. Tatarstandaqь Cьnlь həm Bəjrəkə avlьndaqь vaqioqələr monьn məqlym misallarь. Tanсьlar (tatar eserlarь) yzlərencə şuşь krestiən xərəkətenə çitəkcelek itərgə mataştьlar. 1906—7 nce jьllada alar da gazeta həm вroşyralar cьqardьlar. Ləkin вu eserlьq xərəkətenen cьn jəze tatar çirlegendə taqьn da acьqraq həm tizrək kyrende. Tanсьlarnьn aldьnqь xezmətceləre (Oj. Isxaqof, F. Tuqtaroflar) tatar вurzuasь belən kinəşep eşlədelər, həm reaksiə kəcəjə вaşlav belən acьqtan-acьq tatar вurzuasьnьn cьn liderlarьnnan вulьp kittelər.

Xezmət ələre arasьnda revolytsion xərəkətlər вarьp torqanda, tatar dvorənnarь həm вurzuaziəse, вaşqa tərek-tatar ekspluatatorlarь belən вergələp,—„Ittifaqь məslimin" partiəsen təzedelər. Bu partiə, kadetlar partiəsenen tatar filialь вulьp, konstitutsiəle monarxiə təzeleşen вajraq itep kytərep cьqqan вer ojьşma ide. Lenin, oktəвristlar belən kadetlarnьn sьjnfi intereslarь вer təsle вuluьn ə,tep bolaj di: alar „revolytsionerlarnь orşu, Dekaвr kytəreleşen məsxərə ity, авsolytizmnьn „konstitutsion" figovi jafraqь aldьnda вaş iy kевek ln əhəmiətle məs'ələlərdə hər vaqьtta da вergələr" (XV t. 145). Ittifaqь məslimincelərnen eşləren tikşerep qaraqac, tatar kadetlarьnьn rus kadetlarь belən вergə вarularь da şul uq nigezdə ikənen acьq kyrəвez. Tatar kadetlarь yzləre də вu turьda acьqtan-acьq jazdьlar. [1]

[1] „Vaqьt" 1907 nce jьlnьn 9 ncь maj həm 5 nce ijyl sannarь. Şulaj uq „Новое время" gazetasьnьn 190 -jьl 1 nce nojəвr sanьnda cьqqan „Tatarlar həm politika" digən məqalə.

Rossiədə eksploatatorlar 1905 nce jьlqь revolytsiədən son вurzuaz monarxiə təzeleşen nьqьtuqa taqьn jana adьm jasьjlar. Tatar dvorən həm вurzualarь tulьsьnca şuşь sьzьqnь jaqladьlar. Alar yz allarьna ikence вer məqsad qujmadьlar. Bu hic şiksez şulaj. Ləkin monnan, tatar вurzuaziəse həm dvorənnarь xərəkətendə hicвer yzencəleklər juq ikən, digən nətiçəgə kilergə jaramьj. Andьj yzencəleklər вar. Şularnь aŋlamaqanda tatar ekspluatatorlarьnьn monarxiə sistemasьnda totqan urьnnarьn da dəres вilgelәp вulmajacaq.

Juqaroqь məs'ələlər belən вəjləneştə, hic вulmaqanda, ike yzencəlekne isəpkə alьroqa kirək: monьn вerse—pantyrkizm xərəkəte, ikencese—tatardaqь „ujanu dəvrenen" son kilye.

XIX ncь jəznen axrь həm XX nce jəznen вaşьnda Rossiədəge tərek-tatar xalьqlarьnьn вurzua həm dvorənnarь arasьnda pantyrkizm xərəkəte qalqa. Pantyrkistlar Rossiədəge tərek-tatar xalьqlarьnьn intereslarь вer ikənlegen kytərələr, şunьn өcen вer politik partiə təzy, вer ədəвi tel tudьru kirəklekne alqa qujalar. Bu xərəkətnen вaşta—вerence revolytsiə joqьntьsь arqasьnda qajвer demokratik aqьmnar belən az вulsa da isəpləşkən caqьnda—вerqədər əhəmiəte вuldь, ləkin şunь acьq itep əjtergə kirək, bu xərəkət вer vaqьtta da demokratik tөs almadь. Şunьn belən вergə, ul вer qajcan da eşkə aşa torqan real' вer xərəkət вulmadь. Tərek-tatar xalьqlarьnьn andьj вerləşyləre өcen tarixi, çəqrafi həm promьjşlennost şartlarь juq. Ə politik şart turьnda səjləp tə torasь juq. Şulaj uq вu xərəkətne Terkiə xəkymətenen qanatь astьna sьjьnu belən вəjləv də real' hərsə cьqaracaq tygel ide.

Tatar ekspluatatorlarь yzlərencə ecke Rossiədə вu xərəkətnen tezgenen qullarьnda totqan вuldьlar, həm şunьn

belən yzlərenə monarxiə sistemasьnda bilgelə ber urьn alьrqa, qajber kəncьoqьş rajonnarьn eksploatatslə astьna alu həm izydə yzləren priviligiəle xəlgə qujaroqa mataştьlar. Çitməsə, alar bu tezgen totaroqa mataşunь — „milli ujanu" şav-şuь astьnda alьp barьroqa tьrьştьlar. Jənəse tarixi arenaoqa ber jəş sьjnьf cьoqa, ul, imeşter, jaqa başlanoqan milli xərəkətkə Rossiədəge beten tərek-tatar xalьqlarь masştabьnda çitəkcelek itə bulal

1905 nce jьloqь revolytsiəgə qədər kiq kypcelek arasьnda qaranoqьlьq xəkem səry də şuşь reaksion şaprьnularnьq kypergələvenə beraz məmkinlek birde. Bez bit beləbez, sarizm, kəcləv belən genə tygel, şul uq alpavьtlarnьq, burzuaziənenq izye nətiçəse buloqan xalьqnьq anşьzlьoqь, bojьqlьoqь arqasьnda da, vlastnь qulda tottь. Monda şunь acьq itep əjtergə bula ki, sarizm anşьzlьq belən bojьqlьqnь izelgən millətlərnenq xezmət iələre arasьnda, şul isəptən tatar kypcelege ecendə də, taoqьn da nьqlabraq saqlap kilə aldь. Başqaca buluь məmkin də tygel, cənki „sarizmnьq, alpavьtlarnьq həm burzuaziənenq bu xalьqlaroqa qarata buloqan politikasь—alar ecendəge hərber dəvlətcelek başlanoqьclarьn ytery, alarnьq kul'turalarьn imgəty, telləren qьsu, yzləren nadanlьq ecendə totu həm, aqtьoqьnda, alarnь məmkin qədər ruslaştьrudan tora ide"[1].

1905 nce jьloqь revolytsiəgə qədər tatarnьq məktəp həm mədrəsələrendə barь urta jəz sxolastikasь oqьna uqьtьla, tatar telendə gazeta-zurnallar juq, teatr da jəşəmi, qьsqasь, cьn məoqnəse belən qaranoqьlьq xəkem sərə ide. Sarizm ecen şul oqьna kirək tə. Tatar dvorən həm burzuaların da bu qəranoqьlьqqa qarşь əjterlek borcьlu kyrsətmədelər.

1905 nce jьl revolytsiəse bu „qaranoqьlьq patşalьoqьn" çimerde: mədrəsələrgə reformakerty ecen, şəkertlər xərəkəte başlandь; tatar telendə gazeta həm zurnallar cьoqa başladьlar; teatr məjdanoqa kilde, məktəplərdə uqunь ana telendə alьp baru həm alarnь berqədər tormьşqa jaqьn kitery məs'ələləre aloqa bastь. Bu sonlaoqan „ujanu dəvre", bilgele, yzenen nigezendə burzuaz xərəkət ide. Lakin bu xərəkət berence revolytsiə arqasьnda məjdanoqa kilgəngə qajber demokratik tendensiələrne də ecenə aloqan ide. Menə şuşь qarşьlьq jaqtьsьnda inde tatar eksploatatorlarьnьq sьjnfi jəzləre nidən toroqanьn bez bik acьq kyrəbez də. Tatar burzua çəmaoqət xezmətceləre, sarizm sistemasьnda məoqlym ber kəc bulьroqa tьrьşьp, beten tatar xalqь ismennən səjlədelər, tatarnьq kul'tura əlkəsendə reforma kerty turьnda syz alьp bardьlar, busь ber jaqtan. Ə ikence jaqtan, tulajьm revolytsiə xərəkətenenq kəcəjye, kisəkcə tatar kul'turasь xərəkətendə demokratik elementlarnьq kəcəjə baruь, tatar eksploatatorlarьn qurqьttь. Alar iskelekkə qarşь jynəltkən barlь-juqlь tənqitlərən də tuqtattьlar, din taoqьn da bik nьqlap aldьnoqь planoqa qujьldь, tənqit şul zamannьq sulraq elementlarьna taban jynəltelə başladь. Berqədər bulsa da çəmaoqət eşləre turьnda lьoqьrdaroqa jaratucь burzua jəşləre turьdan-turь yz tormьşlarьn qajoqьrtu belən mavьoquoqa kyctelər. Oq. Tuqaj yzenen „Jəşlər" ndə bu momentnь oqəçəp ber ostalьq belən caoqьldьroqan:

Bara millət zəoqif, avьnьr-avьnmas,
Synə jəşlərdə ut qavьnьr-qavьnmas.
Kicə jaqtь və milli ber kynəldən

[1] Сталин И. „Марксизм и национально-колониалный вопрос", 70 bit.

Bygen tьcqan utьdaj nur tabьlmas.
Və kem bar: jəz cejermi millətennən,
Kəmeş, altьn sanəmnərgə tabьnmas.
Təli tapsa sabьj baroqan julьnda,
Jomьş istən cьoqar, hic ajrьla almas.
Şulaj jəşlər də—julda kyrsə altьn,
Bajudan başqaoqa kynlen də salmas.

Tatar eksploatatorlarьnьn progressif role qabьnьr-qabьnmas synyen Tuqaj, səbəben anlap beterməsə də, jaxşь caoqьldьroqan.

Fatьjx Əmirxan 1886 ncь jьlnь tuoqan. Anьn atasь Zarif xəzrət Qazannьn in zur mullalarьnnan. 1905 nce jьloqь revolytsiə xərəkətləren Əmirxan məşhyr mədrəsələrdən bulоqan „Məxəmmədiə"nen şəkerte bularaq qarşь ala. Əmirxan oqadi şəkert tygel. Ul „Məxəmmədiə" də uqu belən genə ciklənmi, rusca da uqi. 1905 – 6 ncь uqu jьlьnda mədrəsəne taşlaoqac, Peterburoqa barьp, anda attestatqa xəzerlənə. Şular өstenə taoqьn anьn 1904 nce jьlnьn çəjendə, Samaroqa barьp, rusca uquь məoqlym. Şulaj itep anar tatar şəkertlərė tormьşь oqьna tygel, uqucь rus jəşlərenen tormьşь da, rus kul'turasь da bilgele kyləmdə tanьş.

Anьn atasь Zarif xəzrət tə oqadi mulla tygel. Ul Qazannьn ataqlь mullalarьnnan həm Qazan bajlarьnьn çəmaoqət xezmətcelərennən. Zarif mulla zamanьnda monarxiəne aktif rəveştə jaqladь. Məsələn, 1906 ncь jьlnь oqьna da bez anьn ike cьoqьşьn kyrəbez. Berse bolaj: Zarif xəzrətcə, Dumadaoqь tatar deputatlarьnьn ber eleşe, imeşter, Qor'anoqa qarşь barьp, xatьn-qьzlar xoquqьn jaqlap cьqqan. Zarif xəzrət bu turьda din ismennən məcettə tavьş kytərə, xatьn-qьzlarnьn xoquqь əlegə qədər nicek kilgən bulsa, şulaj qalьroqa tieş buluьn çenlənep jaqlьj. Ikencese bolaj: şul uq jьlnь

Zarif xəzrətnen predsedatellege astьnda Qazan bajlarьnьn h m ruxanilarьnьn ber zur çiьlьşlarь bula. Çiьlьş Dumanь acqan өcen Nikolaj II gə qotlav telegrammasь çibərə həm Nikolajnьn isənlege өcen oqibadət qьlьroqa qərar birə [1].

Annarь Fatьjx Əmirxannьn rolen acьq kyrer өcen „Məxəmmədiə"nen mədrəsələr arasьnda ajrьm urьn totuьn da iskə alьroqa kirək. „Məxəmmədiə" şəkert xərəkətenen yzəgendə tordь. Şəkertlər belən ostazlar arasьndaoqь berence zur oqavoqa da şuşь mədrəsədə buldь. Rus kul'turasь həm rus uqucьlarь dənjasь belən də berqədər tanьş buloqan Fatьjx Əmirxan dənjaoqa şuşь „Məxəmmədiə" şəkertləre xərəkəte belən kilep cьqtь inde. Taoqьn şunsь da bar, F. Əmirxan tiz genə arada şuşь iske sxolastikaoqa qarşь kytərelgən şəkertlərnen çitəkcelərennən bulьp kitte. „Islax komitetь"nьn çitəkcese ul ide, şul komitetnьn organь buloqan „Əl'islax" gazetasьnьn da faktiçeski redaktorь Fatьjx Əmirxan buldь.

Əlegə qədər bezdə şəkertlər xərəkəten bөtenləj vaq-burzua xərəkəte itep kenə isəplilər Şəkertlər xərəkətendə demokratik momentlar bar ide. Bu xərəkət 1905 nce jьl revolytsiəse arqasьnda barlьqqa kilde. Şəkertlər ecendə demokratik qatlav da bajtaq ide. Şuna kyrə bu xərəkətnen vaqtь belən kisken formaoqa kergələven həm qajber demokratik xəllərnen kyrengələp kityen də kyrəbez. Şəkertlərnen çiьlьşlarь, sjezdlarь bulьp ytte Qajcan zabastofka metodь da qullanьldь. „Islax komitetь" məjdanoqa cьqtь, proklamatsiələr

[1] „Taq joldьzь", 4 – 5 nce sannarnь qara. Zarif xəzrət 1909 ncь jьlnь başqa mullalar belən bergə Cьoqtajnьn „Isabət"enə qarşь da kompaniə ojьştьra. Bu turьda qara „Joldьz" № 4 9. Əmirxannьn atasь həm babasь turьnda „Məstəfa del'əxbar"nьn ikence kisəgendə də beraz material bar (103—104в.).

taratьidьlar. Ber sjezdda qədimnərneң qajвerlərenə qarşь terror metodьn qullanu məs'ələse də kytərelde. Zamanasьnda şuşь xərəkət ecennən вajtaq qьna vaq вurzua ruxь вelən suoqarьloqan çəmaoqət xezmətceləre həm jazucьlar da cьqtьlar (Tuqaj, Oqalimçan Ibrahimof h. в.). Bolarnьң вarьn da istə totaroqa kirək. Ləkin şularoqa qarap qьna şəkertlər xərəkəten nindider vaq вurzua sotsializmьnьң вer təre вuluьn kiterep cьoqaru cьnвarlьq вelən isəpləşməvnə kyrsəter ide.

Məktəp - mədrəsələrne jevropalaştьru, ruslarnьqь təsle ityne təp lozung itep aloqan вu xərəkət nigzendə, hic şiksez, вurzuaz xərəkət ide. F. Əmirxan inde şuşь xərəkətneң təp çitəkcelərennən вerse вuldь.

Tatar вurzua jəşləren, вilgele, вurzuanьң tulaj xərəkətennən ajrьp alьp qararoqa jaramьj. Alar вik nьq вəjləngənnər. Məsələn, Fatьjx Əmirxannьң zamandaşlarь əjtyenə qaraoqanda, 1905 nce jьlnьң kəzendə Qazan mədrəsələrendəge вəten şəkertlərneң vəkilləre qatnaşь вelən çiьlьşlar ytkərelə. Şul çiьlьşlaroqa tatar вurzuasьnьң kyrenkele çəmaoqət eşcelərennən вuloqan Josьf Aqcura aktif rəveştə qatnaşa. Əxmət вaj kевek milionerlarnьң da çəditcelek xərəkəte ecendə qajnavьn, qədimce şəkertlərneң həçymenə ocravoqa qədər mataşuьn вeləвez.

Şulaj uq mondьj вer əhəmiətle jaqnь da вik nьq istə totaroqa kirək. RSDRP nьң Qazan ojьşmasь da вu xərəkətne ioqtiвarsьz qaldьra almadь. Berdən, вu xərəkət ecendə demokratik elementlar вar. Ikencedən Lenin əjtkəncə— „izelgən millətneң *hərвer* вurzuaz millətcelegendə izygə *qarşь* tulaj demokratik (общедемократическое) ectəlek вar həm вu ectəlekkə, anьң yzeneң milli cьoqarmalьqqa (исключительность) omtьluьn nьqlap ajrьp qujaraq, Pol'şa вurzuasьnьң jəhydne jəncetergə вulaşuь h. в. h. в. вelən kərəşərək, вez *hic şiksez* вulьşaвьz" (XVII, 440—I). Şəkert xərəkətendə izygə qarşь jynəlgən tulaj demokratik ectəlek, hic şiksez, вilgele ylcəvdə вar ide.

Şəkertlər sostafьnьң tərle qatlavdan вuluьn əjttek. Zaвastofka metodlarьn qullanu kевek eşlərdə də şul demokratik ectəleknең вilgele вer momentlarьn kyrəвez. Taoqьn şunь iskə alьroqa kirək, şəkertlər xərəkəte вit, yzenə kyrə, вalalarnьң uqu-вelem alu өcen yz ata-analarьna həm ostazlarьna qarşь cьoqularь təsen də aldь. Şəkertlər вit,—tatarlarnьң ujanularь tezgenendə jəşlər tora, jəşlər genə şul eş өcen tьrьşa,—digən qaraş вelən də şaqtьj suoqarьloqannar ide. Fatьjx Əmirxan əle 1908 nce jьlnь вolaj dip jaza: „... вez вarьвьz da: jəşlər də, anlь qartlar da, „jəşlər" digən məfhumne məqəddəs sanap, alarnь xərəkət вaşьndaoqь və eş eşləvcelər, dip xisaplьjmьz. Xisaplьjmьz oqьna tygel, alarnь şulaj вulьroqa təklif itəmez. Alarnь fəqət şulaj oqьna dip tanьroqa telimez—xətta tanьjmьz" („Əl'islax", № 29). Ənə şundьj momentlar вuloqanoqa sotsial demokratlarnьң şəkertlər arasьnda eşləvlərenə oqəçəpsenep qaramasqa kirək, həm sotsial-demokratlar вulьşlьoqь tigən jaki qatnaşь вuloqan hərвer xərəkətne sotsializm xərəkəte itep qarav kевek xəlgə təşərgə də jaramьj. Ə вezdə şəkertlər xərəkətenə əlegə qədər şulaj jaqьn kilələr.

Biografiəsennən вelyeвezcə, 1905 nce jьloqь revolytsiə xərəkətiəre vaqtьnda F. Əmirxan kyrenkele вer sotsial-demokrattan rusca uqьoqan. 1906 ncь jьlnь ul tatar menşeviklarь вelən də вəjlənə. „Əloqasrelçədid" neң altьncь sanьnda „71 nce jьl kommunasь" digən tərçeməse də вasьlьp cьqqan. Şulaj вuloqac, F. Əmirxan вelən sotsial-demokratlar

arasьndaoqь bəjlənəşne ikence tərlerək qararoqa kirəkmime? F. Əmirxannьn cьnlap ta proletariat revolytsiəse xərəkətenə qatnaşьp kitye kilep cьqmьjmь? Hic bulmaoqanda anь, Səoqdilər əjtkəncə, vaq burzua vəkile itep alu kirək tygelme?

Ibrahim Bikqulof kebek burzua jazucьlarь, Əmirxannь oqьna tygel, xətta bəten şəkertlər xərəkə!en sotsial-demokratlar orientatsiəsendə buloqan ber xərəkət itep kyrsətergə, şunьn belən yzlərenen cьn sьjnfi jəzlərən jəşrergə mataşalar. Ləkin mondьj qaraşlar real' tormьş faktlarь belən hic tə raslana almьjlar. Əmirxan revolytsiəgə quşьlmadь tygel, „quşьldь", ləkin anьn „quşьlub" ujanoqan tatar liberal' burzua jəşlərenen vəkile bularaq qьna ide. Əmirxannьn bəten sotsial' praktikasь şunь raslap tora.

F. Əmirxan ul jьllarnь tatar mədrəsələren jevropalaştьru өcen şaqtьj tьrьştь. „Bezdən məoqişət xəqiqi jevropies buluьmьznь taləp itə"—dip jaza ide ul. Əmirxan bu jьllarnь qədimcelərgə qarşь da məqalələr jazoqaladь. Qaj caoqьnda ittifaqcьlarnьn artьq milli bulьp kityləre belən də kileşməgən təsle buldь.

Qədimcelərnen „Teatrcьlaroqa məktyp" digən kitaplarьn Əmirxan bolaj dip qarşьlьj: „Bu kitap iske məoqişət qəhərmannarьnьn qətle nəfes itər aldьnnan cьoqaroqannarь, soңoqь nəfeslərdən berse və axьroqь fərjad və fəoqanlarьnьn zəoqifeder" („Əl'islax", № 53). Məçid Oqafurinьn „Ygi balalar" kitabь cьoqu unajь belən rus milləte belən anьn bjurokratiəsen bergə jərty jaramavnь kytərsə, Fatьjx Kərimineң „Xialmь—xəqiqətme" digən xikəjəse cьqqac, Əmirxan əsərdə „Ittifaqь məslimin" partiəsenen qaraşьn ytkəryne əjtep, partiə təoqəssьbьna birely jaramavnь jaza. Fatьjx Əmirxan

ənə şundьj eşləre belən, bilgele, zamanьna kyrə berqədər progressif eşlər eşləvce bulьp aloqa basa. Ləkin bu medalnьn ber genə jaqь. Şular belən bergə Fatьjx Əmirxannьn tatar burzuazləsenen nьq qьna ciklәngənlegen, qurqaqlьoqьn, arttalьoqьn caэlьldьru jaoqьn da jaxşь kyrergə kirək.

Əmirxannьn bu jaqь da qaranoqь tygel. Berdən, ul iskelərgə qarşь kərəşep jərgən itsə də, dingə qarşь ber vaqьtta da ləm-mim əjtmi. Xalьqnь izydə monarxiənen terəge bulqan din ber jaqь belən də Əmirxanoqa doşman tygel. Ikencedən, ul, qajcaq ittifaqь məslimincelər qaraşьn jaratmaoqan kebek qьlansa da, nigezdə şul uq ittifaqь məslimincelərne yzenen menə digən ostazь, julbaşcьsь itep sanьj. Əmirxan „Əl'islax"ta Josьf Aqcura həm Oqalimçan Barudilarnь yzenen julbaşcьlarь itep tanuьn acьqtan-acьq jaza.

Anьn 1906 ncь jьlda „Ittifaqь məslimin" partiəsenen ikence sjezdьna qatnaşuь bu jaqtan bik xarakterlь. Əmirxan bu sjezdoqa şəkertlərnen vəkile bularaq bara həm anьn bu caqlarda sotsial-demokratlar belən nьoqraq „qьzьqsьnoqan" caoqь bula. Menə şuşь sjezdda ul pantyrkistlarnьn çitəkcelərennən buloqan Oqasprinski belən ocraşa həm Oqasprinski anьn aldьna barь jaxşь jaq belən genə basa. Əmirxan bu sjezdnьn bjuro çiьlьşlarьnda məselmannar arasьnda sьjnfi qarşьlьqlar barlьoqь turьnda berqədər syz acqan itə. Ləkin Oqasprinskinьn bu syzlərgə ber də ise kitmi, tьnьc qьna qiafət belən bolaj dip çəvap birə: „Uoqьm, sez jəşsez, təçribəsezsez, şunlьqtan kirəgennən artьq oqibarələr istioqmal itəsez, seznen kebi qьzu ruxlь jəşləremez, millətkə xezmət itep, anьn mədəni dərəçəsen ystersələr, ul vaqьtta bez də sьjnfi ixtilaflar turьnda səjləşermez, fiker jərteşermez—mədəniəte juq ber millətnen promьjşlennostь bula almьj, madam

ki ul juq—ələ sьjnfi nizaqlarqa da irtə. Beznең вygenge vazьjfamьz ələ mədəni ysydən, şunа jullar xəzerləvdən qjьarət". Fatьjx Əmirxanqa bu syzlər „həm bşanьclь, həm oluq" bulьp işetelələr, ə Qlasprinski yze Əmirxanqa ber вəjek tarixi keşe bulьp kyrenə. Qlasprinskinь kyry,—di Fatьjx Əmirxan jaza,—„Imam Əвuxənifə, Imam Boxari... Karl Marks şikelle „kitaptan uqьp qьna" belenə toroqan keşelərne kyz belən kyry şikelle ide" [1].

Taqьn xarakterlь ber misal. Tatar вurzua matвuoqatьnda yzara tьnьşa almьjca sygeşkəndə, Qləjaz Isxaqioqa da вəjlənələr, taqcь bulьp jərgəne ocen tirgilər ide. Menə Qləjazoqa mondьj вəjlənylər buloqanda, hər vaqьt Fatьjx Əmirxan jaqlaşьp kilde. Əmirxan andьj caoqьnda, Qləjaznьq вerence əsərləre yzendə milli xis ujatuьn, millətcelek ujlarьn uqmaştьruьn. Qləjaznьq taqcьlьoqь belən millətcelege arasьnda hicвer qarşьlьq вulmavьn jazьp cьoqa tordь. „Qləjaz,—di Fatьjx Əmirxan jaza şundьj məqalələrneq вerendə,—taqcь ide вer vaqьt. Qləjaz millətcelərne tənqit itə ide вer vaqьt. Lakin ul şul taqcьlьoqьnda və şul millətcelərne tənqitendə, yzenə xisap вirepme, вirmicəme, haman millətce ide" [2]. Şulaj itep Əmirxan, mondьj xəllər cьqqanda, yzeneq həm fikerdəşlərenең вurzuaz juldı jəştən yk ezlekle вulularьn raslaroqa, kyrsətergə cьn kəce belən tьrьşьp kilde. Monь da, əlвəttə, isəpkə almьj jaramьj.

Dimək, F Əmirxannьq „revolytsiəcel" вuluьn sotsial-demokratiə sьzьoqь вujьnca ezlərgə hic tə jaramьj. Anьq „revolytsiəcellege" ujanoqan liвeral' вurzua jəşlərenең intereslarьn şaqtьj acьq kyrsətep məjdanoqa cьoquьnda oqьna. Ul şuşь məoqnədə genə şul caoqьndaoqь revolytsiə xərəkətenə „quşьldь".

[1] „Ən", 1914, № 18.

[2] „Qojaş", 1916 jьl, 3 mart sanь. Şulaj uq „Syz" neq 14 nce sanьn qara.

II

BERENCE REVOLYTSIƏ HƏM JƏŞ LIBERALNЬҢ IÇADЬ

Fatьjx Əmirxannьn ədəbi əsərlərə 1907 nce jьlda вasьla вaşladь. Tatarnьn içtimaoqi tormьşьnda Əmirxan—revolytsiə arqasьnda ujanoqan liвeral' вurzua jəşlərenen omtьlьşьn вaşqalaroqa qaraoqanda tulьraq kytərep cьoqu вelən xarakterlь вulsa, matur ədəвiat əlkəsendə də ul yzen şul jaq вelən kyrsətte, вaşqa fikerdəşlərenə qaraoqanda, xarakterlьraq əsərlər вirde. Bu yzencəlekne acьoqraq kyrer əcen вezgə tatar вurzua ədəвiatьnьn Əmirxanoqa qədər вuloqan xəlenə вerqədər kyz taşlaroqa kirək вula.

Tatar ədəвiatьnьn вəten tarixьna tuqtala toroqan urьn tygel вu. Alьjq soŋoqьraq zamannan oqьna.

Əlegə qədər tikşerelgən materiallaroqa qaraoqanda, tatarlar arasьnda dekaвristlar həm revolytsion narodniklar xərəkəte вelən jəptəş xərəkətlər вarlьoqь вelenmi. Şulaj вuloqac, ul xərəkətlərnen tatar ədəвiatьnda caoqьlmavь da yzennən yze acьla. XIX ncь jəznen soŋoqь jartьsьnda cьnlaвraq вaşlanoqan вurzuaz ruxtaoqь ədəвi xərəkət tə вik jomşaq. Tatar xezmət iələrenen ike qatlь izely astьnda kilyləre, tatar вurzuazləsenen arttalьoqь, cikləngən вuluь, şulaj uq anьn monarxiə həm rus kapitalь aldьnda totqan agentlьq, lakilьq

rolə yzlərenen ezləren ədəвi xərəkətkə də вik nьq saloqannar. Monь ədəвi əsərlər вujьnca da, tulajьm ədəвi xərəkətkə qarap ta acьq kyrergə вula.

Alьjq Qəjum Nasьjrinь. Ul tatar ədəвi telen nigezləvdə, fənni populər kitaplar jaza вaşlavda, tatar fol'klorьn əjrənygə qul tiderydə вerence tatar вurzua çəmaoqət xezmətcese вulьp sanala. Qəjum Nasьjrinьn unьşlь eşləren вez iskə alaвьz həm alьroqa tieşвez. Ləkin şunьn вelən вergə tatar вurzua çəmaoqət xezmətcelərenen вarsьna da xas вuloqan tiskəre jaqlarnьn Qəjum Nasьjrida вuluьn da kyrə вelergə kirək.

Qəjum Nasьjri tatar вurzua milli xərəkətenen вerence kyrnekle keşelərennən. Bu вəxəssez xəl. Ləkin Qəjum Nasьjri, tatarnьn milli azatlьq xərəkətenə qarşь kisken kərəş alьp вaroqan N. I. Ilminskinьn dusь вularaq missionerlar akademiəsenen uqьtucьsь da вulьp jərgən keşe.

Nasьjri 1859 ncь jьlda yzenen вer xatьnda Ilminskigə mondьj syzlər jaza: „... Bəoqdə вu taraftan вernicə xəвər jazaroqa tieşle вuldь. Gordi Semjonьjc seminariədən cьqtь. Kicə min aŋa вaroqan idem, sezgə sələm əjtte. Anьn urnьna Andrej Dmitriec jərider. Və həm akademiədən Biktimer cьqtь, min вer jaloqьz qaldьm, ja alla... Və dəxi Andrej Dmitric Trojanovski nəxyne təzətəder, вastьrьroqa teliвez. Məoqlymeŋezder, вer jaxşь kitap вulьr, jaxşь təzətelsə. Nikolaj Ivanovic, sez kittegez də вardьoqьz, вəlki вezne onьtqansьzdьr. Sez kittegez, qulьmnan qalqan teşte, şəfaqətce və həm şəfqətce juq (kursif вezneke. Oq. T.) Min вer kitap jazdьm, saf tatar telendə, şəkertlər əcen. Şul kitapqa slovar jazdьm və həm вer keckenə nəxy jazdьm. Ləkin вastьrьroqa hicвer

səbəp juq, aqca juq. Əmma jaxşь kitap вulьr ide. Sez də kyrsəgez jaratьr idegez. Gordi Semjonovic jarattь. Belməjmen nicek вastьrьrmьn ikən, liənnəhyse juq. Nikolaj Ivanovic, eş вik naçaroqa əjlənde. Vallahi, sez monda вulsaoqьz, minem ul kitaвьmnь вastьrьroqa içtihad qьlьr idegez" [1]. Şuşь xat kisəgennən genə də вerence kyrnekle tatar millətcelərenең k ə c s e z h ə m в i k t ə k i l e ş y c ə n вululaгьn jaxşь kyrəвez.

Ikence fakt alьjq. 1882 nce jьlnь Qьrьm morzasь Ismaoqil Oqasprinski Qazanoqa kilə həm вerence tapqьr ədəвi kicə jasamaqcь вula. Tieşle rəxsət alьna, afişalar jaвьştьrьla. Lakin, kicə вaşlanьroqa vaqьt çitkəc, вer səoqət kətə, ike səoqət kətə, Qazan xalqьnnan kicəgə вer keşe də kilmi. Bu xəl də tatar eksploatatorlarьnьң kul'turada вik arttalьqlarьn вerqədər kyrsətep tora.

Əmirxanoqa qədərge kapitalizm ruxь belən suoqarьlьp jazoqan kyrenkele jazucьlarnь kyzdən kicerergə kirək вulsa, Aqjeget-Zadə, Zahir Bigief, Oqafil вine Oqaвdulla (Riza qazьj), Oqəjaz Isxaqof, Ş. Məxəmmədef, Fatьjx Kərimi kевek jazucьlaroqa tuqtaroqa kirək вula. Məçid Oqafuri, Tuqaj, Oq. Kamal kевek vaq вurzua jazucьlarь da Əmirxanoqa qədər jaza вaşlaoqannar ide inde.

Kapitalizm ruxь belən suoqarьloqan juoqarьdaoqь вerence tərkem jazucьlar, yzlərenең qələmnəren qədimcelek qaraոoqьlьoqьna qarşь jynəltərək, ratsionalistik fikerlərne jaqlap cьqtьlar. Oqaqьl kirək, ujlaroqa kirək, didelər. Mədəniət kirəklek aloqa qujьla. Alar yz əsərlərendə iske mədrəsələrnең şəkertlərenə qarşь, rus məktəplərendə uqьp, jaոa ezgə вasqan gimnazistlarnь, studentlarnь jəisə Tərkiə məktəвendə uqьoqannarnь qujalar. Iske mullalaroqa qarşь jaոalar, dinne jaոaca anlьj toroqannar, jəoqni uqu kirəklekne də anlavcьlar qujьla. Nadan kupeslaroqan qarşь yz eşen anlьj toroqan həm şul julda kirəkle вelem aloqan səvdəgərlər вastьrьla. Promьjşlennost вelən şəoqellәny kirəklek fikre məjdanoqa cьoqa.

Bu məs'ələlər, вilgele, milli xərəkət вelən вəjləneştə qujьlalar. Məsələn, Aqjeget-Zadə yzenең „Xisamettin mulla" sьnda вolaj jaza: „Millətpərvərlek isə oqəçaip eşlərə səвəpce вulьp, həm oluoq eşlərең mənвəoqeder. Məsələn, tarixə məraçəoqət itep, rus padişahь oluoq Petr—nadir millətpərvər adəm idekene kyrəmez. Bu padişahьmьz Petrnьң millətpərvərlege sajəsendə Rossiə nizamatь çədidə və islaxat julьnda təвəddelat məjdanə cьqtь. Xəzer də məvçyd universitetlar, jəoqni darelfənunnar acьldь. Məzkyr patşanьң millətpərvərlege sajəsendə ruslar dingez fənnərene ygrənməjə вaşlap, paroxodь xərев və kəjmələre məjdanə cьqtь. Ruslar oqilme mexanika, oqilme texnika ygrənməjə вaşladalar Oluoq Petr millətennən вəhale вer şəj вelməz ide. Вaşьnda hər vaqьt rus, və rus, və rus ide, dide ki, millionnar ilə ruslarьm вəna вer uqlьmnan вəhaleder. Məjdanoqa qujdьoqьm islaxat uqlьm tarafьnnan вozьlsa, ruslar xərвə xalə kilməsennər". Aqjeget, şundьj tarixi misallar kiterep, uqucьlarnь millətce вulьroqa əndi.

Şulaj uq juoqarьda əjtelgən jazucьlar tarafьnnan şəxsьj irek məs'ələse qujьla Aqcanьң вik zur əhəmiətkə iə вuluь iskə alьnьp, kul'turalь kupes həm promьjşlenniklar вuldьru yzək məs'ələlərnең вerse вulьp kitə. „Atalar həm вalalar" məs'ələse məjdanoqa cьoqa: kyp kenə atalar zamanaca uqunь

[1] Tatarstan Yzək-arxifь, Ilminski fondь, opis № 54, 78 вit.

anlamıjlar, ə balələr şul juloqa tartalar... Zahir Bigiəf əsərlərə aşa ytkər şəmcə surətlərə də kilәp kerə.

Bu zaman burzua jazucılarınıŋ əsərlәren əjrəngəndə iskə aibnıroqa tleşle buloqan ber bik xarakterlə jaq bar: bu jazucılarnıŋ əsərlərendə iskegə qarşı kərəşy oqajət tə zəoqif. Bu jazucılarnıŋ jaŋaca ujlıj toroqan qəharmannarə iskelər belən ciktən tış kileşycənlek kyrsətələr. Iskelər belən kisken kərəş alıp baru—alar əcen bətenləj cit nərsə. „Məoqişət" təge (S. M.) Fatıjxnıŋ atasına qarata buloqan mənasəbətə kebek materiallar şunıŋ iŋ xarakterlə misallarə bulıp toralar.

Ni əcen kisken kərəş juq?

Oləjaz Isxaqof 1908 nce jılnə, jəoqni eserlek xərəkətenə ul jəisə bu rəveştə qatnaşıp jergən caqlarnə „Tartışu" digən drama jazdə. Anıŋ şuşə dramadaoqə uŋaj itep alənoqan qəharmannarə, qədimcelər belən kərəşyne xəterlәp, mondıj syzlər əjteşələr:

„Nasıjr—Bez ul vaqıtta ni belən tartıştıq, ul tartışudan ni fajda ittek? Kemne çindek? Mənə min şul vaqıttaoqə yzebeznen doşmannə tanımjm, şul vaqıttaoqə yzebeznen ni teləgənne belmim.

Oləlim—Əjje, ul vaqıttaoqə beznen doşmannə ajrım acıq kyrsətergə, beznen ni teləgənlekne ajrım acıq səjlərgə min də buldıra almıjm, min də şunə aŋlıj almıjm!".

Oləjaznıŋ uŋaj itep birergə tırışıloqan qəharmannarə qədimcelər belən kərəş turında şulaj səjləşep utıralar. Nasıjr belən Oləlimnen syzləre Oləjaz Isxaqofnıŋ yzenə də, həm başqa burzua jazucılarına da qajta əlıettə, cənki alar bərse də iske dənjanıŋ cın doşmanə bulma-

dılar. Kiresəncə, alar şul iske dənjanıŋ tep baoqanasə buloqan monarxiə təzeleşenə həm şunın ber zur terəge buloqan dingə qarşı arqılınə bujoqa alıp salmadılar.

Fatıjx Kərimineŋ „Şəkert ilə student" (1898) digən xikəjəsendə sxolastik şəkertkə qarşı kəncıoqışnə əjrənyce ber student qujıla. Uŋaj qəharman itep birergə tırışıloqan şul studentnə Fatıjx Kərimi bik nıq monarxist itep aloqa quja. Kərimi şul studenttan menə nərsələr əjtterə: „Yzegezgə məoqlym, padişahəmız oqədalətle, nizamıbız xəqqaniətleder. Yzegezgə məktəplər acaroqa, gazetalar bastırıroqa, çəmoqiətə xəjriələr acaroqa, jətimxanalar saldırıroqa teləgəncə rəxsət birdelər. Lakin sezgə bolarnıŋ fajdaların anlıj belergə kirək". Oləjaz Isxaqof 1902 nce jılnə „Ike jəz jıldan soŋ inqiraz" digən əsəren tybəndəge syzlər belən təmamlıj: „Rossiədəge şul qədər bezgə birelgən irkenlek, beznen xaqtaoqə oqədalət hicber məmləkettə, hicber milləte məxkyməgə birelməgən. Şunardan fajdalanıroqa oqəjrətemez, xəmiətemez qalmaoqanmeni?". Şundıj prinsiplarnə jaqlıj toroqan jazucılar, bilgele, iskegə qarşı cın kərəş başlıj almadılar. Alarnıŋ uŋaj itep aloqan qəharmannarə baştan ajaq dinle bulıp iskelərneŋ dooqasın alıroqa tırışa toroqan, şul uq vaqıtta berqədər zamanca da uqıroqa omtıloqan keşelər genə buldə.

Şul uq səbəplər arqasında ul jazucılar iske dənjaoqa qarşı quloqa totarlıq satirik əsərlər də birə almadılar. „Doşmannarın acıq kyrməgən həm anlamaoqan", jəoqni yzləre də iskelər prinsipənnan jıraq kitməgən jazucılarnıŋ iske dənjaoqa qarşı kecle satirik əsərlər tudırularə məmkin tygel, əlbettə. Satirik əsərlərnen kecle itep sanaloqannarə Oləliəsoqər Kamal, Ol. Tuqaj kebek vaq burzua jazucılarə tarafənnan barlıqqa kiterelyləre də ocraqlı xəl tygel. 1905 nce jılıŋ

revolytsiə joqьntьsь astьnda Tuqajlar quloqa totarlьq satirik əsərlərne şaqtьj oqьna jazdьlar.

Əmirxanoqa qədər kilgən tatar burzua jazucьlarь əsərlərendə taoqьn da ber bik xarakterlь jaq bar: alar real' tormьştan citkə kitep, real' tormьşnьq bөten bьlcьraq jaqlarьn acьp saludan kyz jomьp, matur ədəbiatta cьnbar-lьqta bulmaqan parlaq tormьş, unaj qəharmannarnь kyrsətə başladьlar, cьnbarlьqnьq yseşe belən urtaqlьqь bulma'qan illyziəgə bireldelər.

Alьjq „Xisamettin mulla" nь. Bu əsər də bit nigzendə şul zamannьq real' tormьşьnda bulmaqan qəharmannarnь bar itep, kypertep jazudan oqibarət. Məsələn, Xis mettin mulla, Aqjeget Zadə biryencə, xalьqnь aqartьrqa tьrьşucь. Ul avьl xa.qь arasьnda fən kitaplarь taratьp jərygə qədər bara. Anьq kynlendə barьnnan da elek məselmannar. Ul tuqan qərdəşlөren onьtьr, ləkin Rossiədə jəşəvce un milionnarca buloqan məselman qərdəşlөren, imeşter, hic tə onьtmas! Gimnazist Dəvlətkildief tə şulaj uq kypertelgən.

Oləjaz Isxaqof yzenең berence əsəre buloqan „Təoqəllemdə səoqadət" (1899) digən əsərendə şul caqlarda tatar dənjasьnda bulmaqan ber mədrəsəne jaza. Oləjaz fantaziəse bujьnca tatarlar arasьnda bөten fənnər uqьtьla toroqan ber mədrəsə arь. Xəlil digən şəkert, jənəse şul mədrəsəne beterep cьqqan da, bəxetle keşe bulьp kitkən!

Şul uq Oləjaz 1902 nce jьlnь „Ike jəz jьldan soң inqiraz" digən esəren jaza. Bu fantastik əsər inde ikence planda jazьla. Oləjaz monda, yzencə tatarlar arasьndaoqь nacar jaqlarnь zurajtьp jazьp, şunьq belən burzuaz xərəkətne kөcəjtergə tьrьşa. Oləjazca tatar xalqь ike jəz jьldan soң çir

jəzennən bөtenləjgə juqala. Səbəbe: imeşter, tatar xalqьnьq çəmaqət eşcelөre jarlь xalьq arasьnnan cьqqan, məktəplərne qaravcь juq h. b.

Oləfil ibne Oləbdulla „Səlimə" digən ozьn xikəjəsendə baj həm uqьmьşlь ber persiən qьzь belən tatar şəkertenең ocraşuьn, jaratьşularьn, nikaxlaşьp bik baj həm bəxetle tormьş təzep çibəryləren jaza. Bu ozьn xikəjə də panislamizm fikren quətlər өcen juqnь bar itep jazьloqan əsərdən başqa nərsə tygel.

Alьjq taoqьn ber misal. Fatьjx Kərimi 1907 nce jьlda „Xialmь, xəqiqətme" isme astьnda ber xikəjə jaza. Xikəjədə juqarь belem albroqa tьrьşucь ber qьz alьna. Fatьjx Kərimi xialьnca, şul qьz yzen „tөrek qьzь" dip atьj, imeşer, şul qьz həm anьq un çidelөp iptəşlөre tygərək təzep, tөrek tarixьn өjrənələr, ana telendə genə səjləşələr, tөreklər interesь өcen genə dənjada jəşərgə ant itələr. Bu qьzlar şulaj yzara xərəkət itep kenə qalmьjlar, Dumadaoqь tөrek-tatar xalьqlarьnьq deputatlarьna da bik nьq joqьntь jasaroqa tьrьşalar bula. Məsələn, şul qьzlarnьq berse, tatar deputatlarьnьq bersenə kilep, juqarьda əjtelgən xəllərne səjli həm aqa mondьj sorav birə: „Menə bez, un sigez məselman qьzь yzebezne „tөrek qьzlarь" dip jөrtəmez, barьmьz bergə „tөreklek" fikrenə xezmət itəmez, „tөreklek" өcen jəşərgə, „tөreklek" өcen jəmin ittek. Jekerme milionlьq tөrek millөte tarafьnnan iң oqali, iң məhim və iң şərəfle urьnoqa (kursif bezneke. Oq T.) sajlanoqan sez utьz altь tөrek deputatlarь da oqəçaba şulaj ber fikergə, ber məsləkkə xezmət itəsezme? Bez seznең belən bergə quloqa-qul səfərgə cьoqa alamьzmь?" Kyrenə—monda xiali xikəjə arqьlь Duma maqtalьna, pantyrkizm fikerlөre aloqa sөrelə. Fatьjx Kərimi

„Mirza qьzь Fatьjma“ digən əsəren də şuğь jul belən jaza. Anda Qьrьm morzasьnьn Fatьjma isemle qьzь idealləştьrьla.

Şulaj itep, tatar burʒua jazucьlarь, iske belən kərəşergə xəllərennən kilməgəc, iske dənjadan kələ-kələ ajrьla almaqac, ədəbiatta illyziə belən matur tormьş kartinalarь kyrsətergə tьrьştьlar, ul tormьşnь panislamizm, pantyrkizm idejələre belən suqarьp mataştьlar. Lakin alarnьn fantaziəse də zəqif, cikləngən həm real' yseş belən bəjlənməgən ide, cənki alar, şul zaman şartlarьndaqь sьjnfi xəlləre bujьnca, cьn tarixi yseş julь bujьnca kitydən jьraq tordьlar.

Sənqətcə eşlənylərenə kilgəndə bu əsərlər bik jomşaqlar. Ul əsərlərnen barsьnda da sənqətcə eşləvgə qaraqanda publitsistika elementlarь keclerək. Əjtergə jarьj, bu əsərlərne jazucьlar, publitsistik planda bilgele idejələrne alqa sərələr də, şuna illystratsiə rəvşendə inde obrazlar kiterələr. Şuna kyrə ul əsərdəge publitsistika elementlarьn, bitləp-bitləp gazeta syzləren kycerylərdə genə ezləmicə, əsərnen sistemasьnnan uq cьqьp qararqa kirək. Əsərnen nigezləre publitsistikaqa qajtqanqa, obrazlar da kisək-qosaq həm sxematik rəveştə alqa basalar. Telnen cuarlьqь turьnda səjləp torasь da juq. Bu cornьn əsərləren ədəbi əsərlər itep tikşergəndə tulajьm əle alarnьn əjrəncek əsərlər genə bulьn, şunьn belən bergə alarnь jazucьlarnьn ysy məmkinlekləre də bik cikle ikənlegen iskə alьrqa kirək.

Əmirxanqa qədərge tatar ədəbiatьn təsmerləgəndə taqьn ber-bik əhəmiətle məs'ələlər bar. „Hərber milli kul'turada,—di Lenin jaza,—alqa kitkən (развитый) bulmasa da, demokratik həm sotsialistik kul'turanьn elementlarь bar, cənki

hərber millettə yzlərenen tormьş şartlarь zaruri bularaq demokratik həm sotsialistik ideologiə tudьra torqan xezmət ləse həm eksploatatsiə astьna alьna torqan massa bar“ (XVII, 137). Bu tep ber xəlne onьtьp qaldьru suqьrlьq bulьr ide. Əmirxanqa qədər tatar ədəbiatьnda demokratik elementlar bar ideme soŋ?

Bar ide, əlbəttə. Bol'şevik Jamaşefnьn jaqьn dusь Qlafur Qoləxmitef yzenen „Ike fiker“ həm „Jəş qɵmer“ digən revolytsion piesalarьn jazdь. Rəqip Barzanof, şul uq Jamaşefnьn çitəkcelege astьnda „Eşcelər iman şartь“ digən əsər birgən bulqan[1]. Şul zamannьn jaŋa jaza başlaqan vaq burʒua şaqirlərennən Tuqaj ul jəisə bu kyləmdə demokratik motiflar kytərep cьqqalьj tordь. Şul uq xəlne berqədər Məçit Qlafuridə də kyrəbez. Bu məs'ələ unajь belən Qləliəsqər Kamalnьn komediələren də iskə almьj jarambj. Şular belən taqьn bajtaq revolytsion çьrlarnьn tərçemə itelyləren, fol'klorda (bəjetlər, çьrlar h. b.) xalьqnьn ujь həm tojqьsь şaqtьj qьna caqьluьn da əjtergə kirək.

Tatar ədəbiatьnda demokratik motiflarnьn ysylərendə Maksim Gor'ki əsərlərenen zur qьna rol' ujnavьn da ontьrqa tieş tygelbez. Qoləxmitof yzenen „Jəş qɵmer“ en turьdanturь Gor'kigə ierep jazqan. Ul anь kitabьnьn berence basmasьnda yze yk kyrsətə. Soŋьnnan provakator bulьp cьqqan Səqit Rəmief, ber anlaşьlmav arqasьnda 1906 ncь jьlnь tərməgə jabьlqac, Gor'kinьn „Qojaş cьqa da, bata da...“ digən çьrьn tərçemə itep, tərmənen stenasьna jazьp cьqьp kitə[2] h. b.

[1] „Ataka“ zurnalь, 1931 jьl, № 1 nɵ qara.
[2] „Tan joldьzь“, № 20.

Tatar ədəbiatında şuşındıj xəllər bulıp jatqanda, Fatıjx Əmirxan məjdanqa cıqa. 1907 nce jıl başında, Məskəvdə uqıp jatqan zamanında, tatarda balalar öcen cıqarılqan berence zurnal bulqan „Tərbiətelətfal“ redaksiəsendə eşli. Şul zurnalda Əmirxan ədəbiat turındaqı berence məqalələren həm ədəbi tərçemələren urnaştıra („Məxəbbətsez yrdək balası“, „Gəl aqacı həm əkəm-təkəm“). Şul uq jılnı Qazanqa qajtıp, „Əl'islax“ gazetasın cıqara başlıj. Anın jaza başlavı, zamandaşları əjtyencə, „Məxəmmədiə“ mədrəsəsendə cıqa torqan jazma gazeta belən bəjləngən bulsa da, cınlap ədəbi eşkə kerep kitye şuşı „Əl'isiax“ gazetasında bula. Bu gazeta 1909 ncı jılnın urtalarına qədər dəvam itep, barlıqı 68 nomer cıqtı. Şundıj qısqa qəmerle həm az kyləmle bulsa da, „Əl'islax“ gazetası tatar burzua çəmaqət fikre, kisəkcə anın matur ədəbiatı barşında, zur qına urın tottı.

Bu gazeta, 1905 nce jılqı revolytsiə arqasında ujanqan liberal' burzua jəşlərenen organı bulıp, yzenen tirəsenə vaq burzua qatlavlarının qajber vəkilləren də çinadı (Tuqaj, Q. Ibrahimof h. b.). Şuna kyrə də bu gazeta, şulaj əjtergə jarasa, başqa burzuaz gazetalardan iske dənjaqa qarşı caq qına tererək bulıp belən ajrıla. Əmirxan ədəbi eşçənlegenen berence corın turıdan-turı „Əl'islax corı“ dip atarqa jarıj. Bolaj bilgelәv, berencedən, jəş Əmirxannın şul caqındaqı idejə jynəleşen acuqa berqədər jardəm itsə, ikencedən, vaqıt jaqınnan da bu bilgelәv acıqlıq birə. Cənki 1909 ncı jıldan soñ Əmirxan içadı taqın da nıqraq reaksiəcel tөs aldı.

Jəş jazucı Əmirxannı əjrənyne anın estetikaqa qajta torqan təp qaraşlarınnan başlıjq.

F. Əmirxan, ul caqındaqı başqa burzua jazucıları kebek yk, matur ədəbiatnıñ utilitar buluın jaqlap cıqtı. Əmirxan— „ədip, dip barı jazqan nərsələre belən jərəklərne quzqata, kynelgə əllə nindi fiker və məqişətnen nacar və jaxşı jaqların acıq kyrsətə torqan məxərrirlərgə genə əjteləder“ digən syzlər belən kytərelep cıqtı, həm, bilgele, bu syzlər belən tatar burzua xərəkəte interesların jaqladı. Ul yzencə tormışnı caqıldıruda ov'jektiflıq kyrsətergə əndəgən də itte. Məsələn, Ş. Mostafanın „Fəvzi“ digən xikəjəse turındaqı məqaləsen ul mondıj syzlər belən oclıj: „Məqaləgə xətam bularaq Şakir əfəndegə əsərlərenen telen beraz çinelləştererge həm qəharmannarınnan kyp fəlsəfə satu taləp itmicə, məqişətne yz kileşennən yzgərtmi kyrsətyne genə telərgə bradəranə təvsijə itəm“[1].

Şulaj ov'jektiflıqnı aloqa səry momentları anın ul zamandaqı bajtaq qına məqalələrendə kyrenə. Zahir Bigiefnın „Mavra'ennəhərdə səjaxət“ digən kitabı turındaqı məqaləsendə, ul Bigiefnı—Timerne artıq maqtav, məselman ruxanilarına artıq tarafdarlıq kyrsətydə şeltəli[2]. Fatıjx Kərimnen „Xialmı, xəqiqətme“ digən xikəjəse turında jazılqan məqaləsendə ul „Ittifaqı məslimincelər“ ne jaqlav, partiə təqəssıbı kyrsətydə Fatıjx Kərimine qəjepləgən itə[3]. Qafur Qoləxmitefnen „Jəş qəmer“ e cıqqac, bu əsərne, jaña jəş jynəleşnen yrnəge itep tanıj[4]. Taqın ber məqaləsendə Riza qazıjnın iskelərgə həçym ityen oşatıp betermi.

---

[1] Əl'islax“, № 46—47.
[2] Şunda uq № 21.
[3] Şunda uq № 27.
[4] Şunda uq № 30.

Dimək, Əmirxan ədəbiatnь utilitar əjber dip sanav belən bergə, ədəbiatnьn tormьşnь caoqьldьruda obʼjektif qaraşta torьrqa tieşlegen də kytərə. Əmirxannьn utilitar qaraşь burzua xərəkəte interesь belən bəjləngən buluьn əjttek. Anьn obʼjektiflьq məsʼələsen kytərye də şul uq xərəkət belən bəjləngən. Əmirxanqa burzuaz obʼjektivizmnьn nərsəgə kirək buluь həm Əmirxannьn anardan nicek fajdalanuьn alda kyrerbez əle.

Aljьq anьn satiraqa qaraşьn. „Əlʼislax“ corьnda Fatьjx Əmirxan satiraqa, jumoroqa kynel quja. Əmirxanca, satira kirək həm ul satiranь, burzua xərəkəte qarşьnda torьp, qədimcelərgə həm yzləren syzdə çədidce dip jərep tə, eştə qədimcelərdən artьq çirlərə bulmaqan təçvidce çədidcelərgə qarşь jynəltergə kirək. Menə şul tьnьştan cьqьp, ul zamannь satira əlkəsendə eş kyrsətydə in alьnda toroqan Oj. Tuqaj belən Oj. Kamalnь da Əmirxan telgə almьjca qala almьj. Səqit Rəmiefnen „Nizamlь mədrəsə“ sen də ioqtibaroqa ala.

Ojəliəsoqərnen „Berence teatr“ digən komediəse turьnda ul bolaj jaza: „Berence teatr“ ber pərdələ kəlke, Qazannьn təçvidce mətərəqqiləre tormьşьnnan alьp jazьloqan əsər. Ojəliəsoqər əfənde bu əsəren xosusi ber oqailənen məoqişətennən alьp jazoqan bulsa da, urta burzuaznьj klasnьn psixologiəsen bik jaxşь təşengənlegennən, komediənen qəharmannarьna bik osta surəttə oqomumiət birə və şulaj itep bu qьsqa komediəsen oqomumi jarьm „mətərəqqi“ kupeslarьmьznьn məoqişət və dingə nəzarlarьnьn bik tuoqrь kəzgese itep cьoqaradьr“[1]. Bu jullar Əmirxannьn jumor həm satiraqa nicek qaravьn jaxşь kyrsətep toralar. Berdən, Əmirxan ədəbiatnь şaqtьj serjoz anlavьn kyrsətə, ikencedən, anьn jarьm progrescь kupeslardan kəlygə əhəmiət birye, əsərne şuna jynəltergə

[1] „Əlʼislax“ № 33.

tьrьşuь da kyrenə. Tuqajnьn „Pecən bazarь“ turьndaoqь məqaləsendə Əmirxan „Pecən bazarь xalqь yzenen dini və milli qajoqь, şatlьqlarь belən“ birelə itep taba da, Tuqajoqa—„tatar oqalə-menen in osta jumoristь“ dip bəjə birə [1]. Qьsqasь, Əmirxannьn qədimcelərgə qarşь qaratьloqan kəlke əsərlərgə çьlь qaravь kyrenep tora. Ləkin anьn qədimcelərdən kəlye cikle. Əmirxan qədimcelərgə qarşь cьn satira jazuoqa, şundьj əsərlərne tieşencə jaqlavoqa ber vaqьtta da kytərelmi. Bez əle monь anьn içadьn tikşergəndə kyrerbez. Monda tik şunь oqьna əjtəse kilə: Əmirxan Tuqajnь satirik itep tygel, jumorist itep kyrergə teləve belən yk yzenen jəzen şaqtьj oqьna acьp sala. Əjje, Əmirxanoqa həm anьn fikerdəşlərenə yz sьjnьfdaşlarьnьn qajber jaqlarьnnan sьjpap qьna kələ toroqan jumor kirək ide. Şuna kyrə də alar Tuqaj həm Ojəliəsoqər Kamal kebek jazucьlarnьn kəlke əsərlərən şunьn belən ciklərgə tьrьştьlar.

Əmirxannьn juqarьda telgə albnoqan qajber təp estetik qaraşlarьna kyz təşery belən ciklənep, anьn tatar ədəbiatь dənjasьnda, berence ədəbi tənqitcelərdən buluьn acьq əjtergə kirək. Bu ocraqlь xəl tygel. Cənki 1905 nce jьloqь rəvolytsiədən başqa tatar kulʼturasь xərəkətendə hicber çanlanunь kyz aldьna kiterergə məmkin tygel,—bu ber jaqtan. Ikencedən, tatar burzua çəmaoqət xezmətceləre arasьnda liberalʼ jəşlər ul zamannь tererək idelərʼ Əmirxannьn estetikaqa qajta toroqan qaraşlarь, tənqitce bularaq bajtaq nərsələr jazuь şunьn belən bəjləngən.

Monda taqьn Əmirxannьn tənqitcelek oqəmrə qьsqa buluьn, 1909 jьldan soq anьn bu eş belən bətenləj diərlek şəoqellən-

[1] „Əliʼslax“ № 52.

məven əjtep, şul xəlneŋ səbəbe turьnda oŋьna bernicə syz əjtəse kilə. Burzuaz jazucьlarь bu xəlne „Əl'islax" gazetasьnьŋ tuqtavь belən bəjlilər. Jənəse „Əl'islax" tuqtaoqan da, şunnan Əmirxan tənqit eşen taşlaoqan. Ə beznen өcen „Əl'islax" yze də zrə genə tuqtamaoqan, anьŋ səbəbe bar. „Əl'islax" tuqtav belən Əmirxannьŋ tənqit eşen tuqtatuь asьlda ber yk nərsəgə qajtalar.

Gejnə, isme juoqarьda telgə alьnoqan əsərendə, ber bala belən ananьŋ Kel'n şəhərendəge soвorlarnьŋ ni өcen eşlənep вetməvlәre turьndaoqь syzlәren kiterə. „Min,—di Gejnə,—qajcandьr Kel'n şəhərendə ber вəlanьŋ anasьnnan jartьlaj salьnoqan soвorlarnьŋ ni өcen salьnьp вetməvlәre turьnda soravьn işettem. Ul вik matur malaj ide. Min anьŋ aqьllь kyzlərennən yptem, həm anasь nicek dip tə çəvap вirə almaaoqac, min aŋa вolaj anlattьm: „Xəzer keşelərneŋ вytən eşlәre вar",—didem". Əmirxan həm fikerdəşlәre şul Kel'n şəhərendəge soвorlarnь sala вaşlap tuqtavcьlarsьman вuldьlar. Reaksiənen nьqlap xəkem sərə вaşlavь belən alar, ber yk aloqan sьzьq вujьnca вulsa da, ikence tərlerək xərəkət itə вaşladьlar.

Lenin вu cornьŋ tөp xarakterьn вilgeləgən vaqьtta, Rossiədəge 1908—10 ncь jьllar—saf krepostnojlar samoderzaviesen вurzuaz monarxiəgə evrelderydə ikence adьm həm şunьŋ belən вergə nьqraq adьm atlanoqan jьllar, dip əjtə. Əmirxan вaşqa tatar liвerallarь kөвek yk, şul juldan atladь. Şuŋa kyrə də Əmirxan həm fikerdəşlәre вaşlaoqan „progrescьlьq adьmь" вik qьsqa oqөmerle вuldь, tuar-tumas uq ylek вulьp cьqtь. Anьŋ tənqitlәre həm tənqitcelek oqөmrenen qьsqa вuluь, tatar вurzuasьnьŋ „Əl'islax" tan vaz kicyc—вarsь da şul xəl belən вəjləngən.

Kilik Əmirxannьŋ ədəвi əsərlərenə.

„Əl'islax" corьnda Əmirxannь nindi məs'ələlər qьzьqsьndьralar həm ul alarnь yzeneŋ içadьnda nicek cişə? Yzeneŋ estetik qaraşlarьn nicek tormьşqa aşьra?

Fatьjx Əmirxan вu corda yzeneŋ ədəвi əsərlərendə tөp problema itep tatar tormьşьndaoqь almaşьnunь (povorotnь) ala. Xatьn-qьzlarnьn qollьq xəlendə jəşəvlәren jazoqanda da, jəşlərnen uquoqa omtьlьşlarьn kyrsətergə tьrьşqanda da, iske mullalardan kөlergə mataşqanda da—вarsьnda da tөp problema вulьp şuşь almaşьnu məs'ələse tora. Fatьjx Əmirxan „Jəşlər" digən piesasьn çəjələr ecendə ikence tərle də, „Tatar tormьşьnьŋ almaşьnu kөnnərendə" dip tə atьj. Bu xəl anьŋ өcen ber də ocraqlь nərsə tygel. „Avrular janьnda" digən xikəjəsendə ul almaşьnu turьnda oŋьna tygel, revolytsiə turьnda uq syz aca. Berence zattan jazoqan вu xikəjəsendə menə вolaj di Əmirxan: „Menə bəla, inqilap oqasrь beznen вaşqa kilde вit. Yzeŋne də jaŋa məoqişətkə tətвiq itergə xəzerlən, qartlarnь da iske nəzar və fikerlərennən dynderergə tьrьşьroqa məçвyriət kyrį Ber vaqьt beznen tartьşlardan istifadə itə вaşlaoqan kiləcək вuьn jəşlәre, ul məoqişətnen вezgə ni вəhaoqa teşkənen вelməslər əle" [1].

Əmirxanca tatar tormьşьnda nindi almaşьnu вar soŋ?

Ul вu corda „Jəşlər" (1908—9) həm „Fətxulla xəzrət" (1908—10) digən ike şaqtьj zur əsər jazdь, həm вu əsərlər xəzer genə qujьloqan soravoqa acьq çəvap вirələr də. „Jəşlər" piesasьnda Xөsəjen kupes вelən вalalarь arasьndaoqь anlaşmavlar, „atalar вelən вalalar arasьndaoqь qarşьlьqlar"

[1] „Əl'islax", № 41.

alьna. Xəsəjen kupesnьn malajlarь həm keckenə qьzь Jevropa ruxьndaoqь məktəplərgə kerep uqu, teatroqa jəry, xatьn-qьzlar belən irlərnen xoquqlarьn tigezləv həm şəxsi irek өcen ata-analarь belən anlaşьp betə almьjlar, cөnki, Fatьjx Əmirxan biryencə, Xəsəjen kupes, anьn xatьnь həm zur qьzь belən kiəve bu janaruoqa, janaru turьndaoqь bu ujlaroqa qarşь kilələr.

Əmirxannьn jəşləre, bilgele, yzlərenen qaraşlarьn tatar millətenen aloqa kitye belən bəjlilər. Imeşter, alarnьn janaca uqularь tatar millətenen aloqa kitye өcen kirək! Ə tatar milləten aloqa çibəry өcөn inde səvdə həm promьjşlennost eşen rətləp qujmьjca jaramьj!

Piesanьn tөp unaj qəharmanь buloqan Oqəziz, apasь belən səjləşkəndə, bolaj di: „Şulaj, beznen bu tatarlarda din digən nərsə juq. Ul oqьna tygel, sezdə bit milliət fikre digən nərsə də juq. Milli ədəbiat, milli teatrlar, milli muzьjka, milləten qajoqьrtqan keşelər həmməse sezdən təxqir genə işettelər, əle də işetələr. Sez,—eşleklelek, eş,—digən bulasьz—bolar həmməse xial oqьna: əvəldə tatar qulьnda buloqan səvdələr də xəzer başqalar—mədəniətlelər qulьna kerep bette. Bşanasьoqьz kilsə, Qazannьn tire səvdəsenə qaraoqьz. Qazanda bik kyptən tygel genə, nicə tatar fabrikasь buloqan, xəzer alarnьn xərabələre genə qaldь. Sez bəlki, eşleklelek, dip ber-beregezgə kələpyş satьp, citek, qomoqan almaştьrunь atьj toroqansьz. Ləkin, jaxşь belegez, monьn belən jьraq kitə almassьz!" Şulaj itep, syz uqьoqanraq səvdəgər həm promьjşlennik buluoqa qajtьp qala. Xəsəjen kupesnьn malajlarь ənə şuna omtьlalar. Alarnьn rusca uqu, teatroqa jəry, xatьn-qьz xoquqьn jaqlav, şəxsi irek kirəklekne kytəryləre ənə şul omtьlьş belən bəjləngən.

Tuqtьjq „Fətxulla xəzrət" ismendəge ozьn xikəjəgə. Əmirxanoqa qədər tatar ədəbiatьnda real' tormьşta bulmaoqan həm tarixnьn cьn yseşe belən də nigezdə urtaqlьoqь bulmaoqan xəllərne jazu tөp urьnnь totuьn kyrep ytkən idek. Əmirxan yzenen əbəbi eşen menə nəq şul zanrda jazьloqan „Oqərəfə kic təşemdə" digən xikəjə belən başladь həm şul xikəjəsenen nigezenə salьnoqan ujlarnь „Fətxulla xəzrət" digən əsərendə inde tulьraq jazьp kyrsətte. Bu ike əsərnen ikesendə də Əmirxan fantastik planda tatar millətenen jaqtь kilөcəgen kyrsətergə tьrьşa. Dөresrəge, Əmirxan fantastik planda yzenen unaj programmasьn tormьşta bar itterep bіry tөsendə bөten kyləme belən əjtep salьroqa ujlьj. Şuna kyrə də Əmirxannьn tatar tormьşьndaoqь almaşьnu turьndaoqь ujlarь həm xiallarь fantastik zanrda jazьloqan əsərlərə arqьlь taoqьn da tulьraq bulьp aloqa basalar.

„Fətxulla xəzrət" xikəjəsendə Əmirxan Qazannьn, Qazandaoqь tatarlarnьn 1950 nce jьlda nicek jəşəvlөren, dөresrəge nicek jəşərgə tieş bulularьn kyrsətməkce bula. Өstən genə qaraoqanda xikəjədə mondьj xəl kyzgə taşlana: 1950 nce jьlda tatarlar kul'tura jaoqьnnan Jevropanьn bөten xalьqlarь belən ber dөrəçədə toralar. Texnika şaqtьj aloqa kitkən: bөten keşelər, jannarьna nindider qanat qujьp, ocьp qьna jөrilər; kyk jөze hava karaplarь belən tuloqan; keşelər kesə telefonnarь belən genə səjləşələr; bөten dөnjada tanьloqan tatar fən eşcelөre əllə nicaqlь h. в. Tatar professorь menə şuşьndьj aloqa kitkən ber zamanda, imeşter, 1908 nce jьlda ylgən atasьn, qədimce Fətxulla xəzrətne, tergezə. Qədimce mullalarnьn „aldьnoqьlarьnnan" buloqan bu xəzrət şuşь zur unьşlar çirlegendə yzenen dənjaoqa qaraşlarь, qьlanьşlarь belən ber

kəlkə вulьp jərі. Imeşter, ul, muzejlərdə genə qalьqan iskeləknең çanlь şahite вulьp jərі!

Ləkin eş өstən qaraqanda oqьna şulaj вulьp kyrenə. Cьnlaвraq qarasaң, Əmirxannьң Jevropa jazucьlarьna iərep jazqan texnika turьndaqь jullarь kyвek вulьp qalalar. Berencedən, Əmirxan fantaziəse konstitutsiəle monarxiədən də jьraqqa kitə almьj. Anьnca, iң jaxşь politik təzeleş—konstitutsiəle monarxiə. Ul вu turьda „Oqərəfə kictəşemdə" digən xikəjəsendə acьqtan-acьq jaza. „Fətxulla xəzrət" xikəjəsendəge syz səreleşennən də şunь uq jaxşь вelep вula. Ikencedən, xezmət iələren eksploatatsiələv həm din 1950 nce jьlda da asьlda şul 1908 nce jьllardaqьca uq qala birə.

Bilgele, qajвer ajrьmlьqlar вar. Əmirxan xialьnca, 1950 nce jьlda вajlar yzlərenең asravlarьn, imeşter, ireksezləp qocaqlamьjlar. Annarь вajlar rəximlənə də təşkənnər: „Xezmət əhelləre sojuzьnьң iqanə xəzinəsen" acьp, şul xəzinə arqьlь, imeşter, eşsez qalqan eşcelərgə jardəm itə вaşlaqannar, həm jardəmgə digən aqcanь şul xəzinəgə yz irekləre вelən genə kertələr də ikən! Din də ikence təslerək: imeşter, 1950 nce jьlnь mullalar namaznь, kostym kiep, jalanвaş kileş kenə uqьtalar. Şunьң өstenə mullalar gipnotizm kөce вelən вozьq keşelərne julqa da salalar вula. Elek məəzin azan əjtep namaz vaqtьn вelgertsə, 1950 nce jьlda grammofon kөвek вer nərsədən genə azan əjtterələr. Əgər elek xatьn-qьzlar məcetkə ajaq atlap вasmasalar, xəzer alar da jərilər. Məcettə, imeşter, alar өcen ajrьm urьn вar! Əgər elek tatarlar arasьnda məselman monastьjrlarь вulmasa, xəzer alar da salьnqan. Əgər 1908 nce jьllarnь qazanda вernicə məcet вulsa, 1950 nce jьlda tatar inzenerlarь qaramaqь astьnda вer zur məcet eşləngən. Bu zur

məcet şəhər ecendə tygel, вəlkі şəhər citendəge urman өcendə. Imeşter, anda allanьң qədrəte kөclerək sizelə вula...

Taqьn mondьj yzgərylər вar: 1950 nce jьlda qərəp xərfe ürnьna вorьnqь ujqur xərfe alьnqan, „Təqrenең oluqlьqь aldьnda qaqьl və fənnең tyвənlege" isemle əsəre вelən вөten dənjaqa məşhyr вuloqan tatar filosofь Junьs Ziaqa pamətnik salьnqan h. в.

Juqarьdaqьlar Fatьjx Əmirxannьң „revolytsion programmasьn" вik jaxşь kyrsətep toralar. Əmirxan, вer jaqtan, sarizmnьң „konstitutsionnьj" figovoj jafraqь aldьnda вaş isə, ikence jaqtan, dingə qajвer təzətylər kerty, eksploatatorlarnь rəximle kəşelər itep kyrsəty вelən ciklənə. Dimək, Əmirxannьң „almaşьnu" turьndaqь programmasь şul zamannьң „Ittifaqь məslimin" partiəse programmasьnnan вer çire вelən də ajrьmьj.

Əmirxannьң вu problemasьn taqьn ikence вer sьzьq вujьnca alьp qarьjq. Bez вeləвez, progressif sьjnьf xərəkət вaşlaqanda, anьң jazucьlarь yzlərenең əsərlərendə şul sьjnьfnьң aktiflьqьn tərle formada caqьldьralar.

Əmirxan əsərlərendə aktiflьq turьnda şaltьravьq syzlər вajtaq qьna. Məsələn, ul „Jəşlər" piesasьnda tatar dvorənnarьn tatar xərəkətennən cittə toroqan өcen şeltəli. Baj oqьna mullanьң ulь Oqəli (Oqəziznең iptəşe) avzьnnan nicek itep xərəkət itərgə kirəklek turьnda Əmirxan mondьj syzlər səjli: „Minemcə вeznең вygenge zadacamьz iskene vatu. Bez вygen yk jananь eşləp tatarnьң kyz aldьna kiterep quja almamьz: tatarnьң zizne də ana xəzerlənmiəgən, вez yzemez də eşkə jararlьq podgotofka almaqan. Bez Rudinnar, Bazaroflar вula alsaq, xalьqqa вer tuqtamьj, iskene çimery idejəsen səjləsək, kiləcəktə cьn eş eşlərlek keşelər də çiteşerlər, jaki

вez yzevez yk kyp təçribələr вelən eşlərlek keşelər вulьp cьoqarmьz". Annarь son Əmirxan „Millət tərəqqi ittəry" (1908) digən xikəjəsendə syzdən eşkə kycmi toroqan milətcelərdən kəlgən itə. „Tatar qьzь" (1909) xikəjəsendə ul tatar xatьn-qьzlarьnьn qol вulьp qəmer ityləренə poşьnqanlьqьn kyrsətəp tə ytə. Şulaj вuloqac, вolar Əmirxannьn „Əl'islax" corьnda progressif sьjnьfnьn aktiflьqьn kyrsəty julьnda xezmət alьp вaruьn kyrsətmilərme?

Bu soravoqa çəvap вiry өcen iq elek вez Əmirxannьn turьdan-turь reaksiə aldьnda вil вəgygə caqьroqan əsərləren kyzdən kicerik. Əmirxan 1908 nce jьlnь „Oq i в a d ə t" isme astьnda вer nəser jaza: „Menə min;—di Əmirxan,—oqiвadət qьlьroqa totьnam, вəten çanьm, kynlem, xialьm belən qajadьr, yzem də вelmi toroqan oqali oqaləmgə iynələm. Uqim, ul da ləzzətle, jьoqlьjm, ul da ləzzətle, quanam, ul da moxiz ləzzət kenə... menə min tereldem, min əvəlge kyk keşe вulьp kittem, çanьm da, kynlem də, tənem də yzlərenen teləgənnəren tьptьlar, tьnьclandьlar, rəxətləndelər..."[1].

Mondьj a c ь q m u l l a c ь l ь q n ь n reaksiəgə вujsьnuoqa caqьru ikənlege turьnda səjləp torasь da juq. Lenin 1913 nce jьlnь Gor'kioqa jazoqan вer xatьnda вolaj di: „Xəzer Jevropada həm Rossiədə alla turьndaoqь idejəne n i c e k k e n ə в u l s a d a jaqlav jəisə dəreskə cьoqaru, xəttə iq neckə rəveştə həm jaxşь kynellelek təsendə вulsa da, reaksiəne dəreskə cьoqaru вula". Leninnen вu syzləre, hic şiksez, 1908—9 ncь jьllaroqa da qarьjlar.

Əmirxannьn reaksiəne jaqlavь mullacьlьq rəvşendə genə tygel, ç ə m a o q ə t eşlərenə qatnaşudan vaz kicy-

[1] „Əl'islax", № 51.

gə c a q ь r u təsendə də məjdanoqa cьqtь. Məsələn, alьjq anьn „Q a r t a j d ь m" digən xikəjəsen (1909). Monda Əmirxannьn unaj qəharman itep alьnoqan Mostafasь вar. Bu Mostafa tatar məktəвendə uqu вelən ciklənep qalmьj, rusca da uqi, rus qьzьna da oqişьq tota. Iskegə qarşь вarьroqa da ujlьj. Ləkin Mostafanьn qartaja вaşlavь alarnьn вətenesen də onьttьra. Mostafa jəş caqьn qajtarьr өcen вəten nərsəsen, вəten maqsatьn taşlaroqa xəzer. Tərəzə təвennən uzьp вarucь gimnazistkalarnь kyrgəc tə ul,—aşьqmaoqьz, вarьвer qartajьrsьz,—dip kenə əjtə. Xikəjə mostafanьn вəten çəmaoqət eşenə qul seltəve вelən təmam вula. Menə xikəjənen sonoqь jullarь: „Juq şul, juq! Alar (jəşlekne qajtarų) məmkin tygel! Xəzer cəc aoqaroqannь, вitlər çiьrьloqannь, вəten nərsəgə ravnoduşno qarьj вaşlaoqannь kətərgə vaqьt çitte. Пусть у гробового входа младая будет жизнь играть (Əjdə, qəвer işege təвendə jəş xəjat ujnap torsьn). Əjje, oqaçiz вuloqac, şulaj disen şul (вylmə işegen qaqalar).

T a v ь ş—Kererge məmkinme?

M o s t a f a—Rəxim it, ləkin xodaj өcen ytkən həm kiləcək turьsьnda minem вelən вer nərsə də səjləşmə".

Əmirxan вu xikəjəse вelən şəxsi tormьşqa qajtьroqa, вəten çəmaoqət eşenə qul seltərgə caqьra. Monьn təp məoqnəse reaksiəgə вujsьnuoqa caqьru ikənlegen əjtep torasь da juq.

Şulaj itep, Əmirxan „Əl'islax" corьnda qajвer xikəjələrendə qollьqqa, eşləməvgə qarşь kytərelgəndəj itsə, şul uq vaqьtta ikence əsərləre вelən turьdan-turь reaksiəgə вaş iərgə, çəmaoqət eşe dip mataşьp jərməskə caqьra. Bu qarşьlьqnьn qajsьsь əjdəvce urьnnь tota? Əmirxannьn nicek itep unaj qəharmannar içad ityen həm satiradan nicek fajdalanuьn tikşerep qarasaq qьna da monьn çəvaвьn taвarвьz.

Bu corda Əmirxan içad itkən unaj surətlərnең tulьraqlarь itep, „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq“ (1909) xikəjəsendəge Mortazinnь, „Fatxulla xəzrət“ təge doktor Əxmətne, „Jəşlər“ piesasьndaqь Oljəzizne alьroja kirək bula. Bu qəharmannarnь Əmirxan nindi jaqlarь belən unaj itep kyrsətergə tьrьşa son?

Alьjq Mortazinnь. Fatьjx Əmirxan jazuьnca, Mortazin, iske tatar kieme kiep jərygə qaramastan, Məskəv juqlarь uqu jortlarьnьң bersendə uqi toroqan xəzerlekle student bulьp, rus telendəge gazeta, romannarnь uqi. Rus uqucьlarь belən bik irkenləp səjləşep utьra ala. Dənjada bilgele ber məslək—aloqan jul bujьnca barьroja kirəklekne səjli, tatar gazetalarьn məsləksez buluda ojəjepli. Anьnca, Jevropanьң tьşqь kyrneşenə iərergə kirəkmi, bəlki alarnьң tormьşqa qaraşlarьn yzləşterergə kirək. Menə Mortazinnьң təp aloqan julь. Taoqьn ber bik əhəmiətle jaqnь iskə alьroja kirək: Mortazin iske tatar kiemen ajrьm ber səjy belən jaratqan bebek, ojərəp telen həm islam dinen də bik jaxşь belə. Imeşter, mullalar da anьң aldьnda aptьrap qalalar!

„Fətxulla xəzrət“ təge Əxmətne şul Mortazinnьң ikence etapь, jəqni uqьp keşe buloqac nişlərgə tieş buluь isəpkə alьnьp jazьloqan caoqь itep qararoja jarьj. Əxmət inde meditsina doktorь buloqan, həm ul baj ojьna bar tormьş belən jəşi başlaoqan: jort xezmətcese də bar, aşamlьqlar berər knopkanь basu belən alьnoja kilə toroqan bylmələre də bar. Aqьllь qьzlarь da ysep kilə. Qьsqasь, doktor Əxmət yzenə bik şəp, tьnьc tormьş tezegən. Ləkin alar şul tьnьclьqqa birelep kitep, allanь onьtmьjlar, imeşter, ojibadət qьla toralar. Əmirxannьң 1950 nce jьlnьң unaj qəharmanь itep kyz aldьna bastьroqan keşese menə şuşьndьj.

Əmirxannьң bu cordaoqь unaj qəharmannarьn tikşergəndə, bilgele, barьnnan da elek həm barьnnan da nьoqraq itep „Jəşlər“ dəge Oljəzizne ejrənergə kirək. Cənki bu surət Mortazinoja, Əxmətkə qaraoqanda tulьraq həm xarakterlьraq bulьp cьqqan. Oljəziz surəte tatar burzua ədəbiatь ecen yzenə ber tərle Catskl ul.

Oljəziz burzuaz məoqnədə kul'turalь bulьroja omtьla, ul şəxsi irek ezli. „Xərriəte şəxsьjəm,—di ul, - minа bar nərsədən də qəderle. Mine tatar ziznennən tujdьroqan nərsə də imenno şul xərriəte şəxsьjənең juqlьoqь“. Ul tatarlarnь eske qatlavьn başqa xalьqlar belən kul'turada ber tigez itərgə ujlьj. Ber urьnda ul çiznəsenə bolaj əjtə: „Minem dənjada iң qurьqqan nərsəm—sinең şikelle bulьp qalu, dənjada iң çirəngən nərsəm—seznең tormьşьnьz. Menə şularnь ber julь kisep taşlar ecen uqim“. Şuşьndьj burzuaz məoqnədə kul'turalь bulьroja tьrьşqan Oljəzizne artta qaloqan kupeslar, meşcənnər cornaoqannar. Qazan—yzenə ber tərle „Fomusof Qazanь“ sьman. Oljəzizdə berqədər iske dənjaoqa qarşь baru nastrojeniese bar. Ul çəmaoqət eşe belən də berqədər qьzьqsьna. Anaroja sotsial' jaqtan kiskenrək buloqan romannar oşilar. Məsələn, ul ber dəreslektən Turgenefnьң „Atalar həm balalar“ digən romanь turьndaoqь maqtavlь syzlərne bik jaratьp uqi. Oljəziz bu romannьң məoqnəsen də teşengənsьman bula, ul yz tormьşьn da şundaoqь qəharmannaroja oşatudan jьraq tormьj. Məsələn, ul senlese Zəjnəpkə atalarь belən yz aralarьnda buloqan qarşьlьqlarnь bolaj anlata: „Bu qьcqьrьşlar, bu tavьşlar beznең belən ətilər arasьnda tygel, anlьjmsьn, tygel. Bu tavьşlar iske tormьş belən jaңa tormьş arasьnda“.

Şundьj nastrojenielər bulu belən bergə, Oljəzizdə kəcsezlek həm ciklənycənlek təp urьnnь tota.

Oʃəziznең Jevropa kul'turasьn yzləşterəse, şunьң kirəklegen jaqьnnarьna anlatasь kilə, ləkin ul yzenең nadan ata-analarь belən kərəşkə cьoʃa almьj, ul hər vaqьt qarşьlьqtan qacaroʃa tьrьşa. Atalarь anь nicek kenə mьsqьllamasьnnar, xurlamasьnnar, ul alarnь haman elekkecə jarata. Nicaqlь oʃьna avьr bulmasьn, ul atalarьn taşlap kitə almьj. Kiresencə, anь atasь qualap cьoʃara.

Oʃəziznең kərəşergə kəce juq. Ul monь hərber adьmьnda bik acьq kyrsətep tora. Məsələn, bez anьң atasь əjennən cьoʃьp kitər aldьnnan seңlese Zəjnəp belən səjləşkən momentnь alьjq. Zəjnəpne ata-analarь yze teləməgən Oʃaptьraxman səvdəgərgə kiəvgə birməkcelər. Syz şuşь məs'ələgə kyckəc, Oʃəziz seңlesenең kəcsezlegen, nьqlь ber jul tota almavьn kyrə də, yze də aptьrap qala. Oʃəziz yze də kəcsez; kisken xərəkət kirək ber zamanda, ul qьcqьrьp çьlaroʃa çiьna. „Menə siңa,—di Oʃəziz yzenə,—syrpriz! Niqədər quətsezlek! Əni jasaoʃan tə'sirne çujarlьq tə'sir jasьj almьjm. Өc jьldan birle yz fikremə iərtep kitergənem ber qьzoʃa bygen – iң kirəkle dəqiqədə quəti qəlep birə almьjm. Da, almьjm! Zəjnəpne qьzoʃanьp, bөten tatarnь qьzoʃanьp qьcqьrьp jьoʃlar idem! Ləkin yz-yzemnən ojalam". Taoʃь şunsь xarakterlь, atasь өjennən quьlьp kitkəndə enese belən seңlesenə Oʃəziz bolaj dip əjtə: „Min barьmьznь da qьzoʃanam, bez barьmьz da qьzoʃanьclar". Enese Josьf şunь raslьj: „Da! Bez barьbьz da qьzoʃanьclar!" di, həm şunьң belən piesa təmam bula. Oʃəzizdə kəcsezlek həm iskelektən kitə almav təp urьnnь totqanoʃa, anьң burzuaz progres turьndaoʃь syzləre də fraza bulьp qьna qalalar.

Juoʃarьda Oʃəziz surətenең tatar burzua ədəbiatьnda yzenə ber tərle Catski ikənlege telgə alьnoʃan ide. Şundьj jomşaq,

kəczez Oʃəziz belən Gribojedofnьң Catskien caoʃьştьru məmkin tygel, dip əjter bəlki qajber uqucь. Şulaj, alarnь caoʃьştьru bik qiьn. Gribojedof, dvorənnərneң məoʃlym ber qatlavь ecendəge revolytsion kytəreleş jooʃьntьsь arqasьnda, Catski arqьlь feodalizm Məskəven tiskəre itep kyrs tergə tьrьşa. Catski iskelər belən kərəştə Oʃəziz belən caoʃьştьrьlmaslьq dərəçədə alda tora. Ul bit Fomusof Məskəven zur doşmanlьq belən taşlap kitə. Əmirxan ikence epoxa keşese həm başqa sьjnьf jazucьsь. Şuңa kyrə alar arasьnda ber jaqtan da tigezlek qələməte qujaroʃa jaramьj. Bu bəxəssez məs'ələ. Oʃəzizne tatar burzuaziə ədəbiatьnda yzenə ber tərle Catski, dip aluьbьz Oʃəziznең jomşaq jaqlarьn tomalav өcen tygel, bəlki şul kəcsezlekne tulьraq acar өcen; şul kəcsez Oʃəziznең, tatar burzua ədəbiatьnda qiulьq həm çəmaqət eşlərenə omtьlьş jaoʃьnnan iң alьnda toroʃan uңaj surət ikənen əjtep, şul qiulьqnьң həm omtьlьşnьң xarakterьn kyrsəter өcen.

Oʃəziznең kəcsezlegen, jomşaqlьoʃьn kyrdek. Şulaj buloʃac, nigə anь taoʃьn şul corda tatarnьң başqa burzua jazucьlarь uңaj qəharmannarьna qaraoʃanda alьnda tora, dip qarьjbьz? Monda aңlanmьj toroʃan ber qarşьlьq juqmь? Beznençə hicber andьj qarşьlьq juq. Uqucь barь, Oʃəziz tatar burzua ədəbiatьnda uңaj qəharman bulu jaoʃьnnan alьnda bulьp cьqqac, başqa burzua jazucьlarьnьң uңaj dip aloʃan qəharmannarь ni dərəçədə kəcsez, buldьqsьz bulub turьnda oʃьna uj jərtergə tieş bula.

Əmirxannьң progressif aktiflьoʃь satira formasьnda da bik kəcsez həm ciklənyle bulьp cьqtь. Dөres, əle ul „Əl'islax" corьnda kəlkene nadan kupeslaroʃa həm qədimce mullalaroʃa jynəltkəndəj itə.

Məsələn, „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq“ xikəjəsendə Əmirxan potomstvennьj pocotnьj grazdanin Ofəzizeftən də, Mortazin belən syzgə kilgən qədimce mulladan da kələ. Mondьj momentlar anьn ul zamandaqь taqьn bernicə xikəjəsendə də bar („Bəjrəmnər“, „Rəxət kən“). Ləkin Əmirxannьn şul iskelərgə qarşь jynəltkən kəlkesenең kəcen kyry өcen turьndan-turь „Fətxulla xəzrət“ əsərenə tuqtarqa kirək bula. Cənki anьn bu cordaqь satira kəce şuşь ozьn xikəjəsendə tulьraq həm acьqraq gəvdələnde.

Bəten demokratik omtьlьşlarqa qarşь cьqqan həm Jevropalaşьrqa tьrьşqan liberal' burzua jəşlərenə də arqьlьraq kilgən kəclərneң ber kisəge qədimce mullalar ide. 1905 nce jь! revolytsiəsennən soң alar „Din və məqişət“ digən zurnal da cьqardьlar, bajtaq qьna kitap ta bastьrdьlar. Qьsqasь, şuşь zurnal tirəsendə qədimcelərneң aktifь tuplandь. Bolarnь zurnallarьnьn isme belən—„Din-məqişətcelər“ dip atadьlar. Fatьjx Əmirxan „Fətxulla xəzrət“ xikəjəsendə ənə şul din-məqişətcelərdən kələ, ləkin ul din-məqişətcelər vəkilen nicek itep kyrsətə soң?

Fətxulla xəzrəttə din-məqişətcelərgə xas bulqan kyp kenə sьjfatlarnь kyrəbez. Ul texnika alqa kiteşen anlamьj, alarnь sixer qələməte dip belə. Fətxulla xəzrətcə, çide etazlь biek əjlərdə məselmannarqa torьrqa jaramьj; məselmannar өcen mulla doqasь doktorlar jardəmenə qaraqlanda əilə nicaqlь artьq; anьnca teatr belən fəxeşxanələr arasьnda ajьrma juq; xatьnqьzlar irlərgə jəzləren kyrsətergə tieş tygellər, ləkin xəzrətcə, turь kilgəndə yzləren qocaqlavdan zarar juq h. в. Fətxulla xəzrət yzen hicber tota belmi, anьn beten qəref-qadəllərə iskecə: bornьn ocraqan ber nərsəgə sərtə, aşaqac tərlkəsen jalьj, kiərelydən ajrьm ber təm taba, turь kilgən ber xatьn-

qьzqa bəjlənmi ytə almьj. Çitməsə beten şuşь eşlər islam dine ismennən eşlənələr.

Əmirxan Fətxulla xəzrətne şulaj din-məqişətcelərgə xas bulqan bajtaq qьna sьjfatlar belən xarakterlap birə həm şul uq vaqьtnь yzeneң Fətxulla xəzrətlərgə qarşь satira jazuda kəcsez, ciklənyle buluьn da acьp sala. Berencedən, Əmirxan, Fətxulla xəzrətne, yze jəşəgən real' şartlardan ajrьp alьp, fantastik dənjaqa, 1950 nce jьllarqa, iltep, anьn өcen xarakterlь bulmaqan şartlar ecendə kyrsətə. Ikencedən, Əmirxan Fətxulla xəzrətneң dinenə qarşь berqədər neckərtelgən din genə quja. Əjtik, 50 nce jьlnьn meditsina doktorь Əxmət dini qadətlər vaqtьnda Fətxulla xəzrət belən nigezdə ber yk tojqьlarnь urtaqlaşa. Şuna kyrə də Əmirxan Fətxulla xəzrətlərneң tiskəreleklәren axrьna qədər acьp sala almьj. Fətxulla xəzrət belən ber unajdan „təçvidce çədi icelər“ dən kelye də şundьj qьna. Şulaj itep, Əmirxannьn satirasь bik ciklənyle həm kileşycən tөs ala. Dərese, satira bulьp çitə almьj, jumor qьna bulьp qala. Ə „Fətxulla xəzrət“ digən ozьn xikəjə bit tatar burzua jazucьlarьnьn kəlke əsərlərə arasьnda iң kəcle əsər. Tatar burzuasь din-məqişətcelər həm alarnьn ierccnnərennən kəlydə şuşь ozьn xikəjədən juqarьqa ber vaqьtta da kytərelə almadь.

Əmirxannьn „Əl'islax corьndaqь içadьn anlav өcen taqьn ber bik əhəmiətle momentqa—Əmirxan içadьnьn rus ədəbiatь belən bulqan baqlanьşьna tuqtarqa kirək bula. Qajberəvlər Əmirxannьn bu corda L. Andrejef əsərlərə belən bik qьzьqsьnqan buluьn jazalar. Mondьj qaraşlar tuuqa qajber səbəplər də juq tygel. 1909 ncь jьlnь F. Əmirxan tərçeməsendə L. Andrejefneң „Asьlqan çide keşe“ ismendəge ozьn xikəjəse basьldь. „Tatar qьzь“ digən xikəjədə Əmirxan,

L. Andrejefneң qajвer əsərlərendəgecə, nindider вer „qara kəc“ вelən eş itə həm tatar qьzьn, konkret oвraz itep almьjca, aвstrakt planda ala. Şuşь xikəjə вasьlьp cьoqu unajь вelən yk zamanьnda mondьj syzlər əjtelgən ide: „...Şunьң вelən вergə məxərrir əfəndе uqucьlarnь ədəвiatьвьz ecen jaңa вuloqan вer jul, dekadens ataloqan вer nəvoqe inşa (stil) вelən də tanьştьra“[1]. Ləkin şuşьlaroqa qarap qьna Andrejefneң F. Əmirxanoqa şul corda вik nьq jooqьntь jasavь turьnda syz alьp вarьp вulamь?

Jəş Əmirxannьң içadьn əjrəngəndə L. Andrejefneң вerqədər jooqьntь jasavьn iskə alьroqa kirək, əlвəttə. Ləkin şunь istə totaroqa kirək, Əmirxan içadь Andrejefkə xas вuloqan vaq вurzua вuntarlьoqь, vaq вurzua protestь вelən urtaqlьqqa iə tygel. Əmirxan içadь вarьnnan da вigrək L. Andrejefneң reaksiəcel вuloqan motiflarь вelən вaoqlь. Bu planda Əmirxannьң juoqarьda əjtelgən „Qartajdьm“ xikəjəse вelən Andrejefneң „Qaraңoqьlьq“ digən əsəren caoqьştьrьp qarav intereslь oqьna. Çəmaoqət eşenə qul seltəp, reaksiəgə вujsьnuda вu əsərlər arasьnda jəptəşlek вar.

Turьdan-turь əjtergə kirək, „Əl'islax“ corьnda uq Əmirxanoqa вaşqa jazucьlaroqa qaraoqanda Turgenef kyвrək jooqьntь jasadь. Əmirxannьң вu cordaoqь proвlemasь вulьp вit „Atalar həm вalalar“ tora. „Tatar tormьşьndaoqь almaşьnu“ вaşlьca şul təstə qujвla. Əmirxanoqa Turgenefneң liвeral' motiflarь, вilgele, yz ide, jaqьn ide. „Jəşlər“ piesasьnьң „Atalar həm вalalar“ romanьnьң ruxь вelən вerqədər suoqarьluь, şulaj uq anda „Rudin“ romanьnnan da вer kisək alьnu (Oqəli) keвek momentlar şuşь xəzer genə əjtkənnərne raslap

[1] „Joldьz“, 1909 ncь, jьl 3 nce oktвar.

toralar. Şulaj itep, Turgenef вelən Əmirxan, tьşqь jaqьnlьqlar вelən genə tygel, idəjə jynəleşe вelən də вəjləngənnər.

Əmirxan вer urьnda, şuşь „Əl'islax“ zamanьn iskə təşergəc, вu corda yzeneң „oqajət əce qələm qullanьroqa oqadət itkən вer keşe“ вuluьn jaza. Oktвr revolytsiəsennən son ul, tatar вol'şeviklarьn „mart qəharmannarь“ dip atap, yzen həm fikerdəşləren kyptənnən eşləp kilə toroqan revolytsionerlar itep kyrsətergə də mataştь. Ləkin inde вez, anьn içadьndaoqь juoqarьda kiterelgən təp momentlaroqa qarap, вolaj oqьna əjtə alaвьz: jəş Əmirxan estetik qaraşlarь həm içadь вelən progressif idejələrgə xezmət itydə qaвьnьr-qaвьnmas uq synde; alarda iskelekkə qarşь jynəltelgən qajвer momentlar вulsa da, nigzendə reaksiəgə вujsьnulьq, вaş iycənlek xəkem sərə. Oв'jektiflьq turьndaoqь qaraşlarь da xezmət iələren eksploatatorlaroqa вujsьndьruoqa tьrьşunьң вer formasь oqьna. Ədəвi əsərlərdə tormьşnь yzgərtmi вirergə kirək, digən Əmirxan вit şul zamanda təp urьnnь totqan xezmət iələre xərəkəten вeraz oqьna da caoqьldьrmьj. Bu jaqtan qaraoqanda anьn „Jəşlər“ piesasьna sotsialist Əxmətne kertye вik intereslь. Ul anda Əxməttən qajвer sul syzlər səjlətə, ləkin asьlda Əxmət şul caoqьnda liвeral' вurzua jəşlərenең xarakterlьlarьnnan вerse вuloqan Oqəziznең iң jaqьn duslarьnnan itep вirelə. Əmirxan oвjektiflьq carşavь artьnda şularnь ytkərə. Dimək, jəş Əmirxan asьlda yz zamanьndaoqь liвerallardan ajrьlmьj. Anьn ajьrmasь şunda oqьna,—ul tuoqanda uq qartajoqan jəş liвerallarnьң vəkile genə.

Sologuвnьң „Vaq şəjtan“ digən romanьnda Peredonof digən məşhyr tip вar. Şul Peredonof, yz oqəmrendə axmaqlьqtan вaşqa nərsə eşləgəne вulmasa da, nacal'niklarnьң nindi də вulsa revolytsion eştə oqəjepləvlərennən qurqьp

jəri. Revolytsion eştə şiklənep, urnьmnanьcqь ndьra kyrmə-sennər, dip ujlьj ul. Ber vaqьtnь dvorənnar predvoditelenə vizit jasap, Peredonof bolaj əjtə: „Min,—di,—ber vaqьtta da sotsialist buluqanьm juq. Ə qaj caqьnda artьq syz bcqьn-dьrьluqan ikən, inde jəş caqьnda kem-genə ocьnmьj". Qamcь-lь işanqa barьp eşkertep jərye kebek jaqlarь belən də Əmir-xan Peredonofqa berqədər oşi oşavьn, ləkin bez alarnьn ikesen ber taqtaqa utьrtьroqa hic tə ujlambjbьz. Bez monda barь tybəndəgene genə sьzьq əstenə qujьp əjtergə telibez: cьnlap aloqanda Əmirxan yzenең „Əl'islax" corь turьnda Peredonofnьn xəzer genə kiterelgən syzləren qabatlavdan başqanь əjtergə hic tə xaqlь tygel.

Əjje, ul barь şunь oqьna qabatlьj ala.

III
REAKSIƏ EZENNƏN

Reaksiə eşce sьjnьfnьң həm xezmət iələre kypcelegenең iң jaxşь ullarьn-qьzlarьn tərmələrgə taşladь, dyrt menləp revolytsionerlarnь patşa palaclarь astьlar, attьlar. Stolьjpin politikasь xezmət iələren jaңadan-jaңa avьrlьqlaroqa təşerde.

Tatar eksploatatorlarь sarizmnьң şuşь qara politikasь belən ber syzdə bulьp eş itte. Tatar burzua tənqitcelərennən Çamal Vəlidi bu „səfər berlek" turьnda zamanьnda menə bolaj jazqan ide: „Xəzer bezne izyce kapital tygel, kapitalsьzlьq, bezne qьsucь xəkymətneң istibdadь (reaksiəse) tygel, bəlki yzebeznең nadanlьqьbьz həm dənjaqa qaraşьbьz"[1]. Tatar eksploatatorlarь belən sarizm politikasь arasьnda prinsipial' qarşьlьqlar juq, syz barь, kapitalnь həm burzuaz məqnədə kul'turanь kytərə təşep, şul monarxiə sistemasьnda aktifraq qatnaşu kirəklek turьnda qьna bara.

Tatar eksploatatorlarьna nindi kul'tura kirək soң? Tatar dvorən həm burzua çəmaqət xezmətcelərenең bu turьdaqь fikerləren çiьp qьna əjtkəndə alarnьң nigez qaraşlarь tybən-dəgelərgə qajtьp qala: revolytsion xərəkəttən jьraq toru qьna tygel, anь, nindi genə formada kilep cьqmasьn, bastьrьroqa

[1] „Vaqьt", 1913 jьl 6 fevral.

jardəm itərgə kirək. Alarca: „Tərək-tatar millətenең ruxьnda monarxistlьq вar“[1]. Xuçalьq eşendə həm kul'turalь вuluda rus eksploatatorlarь вelən tigezlənergə tьrьşьroqa kirək. Tatarlar arasьnda ere çir вiləvcelərne kyвəjty eşe də alda totьlьroqa tieş. Mullalarnь qajoqьrtmьjca jaramьj, „xalьqqa din ruxьn matur itep seңderep, qajoqьlь vaqtьnda dində, imanda tьnьcьlьq tавarqla əjrətə toroqan mulla kirəkter. Menə şul mulla oqьna avьllarnь вozьqlьqtan saqlap qaladьr“[2] h. в.

1910 ncь jьldan вaşlap, Əmirxan qartajьp tuoqan jəş liвerallar qiulьoqьn da juoqalta. Xəzer ul „tatar tormьşьndaoqь almaşьnu“ məs'ələləre вelən вotenləj diərlek cualmьj. Əjtergə jarьj, ul inde almaşьnu turьndaoqь şaltьravьqlь frazalarsьz oqьna reaksiə ezennən вara. Bu jьllarnь tatar вurzua çəmaoqətcelege tirəsendə Əmirxannь, anьң вurzua xərəkətendə totqan urnьna qarap, „Qazan korole“ dip ataştьralar ide. 1910 ncь jьldan soң ul ədəвi eşen dəvam ittery вelən genə ciklənmicə, Qazan tatar вurzua gazetalarьnьң aldьnoqьsь вuloqan „Qojaş“ gazetasьnьң вaşьnda tordь, anьң fakticeski redaktorь ide. Dimək, Əmirxan reaksiə ezennən kyze вəjləngən kileş tygel, вelki reaksiənең aktif eşcelərennən вerse вularaq atladь.

Bu corda Əmirxannьң ioqtiвarь qaja taвa jynələ вaşlavьn kyry өcen anьң Musa Bigief kitaвь turьnda jazoqan вer məqaləsen alu da çitə. Bigiefnең „Qəvaoqide fiqhiə“ digən kitaвьn maqtьj toroqac, Əmirxan əjtə: „Bu вapta əvəlge çiddi adьm şərəfe Musa əfənde xissasьna təşte. Musa əfəndenең iltizam itkən vazifasь çiңel vazifa tygel. Zur ixata və вik

[1] „Qojaş“, 1913, № 46.
[2] „İl“, 1914 ncө jьl 23 ijyn.

saqlьq həm evolytsiə вelən revolytsiəne вylgən qojmanь вik zur ixtiat вelən kyz aldьnda totu həmməse вu vazifəgə daxil“[1]. Şulaj itep, Əmirxan dini reformator Bigiefne evolytsiə вelən revolytsiə arasьndaoqь julnь jaxşь ajвra вely өcen, jəoqni monarxiə terəge вuloqan dini nigezlərne nьq saqlaoqan өcen maqtьj. Əmirxan „Əl'islax“ corьnda вerqədər demokratik nastrojenielərgə вirelgən vaq вurzua vəkilləren oвjektiflьq turьndaoqь şaltьravьqlь frazalar, tatar tormьşьndaoqь almaşьnu turьndaoqь syzlər вelən yz joqьntьsьna alьroqa tьrьşqan вulsa, xəzer ul monьң вelən də mataşmьj. Moңa oqəçəplənergə urьn juq, əlвettə. Əmirxannьң reaksiənең aktif eşcelərennən вerse вulьp kitye şul caoqьndaoqь sьjnfi kərəşlərnең ysye вelən вəjləngən. Lenin ul vaqьtlarnь вolaj dip jazdь: „1908—1910 ncь jьllarnьң avьr təçrisəse xalьqnь jaңa kərəşkə əjrətə. Eşcelərnең çəjge stackalarьnnan soң (1910) studentlarnьң qəşqь stackalarь вaşlana. Jaңa kərəş ysə, вelki ul вez kətkəngə qaraoqanda əkrenrək ysə вulьr, lfəkin ul dөres, zarurьj ysə“ (XV tom, 110) Əmirxan həm fikerdəşlərenең qartajьp tuoqan jəş liвerallar qiulьoqьn da taşlavlarьnьң təp səвəвen hic şiksez menə şunnan ezlərgə kirək. Burzua jazucьlarь вu təp səвəpne вarlaoqanda,—tatarnьң kul'tura yseşendə sizelerlek aloqa kity вar ide, şuna kyrə Əmirxan həm anьң juldaşlarь вu jьllarnь tьnьclandьlar,—dip qujalar ikən, вu, вilgele, yzenə вer tərle kyz вujav oqьna, tatar вurzuasьnьң reaksion eşləren juq itep kyrsətergə teləvnең вer formasь oqьna.

Bez Əmirxannь, вu corda, nigezendə almaşьnu həm kərəş turьnda şaltьravьqlь frazalar qullanmьj oqьna reaksiə ezennən

[1] „Joldьz“, 1910 ncь jьl 10 ncь oktөвr.

вara, dip qujdьq. Ləkin monь, xəzer inde Əmirxan hər vaqьt turьdan-turь reaksiəne maqtьj ikən, dip anlarqa jaramьj. Burzua jazucьlarь, zamannьn barьşьna qarap, ber bitlekne ikence bitlekkə almaştьralar ikən, monа qarap jalqьş nəticələrgə kilergə jaramьj. Əmirxan da bit 1910 ncь jьllar kily belən yzenen tatar tormьşьnda almaşьnu kirəklek həm ədəbiatta obyektiflьq bulьrqa tieş kebek şaltьravьqlь frazalarnь taşlap, ikence tərle bitlek kenə kide. Anьn bu sipləngən bitlegen də bez, tərle jaqlap kilep, acьp salьrqa tieşbez.

Başlьjq pessimizm məs'ələsennən həm berqədər caqьştьru өcen aldan şul vaqьtnьn vaq burzua jazucьlarьnnan S. Rəmiev, Ol. Tuqaj, Ş. Kamal həm Ol. Ibrahimofnь alьjq.

S. Rəmiev taqcьlar gazetasьnьn redaktorь bulqanda, 1906 ncь jьlnь, bolaj dip vəqdə birgən ide: „Alqan julьmnьn əjtep betergesez avьr və məşəqətle və xəzerge xəldə bigrək tə qurqьnьclь ikənen belə torьp, ul jaqlarnь ujlamьjca, kynlemnen hər vaqьt qolaqьma səjli torqan:

Bulmas artьq, oluq ber eş—
Ilgə xezmət itydən,
Ilgə xezmət xərmətenə,
Yskən çirdən kitydən—

digən syzlərenə genə başьmnь iep, bygenge kənnən, ilnen in zur rol' ujnavcьlarь bulqan eşce sьjnьf xalqьnьn fajdasьn qьna kyzli torqan həm din, millət itengələp gel eşce sьjnьfnьn zararьna qьna syz səjli torqan məxərrirlərgə qarşь kykrək qujqan uşbu „Tan joldьzь" gazetasьnьn məxərrirlek xezməten өstemə aldьm və məqəddəs vazifasь bulqan eşce sьjnfьnьn interesьn saqlav julьnda qulьmnan kilgən qədər cьn kynlem belən xezmət itəcəkmen" („Tan joldьzь", № 10). Bez tanьcьlarnьn da həm alarnьn gazetalarь bulqan „Tan

joldьzь" nьn da ber vaqьtta da cьn revolytsion qaraşta torьp kərəşygə bara alqannarьn belmibez. Kyp bulqanda, ul xərəkəttə şul zamannьn tərle vaq burzua nastrojenieləre genə berqədər caqьlьp qaldь. S. Rəmief, redaktor bulu unajь belən birgən vəqdəsendə, bilgele, şul nastrojenielərne genə bilgele ylcəvdə caqьldьra.

Reaksiə kəcəjy belən S. Rəmief tirəli „qaranqь tən" belən cornalьp qalqan ber pessimistqa həm individualistkə əjlənə. „Bette, təşte, ylde ruxьm, qalmadь hic rəxətem" di ul ber jaqtan. Ikence jaqtan, „min, dimen min, min disəm, mina bik zur kec kerə; allalar, şahlar, qanunnar bulalar ber cyp kenə" dip tə mataşa. Şunьn belən bergə allaqa, təqdirgə qajtu urьn ala başlьj, həm inde Rəmief şaqirlege bara-tora provakatorlьq belən oclana.

Ol. Tuqajda, demokratik nastrojenielər tulьraq caqьlqan kebek, pessimizm da ikence təslerək. Tuqaj pessimizme xezmət iələrenen reaksiə şartlarьndaqь rizasьzlьqlarьn tirənrək caqьldьra torqan pessimizm. Dəres, anьn pessimizmь nigzendə passif protest belən ciklənə, şulaj da anьn pessimizme reaksiəgə həm şunьn ber terəge bulqan tatar burzuaziəsenə bilgele ylcəvdə acu belən suqarьlqan. Bu jaqtan qaraqlanda anьn „Өmetsezlek" isme astьndaqь şiqre reaksiəgə qarşь jazьlqan in jaxşь vaq burzuaz şiqerlərenen berse bulьp isəplənergə tieşle.

1912 nce jьlnь Tuqaj, Peterburgqa barqac, yzenen həm fikerdəşlərenen өmetsezlege ni belən bəjləngən buluь turьnda bolaj səjləgən ide: „Pust' xalьq başьbьzdan kicerdekemez kənnərnen өmetsez qara kennər ikənen belep qalsьn. Anьn xarakterlь jaqь şul: bygen qulьna caq qələm tota belgən tatar balalarьnьn barsь da şul өmetsezlək çьrьn çьrlarqa

məçʁyrlər... Menə şul xəzer matʁuoqatta ʁik nʊq sizelep qalʊroqa tieş“ [1].

Oqalimçan Ibrahimof həm Şərif Kamal kebek jazucʊlar da cəcmədə şul uq nastrojenielərne caoqʊldʊrdʊlar. Oq. Ibrahimof pessimizmʊ vaqtʊ belən romantik protest formasʊn alsa, Ş. Kamal əsərlərendə zarlanʊp çʊlav motiflarʊ, nʊq qʊna sʊqravlar kyzgə taşlandʊlar.

F. Əmirxan da optimist jazucʊ tygel. Bez inde monʊ anʊn „Əl'islax“ corʊn tikşergəndə yk kyrdek. Eş barʊ şunda ki, F. Əmirxan pessimizmʊ Tuqaj həm Ş. Kamallar pessimizmʊnnan betenləj ajrʊla. Əmirxan yz pessimizmʊn Tuqajlar əmetsezlegenə qarşʊ ber optimistik aoqʊş rəvşendə qujʊp kilde. Bu xəl ocraqlʊ nərsə tygel. Ləkin monа qarap, qajberəvlər kebek, Əmirxannʊn optimist bulub turʊnda fiker jərtergə jarambj.

Əmirxan pessimizmʊ erotika, aqʊldan başqa jəşəv, tege dənja tormʊşʊ belən tʊnʊclanʊroqa caqru təsendə məjdanoqa cʊoqa tordʊ. Anʊn „optimistlʊq motiflarʊ“ ənə şundʊj nərsələrdən genə tora. „Qəderle minutlar“ (1912), „Tigezsezlər“ (1914), „Syngəc“ (1916) kebek təp əsərlərə menə şul xəzer genə əjtelgənnərne ʁik acʊq raslap toralar.

F. Əmirxan yzenең „Oəderle minutlar“ digən əsərendə şul zamannarnʊ reaksiə şartlarʊnda kəcəjgən vaq burzua vəkillərenең əmetsezlegen yzencə tənqit astʊna ala da tormʊşta məoqnə barlʊqnʊ kyrsətergə tʊrʊşa. F. Əmirxan student Rəşat avzʊ belən tybəndəge qaraşlarnʊ məjdanoqa quja: „Yzegez dənjada tora belmisez, yzegez tereklegegezgə məoqnə, tormʊşʊoqʊzoqa qʊzʊq bire belmisez də, məoqnəsez, qʊzʊqsʊz,

[1] „Tuqaj Peterburgda“, 48 bit.

dip çʊlʊjsʊz. Juq! Menң mərtəbə juq! Məoqnə də bar, qʊzʊq ta nar, ləkin alarnʊ tuba belergə kirək, sez barʊoqʊz da aqʊllʊ başlar: dənjada aqʊl belən tormaqcʊ bulasʊz, şuna kyrə sezgə tormʊş qʊzʊqsʊz da, məoqnəsez dəl Sez jərəgegez, xisegez belən torʊp qarasaoqʊz ide, şul syzlərne səjləməs idegez“. Altʊn pensnəle Rəşatca tormʊşnʊң məoqnəse nidən oqibarət soң?

Rəşat yzenең өc qʊz belən buloqan məxəbbət vaqiqələren səjli, alar belən nicek itep ybeşyen xikəjə itə həm şunnan inde pessimistlarnʊ, aqʊl belən tygel, bəlki dənjada jərək belən, tojoqʊ belən genə torʊroqa caqʊrʊp, tormʊşnʊң bөten məoqnəse, erotik tormʊşta buluʊn kiterep cʊoqara. Əmirxan, bilgele, yze şul Rəşat qaraşʊn jaqlʊj, şunʊ aloqʊ planoqa quja.

Erotikaoqa caqʊru, pornografiə belən bulaşu ul zaman tatar burzua ədəbiatʊ өcen original motif tygel. Məsələn, Artsʊjbaşef yzenең „Sanin“ digən romanʊnda (1907) bu motifnʊ taoqʊn da kəclerək itep jazoqan ide. „Aj,—di Artsʊjbaşef jaza,—Karsavinanʊn qara qaşlʊ, ut kyzle aq bitendə jaqtʊrdʊ, anʊn kykrəgendəge aq koftockasʊ həm taza botlarʊndaoqʊ jubkasʊ bujlap şubştʊ. Şunda Saninoqa nərsəder buldʊ, ul Karsavina belən əkiət dənjasʊna, keşelərdən həm aqʊl belən eş ity zakonnarʊnnan jʊraqqa kitkəndəj buldʊ“. Sanin erotikadan başqa nərsəne teləmi də. Cənki anʊn fikrencə, jəoqni Artsʊjbaşefca—„barʊnnan da elek yzennең tabloqi teləklərenne qənaoqətlənderergə kirək“, tormʊşnʊң təp məoqnəse şunda oqʊna. Əmirxan, dimək, beraz sonoqa qalʊbraq, şul Artsʊjbaşeflar çʊrʊn oqʊna qabatlʊj.

Erotika-pornografiə belən bergə dini motiflar da ʁik nʊq aldʊnoqʊ planoqa cʊoqalar. Əmirxan dingə əndəvne də „optimistik“ motiflarnʊң berse itep ala. Şunʊң belən bergə bu

corda Əmirxannıŋ dine berqədər ikence tətərək. Əgər də Əmirxan „Əl'islax" zamanında dingə berqədər reforma kerty kebek məs'ələlər belən bulaşsa, xəzer inde ul şul vaqıttaqı praktikada buluqan islam dinenең tөp prinsipların teşe tırnaqı belən jaqlavnı nıqlap qajqırta.

Alıjq, məsələn, anıŋ 1913 nce jılnı jazuqan qor'an turındaqı məqaləsen. Xaritonof bastırıqan qor'annan Əmirxan basma jaloqışların tapqan bulıp, şunı zur məs'ələ itep kytərep cıqa[1]. Anıŋ bu cıqışı, bilgele, tatar-burzua kitap bastırıp taratucılarnıŋ interesları belən bəjləngən. Qor'an bit alarqa xezmət iələrenең kyzen tomalav jaqınnan da, şunıŋ belən satu itep bik kyp tabış ity jaqınnan da fajdalı ide. Ləkin Əmirxannıŋ bu cıqışın şuŋa qına qajtarırqa da jaramıj. Bu zamannı Əmirxan həm anın fikerdəşləre tatarnıŋ bөten dinceləre belən bik nıqlap jaqınajırqa omtılalar ide. Əmirxannar „Əl'islax" corında da dincelərdən jıraq kitməgən bulsalar, xəzer inde ikence dərəçədə buluqan „semjə ecendəge bəxəslər" də məjdannan alıp taşlana. Əmirxannıŋ qor'an turında məqalə jazıp cıquı menə şunıŋ belən də bik nıq bəjləngən. Əmirxannıŋ qor'an turındaqı məqaləse cıqqac, qədimcelərneŋ məşhyr agentı buluqan Məxəmmətçan xafiznıŋ Əmirxannıŋ qulın qısuı qına da monı ber də şik qalmaslıq itep raslasa kirək.

Əmirxan qor'an turında qına jazıp qalmadı. Məsələn, ul 1914 nce jılnı məselman ylek əstenə cəcək qujarqa jarav jaki jaramav məs'ələsen kytərə. Əmirxanca, məselman ylek əstenə cəcək-fələn qujarqa jaramıj, cənki Jevropanıŋ bu qıadəte, iməşter, tatarlarnın yleklər turındaqı iqtiqadı belən

[1] „Qojaş", № 264.

hic tə bəjləneşsez. Əmirxanca „beznen ylemgə qarşı buluqan milli qaraşımızqa fəqət qıbadət rəvşe, zur monlı qıbadət rəvşe genə muafiq təşəder"[1]. Əmirxan cəcək qujunı, mullalarca uq „bidqət eş" dip atıj. Şul uq jılnı ul Qazan mullalarınıŋ din bozularına acınıp jazıp cıqa. „Şəvvalnıŋ,—di Əmirxan jaza,—berence kənendə ruza totu şəriqət qarşında xəram eşter. Qazan imamnarınıŋ ber qisme şul xəram eşne bөten Qazan məselmannarınnan eşlətməkce bulalar". Əmirxan qıjetne bөten məxəllələrdə ber kənne bəjrəm itydə Duxovnıj sobranienең tieşle caralar kyryen ylenə[2].

1915 nce jılnı jaŋa məfti bilgelənə. Əmirxan bu turında əllə nicaqlı məqalələr jazıp, „din-məqişətcelər ni өcen berər məttəqi qart imam kandidaturasın qujmıjlar?" digən nətiçəgə kilə[3]. Şulaj itep, Əmirxan din-məqişətcelər belən turıdan-turı kontaktta eşləp bara.

Teş-tırnaq belən mullalarca dinne jaqlav Əmirxannıŋ ədəbi əsərlərendə də bik jaxşı kyrenep tora. Əmirxan, bilgele, dinne jaqlap qına qalmıj, anı ber optimistik xəl itep kyz aldına bastırırqa tırışa.

Menə anıŋ „Kəndezge səxər jaki ruzasızlar" digən xikəjəse (1911). Əmirxan bu xikəjəsendə başlıca vaq burzua jəşlərenең, kəndezge səxər ojışlırıp, qurqa-qurqa qına bulsa da uraza acıp jəryləren jazuqan itə də, mondıj nətiçəgə kilə: „Bu əfəndelərneŋ tuq və nəşatlı jəzlərenə, nıq və taza jəreşlərenə, şatlıqlı səjləş və kəleşlərenə qaraqaq:—bik kyp

[1] „Qojaş" № 335.
[2] Şunda uq, № 480.
[3] Şunda uq. № 762.

qərendəşləregeznең nəq şuşь vaqьtta aclьq və susьzlьqta ikənleklərene onьttьnьzmь əllə?—dip sorьjsь kilə". Şulaj itep, Əmirxan qurqa-qurqa oqьna uraza acьp jərylər belən də kileşə, almьj.

Əmirxan „Tigezsezlər" piesasьnda da (1914) din motiflarьn iң aldьnoqь planoqa quja. Anьң şuşь cordaoqь təp uңaj qəharmannarьnnan buloqan Rəqiə belən Sələjman, dingə bşanalar oqьna tygel, bəlki dində tьnьclьq tabaroqa, şuңa kyңel quju kirəklekkə caqьralar. Gimnaziə betergən Rəqiə bəjrəm kiclərendə atasьna qor'an uqi, işeklərne biklәp serle ber tьnьclьqta namaz uqi. Burzuanьң zur jazucьsь itep birelgən Sələjman şul Rəqiəne jarata, anьң namaz uqьoqan vaqtьn kyrer ecen çan ata, alla xaqьnda ujlanьroqa əndi. „Min,—di Sələjman əjtə,—yzem də matur ajlь kiclərdə, jaloqьzьm oqьna utьroqan caqlarda, alla xaqьnda ujlanьroqa jaratam... Minem sine namaz uqьoqan caoqьnda kyrəsem kilə, Rəqiə! Min əle bala vaqtьmda əniemneң, apalarьmnьң namaz uqьoqannarьn kyrə idem, ləkin alar uqi belmilər ide... Sin uqi belə toroqansьndьr, Rəqiə, sin anь matur itep uqi toroqandьrsьң, sineң kyzləreң də allaqa səçdə itə toroqannardьr... Minem kyrəsem kilə".

Gimnazistka belən jazucь oqьna tygel, Əmirxanca, universitetta tьrьşьp uqьp jəryce studentlar da dində tьnьclьq tabalar həm başqalarnь şuңa caqьralar. Əmirxan 1916 ncь jьlnь jazoqan „Syngəc" həm „Jaz isreklegendə" digən ike əsərendə təp kyңlen şuңa jynəltə.

„Syngəc" digən ozьn xikəjədəge student Şakir avrьp klinikada jata. Şul zamannь anьң səjgən qьzь Əsma ikence berəv belən jəri başlьj. Şəhərneң zur bajlarьnnan buloqan. Dəvlətkildieflərdə ocraşsalar da, Əsma Şakiroqa toqtibar itml.

Şakir ul məçlestə kyңlen ecep, isrep juata. Şunnan ikence kənne ul anatomiceski teatrda yzen-yze ytergən berəvne kyrə də,—əllə min də şulaj yzemne tьnьclandьrьjmmь, digən ujnь başьna kiterə. Ləkin, Əmirxanca Şakirnьң mondьj ujlarь bik tiz juqqa cьoqalar, cənki... „ul qajoqьlar, ul şatlьqlar, ul əmetlər, ul əllə qaja omtьlular, ul muzьjkanьң sixerle tavşь belən kykkə kytərelylər, ul maturlьq kyrep anьң belən məçzyp bula alular, ul... ul səjylər—bolar berse də bit tən eşləre tygel, şulaj buloqac, beznең barlьoqьmьz da, beznең bezlegemez də ber vaqьt mədhiş salqьnajьp qalьp ceri toroqan tənnən başqa, annan cьnraq, anьң belən qias itelməslek keclerək ber nərsə bulьroqa tieş, bar, xaq...". Şuşьndьj mistik ujlar, Əmirxanca Şakirnь tьnьclandьralar, şunnan soң anьң ecen „qaraңoqь buşlьq xəzer jaqtьra" bula.

„Jaz isreklegendə" xikəjəsendəge student ta Şakir kebek ujlьj, Şakir kebek yk dində tьnьclьq tabaroqa əndi. Ul oqьna tygel, zamanьnda Tuqaj tarafьnnan „calmalь qart marça" itep sygelgən avьl qart mullasь Əmirxan tarafьnnan kykkə kytərelə, avьlnьң iң uңaj qəharmanь itep alьna. Avьl ecennən uzьp bara toroqan studenf menə nərsəgə kyңel baoqlьj: „Avьlnьң,—di student əjtə,—urta ber çirendəge məjdanoqa salьnoqan sadə genə, fəqir genə məsçetneң işek aldь qapqasь təbendə nindider ike qart belən səjləşep tora toroqan calma və capanlь qart qьna ber keşegə bu dəqiqədə məxəbbət belən qaradьm. Anьң namaz tajaoqьn beraz bəkrəjtəbrək, şunьң əstenə tajanoqansьmaq ber qiafəttə torьşь—bəten jortlarda xəkem sərə toroqan şul pakizəlek və şuşь xuliganlьq juqlьqnь və bilaxirdə avьloqa ingən şuşь vəqarlь tьnьclьqnь saqlavcьnьң torьşь, şuşь itaoqətle və tərtipkə əjrətelgən kətyne kyzətə toroqan xakim kətycenең torьşь tesle tojьla ide.—Avьlnьң

imamьmь вu?—dip soradьm kuceremnən.—Ijo, dide ul.—Səlam sezgə, didem min alar tərkemenə". Əmirxan ənə şulaj avьlnьŋ mullasьn səlamləp qarşь ala, aŋa cьn вer məxəввətle çьlь qaraş taşlьj, avьldaoŋь „tərtipne" saqlavda (jəoŋni revolytsiəgə qarşь kərəşydə) mullanьŋ zur urьn totuьn əjtep ytə.

Bu dini motifnьŋ məoŋnələre вeznеŋ өcen вik вilgele, əlвättə. Ul motif reaksion вurzua tarafьnnan nьqlь rəveştə kytərelep kilə toroŋan revolytsiə xərəkətenə qarşь jynəltelgən ide. Şuŋa kyrə də Əmirxan, вer jaqtan, mullalarnь maqtap qьna qalmьjca, mullalar kевek yk „tege dənjanь"—axirətne maqtavoŋa da вik nьq kyŋel qujdь. Məsələn, səvdəgər qьzь gimnazistka Apakova ylgəc, Əmirxan acьqtan-acьq вolaj dip jaza: „Sineŋ xissaŋa təşkən nərsənеŋ вeznеŋ xissaoŋa qaloŋan nərsəgə qaraoŋanda nurlьraq вulacaoŋьna вez ьşanamьz və şunьŋ вelən yzemezne çuatamьz. Bez вarьвьz da allanьqьlar həm aŋa qajtamьz da"[1]. Ikence jaqtan, Əmirxan mistikanь organizatsion caralar вelən nьoŋьtьroŋa da aşьoŋa. „Ajьq вer qaraş,—di Əmirxan ikence вer məqaləsendə,—kyrsətə ki, Urta Rossiə məselmannarь yzlərenə вer əsaslь milli organizatslə içad itəseləre kilsə, alaroŋa məsçedlər və alarda xezmət itə toroŋan anlь ruxanilar tirəsenə oiьşudan вaşqaca cara juqtьr"[2]. Bu corda islam dine Əmirxan tarafьnnan monarxiəgə ənə şul rəveşle xezmət itterelə.

Xəzer inde şul zamannь zur urьn totqan məs'ələlərneŋ вerse вuloŋan millətcelekne alьjq. Reaksiə corьnda tatar вurzua mətвuoŋatьnda millətcelek turьnda вajtaq qьna məqalələr вulьp uzdь. Ədəвi əsərlərdə də ul caoŋьnda millətcelek motiflarь şaqtьj oŋьna kyrenep yttelər.

[1] „Qojaş", № 934.
[2] Şunda uq, № 1024.

Tatar вurzua millətcelərenеŋ, şul isəptən Əmirxannьŋ da, tel təpləre nərsəgə qajtqannь tulьraq anlar өcen, aldan alarnьŋ monarxiəgə qarata вuloŋan mənasəвətlərenə kyz salьjq. Tatar вurzua millətceləre „xalьqlar tərməse" вuloŋan Rossiənеŋ monarxiəsen, anьŋ eşləren, qacьp-posьp qьna tygel, vaqtь вelən turьdan-turь acьq itep jaqlaroŋa da məçвyr вuldьlar. Japon suoŋьşьna jardəm itydə, 1905 nce jьloŋь revolytsiəgə qarşь kərəştə, Romanoflarnьŋ өc jəz jьllьq вəjrəmnəren ytkərydə, Jevropa suoŋьşьna qatnaşuda,— Oktəвrgə qədər yk menə şuşьndьj vaqьtlarda tatar вurzua həm dvorən çəmaoŋət xezmətceləre yzlərenеŋ monarxiəgə nьq вirelep eşləvlərən taoŋьn da acьoŋraq itep kyrsətə kildelər.

Dumadaoŋь deputatlar,—вez Japoniə вelən suoŋьşьroŋa cьn kyŋeldən qatnaştьq, unnan artьq məselman generallarь georgijevski tərelər вelən вyləklənep qajttьlar,—dip kykrək suqtьlar. Tatar eksploatatorlarь mətвuoŋatь yz deputatlarьnьŋ вu syzlərən qul cавьp qarşь aldь. Mondьj məs'ələlərdə „Din və məoŋişət" вelən „Vaqьt" arasьnda hicвer tərle qarşьlьqlar вulmadь[1].

Romanoflarnьŋ өc jəz jьllьoŋьna tatar eksploatatorlarь da cьn kyŋeldən qatnaştьlar, alar şunьŋ вelən yzlərenеŋ monarxiəgə nьq terək вululaгьn taoŋьn вer qat kyrsətergə tьrьştьlar. Tatar вurzua tarixcьlarь, Romanoflar nəslenеŋ вəjeklegen, M. F. Romanofnь sajlavoŋa tatar aristokratlarь da qatnaşuьn raslap məqalələr jazdьlar. Tatar вurzua mətвuoŋatь өc jəz jьllьq ytkərelgən kennərne genə tygel, şunnan soŋ da patşa adresьna isəpsez-xisapsьz maqtavlar javdьrdь. Əmirxan redaksiəse astьnda cьqqan „Qojaş" ta, вilgele, şul

[1] Qara—„V a q ь t", 1907 jьl dekaвr 11, „Din və məoŋişət", № 46.

uq juldan bardь. Məsələn, Romanoflar өc jəz jьlьboqьnьn tatarlar arasьnda nicek uzacaoqьna qaratьp, „Qojaş" mondьj syzlər jaza: „Rusiənen hər tarafьnnan kilgən xəbərlər məselmannarnьn bu bəjrəmgə bik ixlas belən iştirak itərgə xəzerləngənnəren belderələr. Tərek-tatar millətenen ruxьnda monarxistlьq bar ikənen belgən keşelər bu iştiraknьn tabiqi ikənlegen anlasalar kirək".

Jevropa suqьbşьn da tatar ekspluatatorlarь acьqtan acьq jaqladьlar. Bu məs'ələdə də alarnьn sьjnfi intereslarь velikorus həm başqa millətlərnen ekspluatatorlarь belən ber tөsle ide. Əmirxan, acьq inde, bu məs'ələdə də yzenen sьjnfi tuqannarьnnan „ajrьlьp qalmadь. Şunь əjtergə kirək ələ taqьn, suqьbş unajь belən Əmirxan içadьnda xezmət ələrenə taba „borьlьş" tudь. Qlөmer-qөmergə xezmət ələre tormьşьnnan alьp ber өsər də jazmaqan Əmirxan, yzenen xikəjəsendə ber jarlь qarcьq tormьşьn caqьldьroqan itende („Ber zəqif qarcьqnьn qorbanь"). Bu intereslь xəlnen səbəbe nərsəgə qajta soң?

Bilgele, monda ber də qəçəplənə torqan nərsə juq. Tarixtan da, imperialistlarnьn, faşistlarnьn bygenge praktikalarьnnan da bez şunь acьq kyrəbez: alar vaqtь-vaqtь belən eşce kөcenə zur qьna bəjə birgən bulьp mataşalar. Alarnьn bajlьqlarь eşcelər qulьnnan başqa bulmaqanqa, vlast başьnda da şul qullarnь fajdalanmьj torьp xөkem sərə almaqanqa alar tulajьm xezmət ələre adresьna qarata da, kisəkcə koloniədəgə xezmət ələre adresьna qarata da qajcan „maqtav jullarьn" jazqalьjlar. Rus ekspluatatorlarь da, tatarnьqlar da, barsь da kirək caqьnda şulaj itələr.

Misal өcen XIX nсь jəznen məqlym belletristь həm etnografь bulqan S. V. Maksimofnь qьna alьrqa bula. Bu jazucь tatar xezmət ələre turьnda mondьj syzlər jazqan: „Juan mujьn, kiң çilkə həm өskə qalqьp tora torqan kykrək tatarlarnьn kөcle həm taza xalьq buluьn kyrsətep tora. Alar inde kyptənnən birle paroxodtaqь, şəhərdəge həm Idel bujь məjdannardaqь bөten avьr jөklərne çilkələrendə taşьp kilələr. Nizgorod jarmarkasь yzenen bөten tovarlarь həm jөklərə belən tatarlar çilkəsendə həm çəvaplьlьqьnda tora. Anda tatarlar sьqranusьz həm çitez eşlөv belən tanьqannar, alar şulaj uq kibet həm palatkalarnь da bik jaxşь saqlьjlar. Rus xalqь tiz genə riza bulmaqan həm kybrək xezmət xaqь soraqan urьnnarda, tatarlar avьrlьqtan cьqaralar, alar az qьna eş xaqьna da ygez xezməten başqaralar. Kiң jьlqalarnьn perevozlarьnda da tatarlar xezməten artьqraq kyrələr, alar uq bөten Idel bujьndaqь şəhərlərdə lomovojlьq xezməten alьp baralar (Qazannьn yzendə bөten lomovjolar tatar)"[1]. Maksimofnьn bu syzlərenə hicber tөrle anlatma birep torasь juq, bu syzlər kolonizatorlarnьn koloniələşterelgən jaqnьn xezmət ələrenə qaraşьn, jəqni alarqa arzan eşce kөce itep qaravnь, bik tulь acьp birələr.

Suqьbş başlanu belən Əmirxannьn xezmət ələre tormьşьnnan alqan bulьp xikəjələr jaza başlavьna ənə şul jaqtan cьqьp qararqa kirək. F. Əmirxannьn xezmət ələrenə taba „borьluь" barь şul Maksimof eşlөgən eşlərne ikence şartlarda, ikence tөrle formada dəvam itterer өcen genə. Acьq itep kenə əjtkəndə, imperialistik suqьbş başlandь, suqьbşta tapatьr өcen „kөcle həm taza xalьq"larnьn berse bulqan tatar xezmət ələre də kirək buldьlar, şuna kyrə də inde F. Əmirxan xezmət ələre tormьşьnnan alqan itep xikəjə jazqan buldь.

---

[1] Maksimof əsərlərө, XIX tom, 121—122 bitlər.

„Ber zəqif qarcьqnьn qorbanь“ isme astьndaqь bu xikəjədə menə nərsə jaza ul: jarlь qarcьqnьn berdən-ber ulьn suqьşqa alalar. Qarcьq balasьnьn balalarь belən „qorban bəjrəmen“ qarşь ala da, yzenең qarap toroqan berdən-ber kəçəsen qorbanoqa cala. Şul qorbannьn suqьştaqь balasьn isənsav qajtaruqa jardəm ityen alladan sorьj, balalaroqa da şundьj uq dooqanь uqьroqa quşa. Ul oqьna tygel, Əmirxanca, qarcьq nemeslərneң kəcsezlənyləren də alladan sorьj. „Qarcьq,—di Əmirxan jaza,—balalardan dooqa qьldьrdь. Bu qorban, bu dooqalar aldьnda vəxşi nemesneң şəhərlər vata toroqan qorallarь yzlərenең məhlik quətlərən çujaltalar şikelle ide. Qarcьq jəşle kyzlərə belən xodaqa jalbardь:—Ja alla, doşman uqlarьn, doşman səngeləren kəcsez itl“[1].

„Qojaş“ gazetasьnьn şuşь xikəjə basьloqan sanьnьn baş məqaləsen uqьp qarasaң, xikəjəneң məqnəse taqьn da jaxşьraq aңlaşьla. Gazetanьn bu sanь „qorban qəjdenə“ qaratьlьp, baş məqalәse „qorban qəjden“ imperializm suqьşьna xezmət itterygə baqьşlanoqan. Bu baş məqalədə Əmirxan qorban calunь imperializm suqьşь belən bəjli; qorban calu—suqьştaqь oqəskərlərneң ruxlarьn kytərygə jardəm itərgə tieş buluьn səjli. „Ja alla, oqələbə və tьnьclьq bir“ isme astьndaqь bu baş məqalə „Ber zəqif qarcьqnьn qorbanь“ xikəjəsenə kommentariə rəvşendə jazьloqan jəisə xikəjəse baş məqaləgə illystratsiə itep urnaştьrьloqan. Qьsqasь, alar ikese ber bəten bulьp, hic şiksez, ikese də Əmirxan tarafьnnan jazьloqannar.

Əmirxan həm anьң ujdaşlarь kirək buloqanda monarxiəne şulaj turьdan-turь jaqladьlar. Kiterelgən misallar monь bik acьq kyrsətep toralar. Ləkin bolaroqa qarap, tatar burzua

[1] „Qojaş“, 1914 jьl, № 536.

çəmaoqət xezmətceləre hər vaqьt ap-acьq itep sarizm fajdasьna eşləp jatqannar ikən, digən qaraşqa kilergə jaramьj. Juqarьda əjtelgəncə, eşne qatlavlьraq anlaroqa, burzua çəmaoqət xezmətcelərenең, şartlar yzgərygə qarap, ber bitlekne ikence bitlek belən almaştьrularьn jəisə iske bitlekne berqədər sipləvləren həm başqa qarşьlьqlarnь da kyrə belergə kirək.

Xəzer inde Əmirxan içadьnda şaqtьj zur urьn aloqan millətcelek motiflarьn alьjq.

Fatьjx Əmirxannьn millətcelek motiflarь başlьca өc sьzьq bujьnca məjdanoqa cьoqalar (bilgele, bu өc sьzьq ber-bersen tutьra, tulьlandьra toroqan ber bəten bulьp tora. Өc sьzьq itep alu tikşerygə berqədər çinellek biry өcen genə).

Berencedən,—Əmirxan tatar həm rus burzua tormьşьndaqь ajьrmaqa, jəqni tatar burzua tormьşьndaqь arttalьqqa kyz salmьj ytə almьj. Ul, ber jaqtan, islam dine bəjrəmnəren xristian dine bəjrəmnəre kebek yk ytkəry kirəklek, bu məs'ələdə bik zur artta qalu barlьqnь ber tuqtamьj gazeta-zurnal bitlərendə kytərə kilsə, ikence jaqtan, ədəbi əsərlərendə də tatar burzua tormьşьnьn rus bajlarь tormьşьna qaraqanda artta qalularьn kyrsətygə urьn birə. Bu corda Əmirxan „Xəjat“ (1911) digən ozьn xikəjəsendə həm „Urtalьqta“ digən romanьnda (1912) şul ajьrmanь şaqtьj oqьna caoqьldьroqan,

„Xəjat“ta Əmirxan ike semjəne ala: monьn berse kul'turalь tormьş belən jəşəvce Məsnikoflar semjəse, ikencese kul'turasьz buloqan Oqimadoflar. Məsnikof yze zur oqьna dərəçəle oqəskəri keşe, anьn qьzь Liza gimnaziədə, malajь Mixail universitetta uqi. Əmirxanca, alar bik kul'turalь həm şat jəşilər; tatar səvdəgəre Oqimadoi semjəse bətenləj ikence tərle: Oqimadof yze iskecə qara aqьl belən genə jəri toroqan səvdəgər, anьn qьzь Xəjat abьstajdan oqьna uqьoqan da ber-

qədər adres jazarlьq rusca өjrəngən. Oljmadoflar tormьşьnda muzьjka da juq, kitap ta juq. Xəjatnь Məsnikoflar tormьşь tarta, xətta ul Mixailnь səjə də.

„Urtalьqta" romanьnda tatar şəkerte Xəsən bar. Xəsən, Əmirxan biryencə, tatar mədrəsəsenə qul seltəp, universitetqa xəzerlənə başlьj. Ul qьzь gimnaziədə uqi toroqan ber rus өbidə fatirda tora. Əbinең qьzь qajber kul'turalь qьlanьşlarnь jaxşь oqьna belə ikən, çitməsə aŋa yze kөbek yk taoqьn ber gimnazistka da kilep jəri. Şul qьzlarnьŋ tormьşь Xəsənne qьzьqtьra. Annarь ul berəvdən rusca sabaq alьroqa baroqanda hər kənne Qazannьŋ gimnazistkalar, studentlar qajnaoqan uramьnnan ytə. Rus məktөbendə uqi toroqan jəşlər tormьşь, Xəsəngə bөxetle tormьş, jaqtь tormьş bulьp kyrenə.

Bu ajьrma nicek betə ala soŋ?

Əmirxan tatar həm rus burzuasь tormьşь arasьndaoqь ajьrmanь kyrsətep kenə qalmьj, şunnan cьoqu julьn da tapqan itə. Ul zamannь tatar eksploatatorlarь aldьnda,—xuçalьq eşendə həm kul'turalь buluda rus eksploatatorlarь belən tigezlənergə tьrьşьroqa kirək, şunsьz monarxiə sistemasьnda yzeөzneŋ өleşne eləkterə almьjьz,—digən burьc toroqan ikən, Əmirxan da inde məs'ələne şulaj oqьna anlьj, şulaj oqьna cişə; lөkin xezmət iələrenең anьn tomalar өcen millөtcelek demagogiөsen pьsqьta-pьsqьta cişə.

Məsələn, ul nikaxlaşu məs'ələsen ala da, anь „tatar qьzlarь ruslaroqa kiөvgə cьoqarqa tieş tygellər, tatar çegetlөre də rus qьzlarьna өjlənməsennər" dip quja. „Xəjat" digən ozьn xikəjəsendə Xəjat Mixail Məsnikofnь jarata, Məsnikof ta Xəjatqa oqaşiq. Ul oqьna da tygel, Xəjat Məsnikoflarnьŋ burzuaz nigezdөge irken tormьşlarьn da bik oşata. Şulaj da,

imeştөr, islam dine Xəjatnь ujlanьroqa quşa həm ul Mixailnь taşlьj. Imeşter, ul məselman bulqac, nicek itep rusqa kiөvgə cьqsьnl Əmirxan şulaj itep, bu jьqtan da islam dinenең kөcen kyrsətergə tьrьşa.

Xəjat Mixailnь taşlap, ata-analarьnьŋ quşuь bujьnca, yze qөmerdə kyrməgən-belməgən ber tatar səvdəgəre malajьna kiөvgə cьoqarqa vəqtdə birə. Jegetneŋ kem buluьn belməv anьŋ ecen poşьrsa da, Əmirxanca, Xəjat təqdirgə bujsьna həm əjtə: „—Ilahi məxəbbət bir! Ilahi qөmerlek məxəbbət bir indel—diende. Bu telək qьzlьq vaqtьnьŋ iŋ axьroqь və şunьŋ belən bergə iŋ quətle teləge ide". Şunьŋ belən xikəjə betə də[1].

Eş, bilgele, nikax məs'ələse belən betmi. Əmirxan rus burzua-dvorən kul'turasь belən bergə tatar bajlarьnnan da kul'turalь keşelər, kul'turalь şemjələr buluьn kyrsəty julьnda da eşli. Anьŋ „Urtalьqta" digən romanь, „Tigezsezlər" digən piesasь bu jaqtan alqanda xarakterlь əsərlər. Əjtergə məmkin ki, bu əsərlər nigezdə şuşь xəzer genə əjtelgən məs'ələlərne gəvdəndery өcen jazьlqannar da.

„Urtalьqta" romanьnda Əmirxan Sələjmanoflar semjəsen ala. Sələjmanoflar, Əmirxanca, bik baj toralar, şunьŋ belən berge alar kul'turalь da. Alarnьŋ jortlarьnda zal da bar, kөtөxanə də bar, jaxşь xudozniklarnьŋ kartinalarь da bar, skul'turadan da bar h. b. Baj Sələjmanofnьŋ malajь Məxəmmət, Əmirxanca, bik aqьllь həm kyp kenə uqьqan student; anьŋ inlese də gimnazіədə uqi, alar bөten məs'ələlərne belep

[1] Əmirxan nikax məs'ələsen məqalələrendə də kytərep cьqqaladь. Məsələn, „Qojaş" 1913, № 284.

toralar. Şəkert Xəsənne qьzьqtьroqan rus əвinen tormьşь Sələjmanoflar tormьşь aldьnda, вilgele, yzenen вeten əhəmiəten juoqalta, вik keckenə вer nərsə вulьp cьoqa. Şulaj uq „Xəjat"taoqь Məsnikoflar semjəse də Sələjmanoflar janьnda ikence plandaraq qala.

„Tigezsezlər"də, вer jaqtan, Əmirxan ujьnca, вik kul'turalь вuloqan ataqlь tatar вurzua jazucьsь Sələjman alьna. Bu Sələjman inde tatar вurzua tormьşьnda iq aldьnoqь keşelərnen вerse itep вirelə. Ikence jaqtan, monda „kul'turalь səvdə" julьna ajaq вasqan tatar səvdəgəre Oqəmər Nasьjвullin alьna. Bu səvdəgər optika əjвerləre вelən eş itə, anьq ike senlese Rəqiə вelən Səlimə tьrьşьp Jevropa osulьnda uqьp jerilər. Tatar вurzua jazucьsь Sələjman da, səvdəgər semjəsə də tatar вurzua kul'turasьna вik nьq əhəmiət вirələr. Bu fikerne tulьraq kyrsəty əcen məjdanoqa Aвdulka cьoqarьla Əmirxanca, вu Aвdulka Fonvizinnen „Brigadir" ismendəge piesasьndaoqь Ivanuşkasьman вer xəldə qala.

Şulaj itep, Əmirxan tatar eksploatatorlarь tormьşь belən rus dvorən-вurzua tormьşь arasьndaoqь ajьrmanь, jəqni tatar вajlarьnьq artta qaluьn вerqədər kyrsətkən itə lə, şunnan tiz-tiz genə tatar вajlarь arasьnda da rus вajlarь belən вer tigez yk kul'turalь вuloqan keşelər, semjələr arlьoqьn gəvdələnderergə kereşə, tatar вurzua milli kul'turasьnьq zurlьoqьn kyrsətergə aşьoqa.

Ikencedən, Əmirxannьq millətcelek motiflarь tatar tormьşьnьq ytkən zamanьn caoqьldьru rəvşendə də kyrsətelər. Əmirxan, вilgele, tatar tormьşьnьq ytkənen məoqlyk вer realistik planda jaza almьj, ul monda da mistikaoqa birelə. „Xalьq qьzlarь" (1912) həm „Iskergən вəhadir" (191 digən əsərlərə şunь вik jaxşь kyrsətep toralar.

Əmirxan fol'klor materialьn ala da, şuna yzence məgez cьoqarьp, „Xalьq qьzlarь" digən əsəren jaza. Tatar fol'klor materiallarь вujьnca, ajdaoqь tap—kəjəntələ cilək belən вasьp torucь tatar qьzь Zəhrə ikən. Əmirxan fol'klor materialьn yze teləgəncə вozьp, вolaj jasьj: imeşter, şul Zəhrə qьz Ivan Groznьj oqəskərlərenen Qazannь aluьn da, Zəlxəвirənen kartada ottьrьluьn da... вarsьn da qarap toroqan вula. Əmirxan anь təcerep-təcerep jaza. Səjemвikəne fəreştə itep təsvirlьj, əllə nicaqlь dini həm milli demogogiələr quşьp çiвərə. „Iskergən вəhadir" isme astьndaoqь nəsrendə də Əmirxan şul uq juldan вara[1].

Əcencedən, Əmirxannьq millətcelek motiflarь kəncьoqьş məs'ələlərenə вəjlənep tə məjdanoqa cьqqaladьlar. Məsələn, ul 1912 nce jьlnь fransuz xudozniklarьnnan вersenen „Kəncьoqьş joqlьj" digən kartinasьna qaratьp „Şəreq joqlьj" digən nəser jazdь. Anь, вilgele, вeten kəncьoqьş tygel, вarь kəncьoqьş meselmannarьnьq təqdire genə qьzьqsьndьra.

Kəncьoqьş məselmannarь вarь jatu urьnnarьna oqьna loqtiвar itkənnər, alar jomşaq jastьqlaroqa jatьp ozaq joqьoqa taloqannar... Ə ujavlar „anьq вu xəlennən fajdalanьp, anьq məmləkətləren вyleşələr, xəzinələren talьjlar, yzenen ajaqqullarьn вaoqlap mənge qollьqqa sətьp çiвərməkce вulalar—ul haman joqlьj! Anьq вeten Afrika şimalьnь kisep alalar, Irannarьnь, tərkestannarьnь вililər, Jevropadaoqь kisəgene quвarьp mataşalar—ul haman joqlьj!".

Şulaj itep, Əmirxan, вer qarasaq, tatar milli kul'turasьn jaqlavcь вulьp jazoqan вula, ikence qarasaq, ul inde panislamist вulьp вeten kəncьoqьş məselmanь ecen poşьnucь

[1] „Qojaş", № 344.

вулыр кyренэ, таҗын вер qарасаң, татарнын ytкэне өсен дэ ауыр сулаҗан итэ. Татар милләтләрэ шушындый моментларны алалар да, Әмирханның татарлар арасында азатлыҗ өсен көрәшүсе вер јазучы вулуын китереп сыҗарыҗа маташалар. Мондый қарашларның сынварлыҗ варышы белән, әлбәттә, уртаҗылыҗлары јуқ.

Хакимиләтнең експлоататорлары белән çинелгән милләтләрнең експлоататорлары арасында қаршылыҗлар бар иде һәм бу қаршылыҗлар, шартларына қарап, төрле төскә керәләр иде. Бу—вәхәссез хәл. Шунын белән бергә 1905 нче јылыҗ революциядән соң төрле милләт експлоататорларының революциягә қаршы сәфәр вирлек хәленә килүләре таҗын да нығыҗ төшүе дә вик ачыҗ. Аның васқаса вулуы мөмкин дә тугел, сөнки алар, „кемнең капиталы бар—барысы да милләтләрне вирдәмлек белән експлоатациә астына алалар“ (Ленин) иде. Татар експлоататорлары да шул јулдан ыҗына бара алдылар. Ешнең аслы шулай вулҗас, Ф. Әмирханның милләтчелек мотивлары нәрсә сөйлиләр соң? Монда нидидер қапма-қаршылыҗ јуқмы?

Билгеле, монда һичвер төрлә қапма-қаршылыҗ јуқ. Әмирханның милләтчелек мотивларын аның васқа қараш-ларын јаҗтысында қарау белән бу хәл үзеннән-үзе ачыла диярлек. Ул вит вер хәлдә көнчыгышны мөселманнарының арттылыҗларына регистрациә јасаса да, „Искергән вәһадир“нын саҗышлы хәлен күргәндәй қылансa да, қалҗан вәтән хәлләрдә, јәҗни үзенең вәтән идеjә үнәлеше белән шул арттылыҗларны, шул саҗышларны вәтерүгә һич тә сақырмый, киресенсә, ул дин белән, ахирәт белән тынычлыны, эротика—порнографиә белән мавыҗыра, ақыл белән ешитүдән қасарҗа әйди, монархиәне һәм аны ныҗыту өсен кирәк вулҗан империалистик суҗышның јаҗлап сыҗа. Шуңа күрә дә Әмирханның милләтчелек мотивларын революциягә қаршы көрәштә кирәкле вулҗан каралармын вирсе итеп кенә қарарҗа кирәк вула.

Татар експлоататорлары сарызм системасында үзләренең урынларын күтәрергә тырыштылар. Шунын өсен алар татар бурҗуазиясенең арттылыҗына вирсыҗаладылар, татар халҗы исемнән сөйләп маташтылар, вез ғимал төрекләре дигән вулып, ескә Россиядәге пантүркизм—панисламизм хәрәкәтенә јулвашсылыҗ иткән булдылар. Бу нәрсәләр, билгеле, аларның експлоататор вулуларыннан килеп сыҗа иде. „...милли бурҗуазиә,—ди иптәш Сталин јаза,—„үзенең халҗын“ милли үзелдән азат итәргә тугел, вәлки анардан таныш суырып сыҗару азатлыҗына, үзенең привилегиә һәм капиталларын саҗлау азатлыҗына омтыла“[1]. Башқа татар бурҗуазиясе чәмаҗәт хезмәтләренең милләтчелек турындаҗы ыҗылдамаларын кирәк үк, Әмирханның милләтчелек мотивлары да шуны ыҗына күрсәтеп торалар. Димәк, Әмирханның милләтчелек мотивлары, вер јаҗтан, төрле милләт хезмәт үләрен милли демагогиә белән ајрып, аларны таҗын да көчләрәк үзәр өсен кирәк вулса, икенсе јаҗтан татар дворяннарының, татар бурҗуазиясенең сарызм системасында урнын ныҗытырыҗа тырышу белән дә вәйләнгән.

Әмирханның реакциә үзеннән варын күрү өсен таҗын вер проблемаң, бу корда Әмирханның сатирасы қаја тава јүнәлүе мәсьәләсен алыјық. Без инде „Әл'ислах“ сорын тикшергәндә үк, Әмирханның көчле сатирик вулмавын, аның јуморы ык сикләнгән вулын, төп мәсьәләләрдә „намазның сапан белән генә тугел, костюм белән уқырыҗа да вула“ кирәк қараш-ларыҗа қайтып қалын күргән идек. Ләкин, ниқәдәр генә сикләнгән вулмасын, „Әл'ислах“ сорында әле Әмирхан үзенең јуморын

[1] „Марксизм и национально-колониальный вопрос“, 55 вит.

qədimce mullalarqa, nadan kupeslarqa, təçvitce çəditcelərgə jynəldergən ide. Şuna kyrə də ul zamanda anьn kəlkesə məqlym kyləmdə progressif momentlarqa iə ide. 1910 ncь jьllardan son Əmirxan kəlyne ikence sotsial' qatlavlarqa qarşь jynəlderə.

Əmirxan həm anьn fikerdəşlərən xəzer qədimce mullalar tьnьcsьzlamьjlar, kiresencə, alar unaj qəharmannar itep kyrsətelələr. Əmirxan „Jaz isreklegendə" digən əsərendə avьlnьn qart mullasьn in zur qəharman itep kyrsətergə tьrьşa. Bu jaqtan qaraqanda Əmirxannьn „Ygetlərgə kilde" (1912) xikəjəse də вik xarakterlь. Mədrəsəne taşlap cьqьp, dyrt jьldan вirle rusca uqьp jata torqan Şakir „yz вylməsenen tərəzəse aldьnnan zur вoxari calmalь, вanaras capanlь вer keşenen ytkənene kyrgəc, nihajət dərəçədə quandь:—A, damьlla kilə, mina kilə torqandьr. Minem anь kyrgənem juqqa inde ec-dyrt jьl вardьr. Saqьnьlqan вit вicaranь Ul da mine saqьnqandьr inde". Şakir yzenen ostazь вulqan damьllanь вik jaxşьlap qarşь ala, xəzrətkə yzenen jana hənərlərən kyrsətkən itə, un çide jəşlek qьz вelən kyreşterə h. в. Xəzrət jana eşlərgə kynə, xətta karta ujnьj вaşlьj... Şulaj itep, Əmirxanca, jevropaca uqi torqan Şakir вelən вoxari damьlla arasьnda вik çьlь вerdəmlek kilep cьqla.

Nadan kupeslardan kəly də Əmirxan ecen xəzer kirəksez nərsə. Bez inde „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq" tipьndaqь əsərlərne janadan kyrmibez. Əmirxan satiranь xəzer qaja jynəltə son?

„Urtalьqta" вelən „Tigezsezlər" mona вik acьq çəvap вirə. „Urtalьqta" romanьnda Əmirxan вaj Sələjmanoflarnь, Mirza qьzь Mərjəmne kykkə kytərə də, şəkert Xəsən вelən eser Samatofnь tiskərə tiplar itep alьp, alardan kələ, satiranь

şularqa jynəltə. „Tigezsezlər" piesasьnda zur səvdəgər вuluqa ajaq вasqan Oləmər Nasьjвullinnar semjəse həm tatar вurzua jazucьsь Sələjman ideal'nьj keşelər itep alьna da, elek ucitel вulьp soньnnan straxovoj agent вulьp eşli вaşlaqan vaq xezmətkər Zakir вelən restoran totucь вer kasim tatarь malajь—student Olaptulla kələnec xəlgə qujьla.

Samatof—eserlar partiəsenen clenь, yzenə kyrə partiə eşen eşləp jərgən itə: jəşren matвuqat вelən вulaşa, jəşlər arasьnda spektakl' məs'ələse kytərelgəc, anь səjasi totqьnnar fajdasьna quju kirəkleknə əjtə. Qьsqasь, Samatof vaq вurzua partiəse ujlarь вelən вerqədər cuala. Əmirxan xəzer şunь da, şul вik ciklənyle ujlarnь da kyrə almьj. Şuna kyrə də ul Samatofnь вəten kəce belən kələnec tip itep kyrsətergə tьrьşa. Əmirxan anь maqtancьq ta jasьj, tatar kul'turasьn вelmi itterep tə kyrsətə. Mirza qьzь gimnazistka Mərjəm tatarca вik saf itep səjləsə də, Samatof səjləgəndə də jartь tatarca, jartь rusca əvəli itterep cьqarьla. Çitməsə səjləgəndə anьn вornь da gel „genqьx" digən tavьş cьqarьp tora...

Şəkert Xəsən avьldan kilgən jeget. Anь mədrəsə qənaqlətləndermәgən, şunar da ul rusca uqi, universitetqa xəzerlənə. Lakin, Əmirxanca, anьn hərвer eşe urtalьqta: revolytsionerlarnь da jarata, tatar вurzua millətcelərən də yz itep jəri; вylməsenə Marks, Gor'ki, Turgenef, Gogol', Bajron həm Şekspirlərnen rəsemnəren tezep quja alsa da, tatar xatьnqьzlarьnьn xəlləren jaxşьrtu məs'ələsenə kilgəc, liberal' səjləşygə də qarşь kilə, qədimce mullalar qaraşьn jaqlьj. Xəsən tatar qьzьn jarata həm şul uq vaqьtta rus qьzlarь вelən də вik qьzьqsьna. Anьn rusca uquь da şundьj kilde-

kitte genə: ul вer tьrьşьp uqьoqan itə, ikence qarasaŋ inde anьŋ uquoqa ise kitmi, saвaq xəzerləvne kicekterə вirə...

Əmirxan şəkert Xəsənnən də, eser Samatoftan da kələ, alaroqa qarşь вaj Səlejmanoflarnь, mirza qьzь Mərjəmne quja.

Monda syz uŋajьnnan şunь əjtergə kirək taoqьn: „Urtalьqta" romanь Turgenefnьŋ „Nov'" digən romanь вelən jəptəşrək, Turgenef вu romanьnda təp utnь revolytsion narodniklaroqa qarşь çivərep mataşsa, Əmirxan da вit yzeneŋ вu təmamlanmaoqan əsərendə вik nьq cikləngən vaq вurzua nastrojenieləre вelən вulsa da вulaşucь qatlavlarnь kəlenec itep, məoqnəsez keşelər itep kyrsətergə tьrьşa. „Urtalьqta" nьŋ təp problemasь nəq şuŋa qajta „Əl'islax" corьnda uq şaqibj oqьna Turgenef jooqьntьsьnda eşləgən Əmirxannьŋ вu corda „Nov'" romanь joqьntьsьna вirelye вer də is kitərlek xəl tygel. Əmirxan içadь ecen вu вik xarakterlь.

Kilik „Tigezsezlər" dəge Oqaptulla вelən Zakiroqa.

Oqaptulla, Əmirxan əjtyencə, restoran totucь вer kasimlьnьŋ malajь, Məskəvdə uqucь student. Əmirxan Fonvizinnьn Ivanuşka digən tipьna tatar kələpyşe kigezep, Aвdulka jasaoqan. Ivanuşka fransuz kul'turasьn aloqa qujьp, rus kul'turasьna nacar qarьj, Parizda вuluь вelən maqtana. „Вer Parizda вuloqan keşe, ruslar turьnda səjləgəndə yzen alar arasьna kertməskə xaqlь" digən вula. Əmirxannьŋ Aвdulkasь tatar jazucьlarьn rus jazucьlarьnnan kim kyrə, rus kul'turasьn iŋ aldьnoqь kul'turalardan, dip isəpli, səjləgəndə də kyвrək rusca qatnaştьrьp, rus tele iвenə salьp səjli. Fonvizin joqьntьsьnda jazьloqan вu tipnь Əmirxan orangutan majmulьna oşata.

Zakir inde ucitellektən straxovoj agentlьqqa kyckən вer vaq xezmətkər. Zakirda qajвer Aвdulkaoqa tartьm sьjfatlar

da, şulaj uq вajlaroqa qarşь jynəltelgən qajвer urьnnar da вik az oqьna вulsa da jaltьrap kitələr. Əmirxan Zakirnь kyp syzle, quьq ocьra toroqan вer keşe itep kyrsətergə tьrьşa. Zamandaşlarьnьŋ səjləvenə qaraoqanda, Əmirxan yze вu tip arqьlь, Oqafur Qoləxmitef keвek revolytsionerlaroqa jaqьn вuloqan qatlavdan kələrgə teləgənlegen anlata вuloqan. Şulaj itep „Tigezsezlər" dəge Aвdulka millətcelek demogogiəse ecen kirək вulsa, Zakir inde вerqədər demokratik ujlar joqьntьsьnda вuloqan qatlavlardan kəly ecen məjdanoqa cьoqarьloqan.

Əmirxan вu corda jumornь hic вulmaoqanda inde şul kənge yseş kyzlegennən qaraoqanda ikence, ecence dərəçədə toroqan vaq məs'ələlərgə qaratьp, matur ədəвiat uqucьlarnьŋ kyŋelləren sьjnfi kərəşlərdən citkə tartьroqa, juq-вar вelən alarnь mavьqtьrьroqa tьrьşuoqa qajtarьp qaldьra. „Qurqьnьc doşmannar" (1913), „Oqəвdelвasьjr oqişqь" (1914), „Tans kicəse" (1915) həm „Salixçan qarьj" вelən „Səmioqulla aвzьj" xikəjələre (1916) şunь вik acьq kyrsətep toralar.

„Qurqьnьc doşmannar" xikəjəsendə вer məoqnəsez anekdot alьnoqan вulsa, „Səmioqulla aвzьj" da inde səvdəgərneŋ tormьşьndaoqь вer vaqlanu—cəj вelən mavьoqu keвek şul zamannьŋ içtimaoqi вarьşьnda təp urьnnь totmaoqan вer tormьş (вьjt) məs'ələse alьna. „Oqəвdelвasьjr oqişqь" həm qaloqan xikəjələrdə kytərelgən məs'ələlər də, вilgele, şul zamannьŋ aktual' problemalarьnnan tygel. Bolarda qədimcelərneŋ qajвer axmaqlьqlarь kəlke astьna alьna ikən, mondьj məs'ələlər вit inde ul vaqьtnь yzləreneŋ ytkenlekləren şaqtьj juoqaltqannar ide, вusь—вer əhəmiətle jaq. Ikencedən, əhəmiətə şulaj ikence dərəçədə вuloqan məs'ələlərdən, xəllərdən

kəlgəndə də Əmirxan „Əl'islax" zamanında qiuliqın da kyrsətə almıj. Bu jaq ta, əlbəttə, bik xarakterlı. Taqın şunı əjtergə kirək, bu xəllər tatar burzua jazucılarınnan ber Əmirxanqa qına xas tygel. Q. Qəziz kebek jazucılar da şul uq juldan təgərədelər.

Əmirxan da, anın fikerdəşləre də, bilgele, kəlkene eksplotatorlarqa, sarizmqa qarşı jynəltə almadılar. Əmirxan yze şularqa qarşı jazmav qına tygel, tatar burzua çəmaqət xezmətcelərə arasındaqı qajber „semjə şav-şularına" da cədamsızlıq kyrsətep çəvap birep kilde. Məsələn, 1913 nce jılda burzua xezmətcelərennən xəzerge aq emegrant Zəki Vəlidi „Vaqıt" gazetasında Qazan burzua çəmaqət xezmətcelərən berqədər eşleksezlektə qəjepləp cıqqac, Fatıjx Əmirxan ana qarşı kytərelep-bərelgəndəj buldı. Qazanda eşlərnen al da-gəl buluın anlatırqa tırıştı [1]. 1916 ncı jılda xəzerge aq emigrant Qəjaz Isxaqof „Syz" gazetasında „Joldız" nın qajber momentların jaratmıjcaraq jazıp cıqqac, Fatıjx Əmirxan acıqtan-acıq bolaj jazıp cıqtı: „Min yzem qajcandır ber vaqıt qajət acı (!) ber qələm qullanırqa qadət itkən ber keşe, bygen inde bu feljetondaqı qələmne (Q. Isxaqofnın „Syz" gazetasında „Joldız" jubileje unaji belən jazqan feljetonın əjtə. Q. T.) qullana almas idem, andaqı fikerlərgə məşarəkət itkənem xəldə də qullana almas idem. Minem burzuaznıj tınıclıq səjə torqan tabiqətem monar irek birmәs ide"[2] (kursif bezneke).

Əmirxan Qazan bajların jaqlav belən genə ciklənməde, başqa şəhər bajların jaqlarqa da çiteşte. Məsələn, ul şul uq

[1] „Qojaş" №№ 50, 71, 89.
[2] „Qojaş" № 926.

1916 ncı jılnı „Jalt-Jolt" zurnalına qarşı kisken itep sygenep cıqtı. Imeşter, Ufada millət eşenə loqanə ityce bajlar bar da, „Jalt-Jolt" şulardan kələ bula. Ufa bajlarına qarşı jazucılarnı Əmirxan xuligannar dip, malajlar dip atıj [1]. Şulaj itep, „burzuaznıj tınıclıq səjə torqan tabiqətle" Fatıjx Əmirxan burzuaziəgə taba jynəlderelgən ber terle uqnı da kytərmi.

Jazucı Səlәjmannı („Tigezsezlər") şul zamannın in unaj tiplarınnan itep kyrsətep mataşqan Fatıjx Əmirxannan başqanı kətep bulmıj, əlbəttə. Kem sən ul jazucı Səlәjman?

Tatar burzua tənqitcelərə tarafınnan „bik blagorodnıj tip" itep tanılqan[2] jazucı Səlәjman, Əmirxanca şunın өcen unaj: berencedən, ul utız biş jəşlərendə bulsa da ber ere səvdəgərnen 17—18 jəşlek senlese artınnan jəri, cəclərenə cal kerə başlasa da, jəş qızqa qişıq totıp jərgən itə. Ana, imeşter, jəş qızlar ilham birələr. Rəqiə ber xikəjəsen maqtaqac, Səlәjman ana turıdan-turı mondıj syzlər əjtə: „Jarattınmı? Sin yzen ilham itkən xikəjə ul, Rəqiə. Anı mina sinen kyzlərennen ber irkə jılmajuları ilham itte. Şuna kyrə də ul şundıj çinel, şundıj ocınıp tora torqan bulıp cıqtı". Səlәjman şulaj erotikada zur bəxet taba, şunı berence urınqa quja. Ikencedən, Səlәjman dinle jazucı. Ul xatınınınn namaz uquın kyrergə təli. „Sin,—di Səlәjman əjtə, Rəqiəgə,—namaz uqi torqan bylməgə nur inə torqandır şikelle. Rəqiə, bəlki sinen belən bergə fərəştələr də namaz uqışa torqannardır". Səlәjman ajlı kiclərne alla turında ujlanırqa jarata. Өcencedən, Səlәjman tatar xalqın „səvdə-

[1] „Qojaş" № 997.
[2] „Ań", № 4, 1915 jıl.

gər millət" dip tanьj. „Min вer vaqьtta da yzeвeznең səvdəgər вer millət ikəncelegeвezdə şik totmьjdьr idem"—di ul. Şuna вşanoqanoqa kyrə də ul, Rəqiə aoqasь Oqəmərneң ere səvdəgər вuluьna, səvdədə jaңa nərsələr вelən eş ityenə şatlana. Imeşter, Oqəmər digən səvdəgər, вer rus həm вer polək eşcesen jallap, optika əjвerlərə вelən satu ity eşen juloqa qujьp, tatar millətenең aloqa kityenə is kitərlek xezmət kyrsətkən!

1910 ncь jьllardan soң şuşь Səjləjman oвrazь Əmirxan tarafьnnan iң uңaj tip itep məjdanoqa qujьla. Dinne, mullalarnь, imperialistik suoqьşnь teşe-tьrnaoqь вelən jaqlaoqan Əmirxan—səvdəgərlər, вajlar interesьn oqьna jaqlaoqan, erotikanь iң aldьnoqь planoqa qujьp jərgən Sələjmannь kykkə kytərergə mataşa, şul вьlcьraq tipnь tatar xalqьna yrnək itep kyrsətergə teli. Şuңa kyrə də Əmirxannan eksploatatorlaroqa qarşь qələm jərtyne kəty yze вer kəlke вulьr ide. Əmirxan вu corda yzeneң satirasьn tyвənrək qatlavoqa qarşь jynəltte, ə cьnlap ta satira astьna alьnьroqa tieşle xəllərne, qatlavlarnь ideallaştьrьp azaplandь.

Əmirxan „Tigezsezlər" piesasьnda 1910 ncь jьllardaoqь tatar tormьşьn rus tormьşьndaoqь Fonvizin zamanь вelən caoqьştьra, tatarlar əle şul вasqьcta toralar, dimәkce вula. Juoqarьda kiterelgən вarlьq faktlar tatar xalqь өcen də Fonvizin zamanь ytyen вik acьq kyrsətep toralar. Bu jьllarnь inde Rossiə imperializm вasqьcьna вasqan həm 1905 nce jьloqь revolytsiədən soң taoqьn da revolytsiə xərəkətlərə kөcəjə вaroqan caq ide. Tatarlar, вilgele, kapitalizm вasqьclarьn ruslar kөвek yk вaştan ytkərmədelər, tatarlar arasьnda, hic şiksez, tarixi yseştə şaqtьj oqьna artta qalьş вar ide. Ləkin şundьj artta qalu вulsa da, tatarlar arasьnda inde

sьjnfi differensiatsiə вar ide; tatarnьң proletariatь da вulьp, alar rus həm вaşqa millət proletariatь вelən вergə вaralar ide. F. Əmirxan eşləgən zamanda inde Fonvizin zamanasьnda вətenləj вulmaoqan jaңa вurьclar aloqa вastьlar. Bu şartlarda inde „imperializm вelən araңь өzmi torьp, izelgən millətlərneң вurzuaziəsen eş вaşьnnan təşermi torьp, vlast ul xalьqlarnьң xezmət iələre massasь qulьna kycmi torьp,—izelgən millətlərne azat ityne вaşqa da kiterergə məmkin tygel" (Stalin) ide. Eksploatatorlarnьң вşanьclь xezmətcese вuloqan Əmirxan tarixnьң şundьj yseşe вelən kileşergə telәmәde, əlвəttə. Şuңa kyrə də ul acьqtan-acьq ta, tərle вitleklər astьnda da eksploatatorlarnь jaqladь. Əmirxan, yzeneң dusь M. Xənəfi keвek, turьdan-turь zandarmoqa eşləv keвek juloqa вasmasa da, вarьвer içadь вelən sarizmnь saqlaroqa xezmət itte.

IV

PROLETARIAT DIKTATURASЬNA QARŞЬ

Tatar burzuazləse hicber terlə revolytsiəne kətməde, teləməde, Fevral revolytsiəsennən soŋ Əmirxan yzeneŋ berence program məqaləsen mondьj syzlər belən başlьj: „Xialgə kiterergə qurьqqanьmьz oluoɣ vaqiɣələr bygen inde cьn terekleknеŋ cьn vaqiɣələre bulьp kittelər". Bu syzlər anьŋ tarafьnnan ocraqlь oɣьna jazьlmaqannar. Cьnnan da tatar burzua çəmaqət xezmətceləre revolytsiə kirəklekne xiallarьna kiterergə də teləmilər ide. Monarxiə jьqɣьlьp fakt aldьnda qaloqac inde, alar da qimьldaqan ittelər.

Əmirxan bik saqlьq belən genə respublika sistemasь turьnda avьz actь, islam dine çəmhyriət tərtiben jaqlavnь məmkin sanьj,—digən buldь. Şulaj da, ul, başqa fikerdəşlere kebek yk, bu məs'ələ belən kyp bulaşmadь, təp iɣtibarnь tatarlar arasьnda da kiskenləşə baroɣan sьjnfi kərəşne tomalav, şunьŋ estenə nicek itep bulsa da toman çibərygə jynəlderde. Fevral revolytsiəsennən soŋ Əmirxanca iŋ zur burьc—„millət arasьndaɣь sьjnfi kərəşne ytkenləndererlek hərber xərəkət və hərber syzdən saqlanudьr" [1]. Əmirxan şuşь tezisьn populərləştery өcen Guckof belən menşevik Cxeidzeneŋ ber

[1] „Qojaş" № 1094.

syzdə barularьn da jaza, şunnan yrnək albroɣa quşa. Plexanofnьŋ „yzara kərəş başlar zaman çitməgən" digən syzenə də bik nьq tajana, şuna nьq qolaq salu kirəklekne tirləp-peşep təşendergən itə. Ul da bulmьj, „Məselman ittifaqь" partiəsenеŋ eşen nьqlap tergezy həm anьŋ eşen tatarlar jəşəgən barlьq rajonnaroɣa çəjelderyne təp burьc itep kytərə, Tərkstan bajlarь belən elemtəgə kerer өcen tiz genə delegatsiə çibəry kirəklekne də aloɣa quja.

Fevral revolytsiəsennən soŋ Əmirxannь iŋ nьq tьnьcsьzlandьroɣan nərsə—kiŋ kypceleknеŋ sullaşa baruь buldь. Şuna kyrə Əmirxan, başqa fikerdəşlere kebek yk, bar kөce belən revolytsiə xərəkətenə qarşь kərəşergə totьndь, ul burzuaz-demokratik revolytsiənеŋ qajber ciklənyle unьşlarь belən də kileşergə teləmədə. Monь acьq kyry өcen hic bulmaɣanda xatьn-qьzlar məs'ələsen albroɣa bula. Xatьn-qьzlar məs'ələse belən Əmirxan hər vaqьt diərlek qьzьqsьna kilde. Burzua semjəse bəxte kyzlegennən qarap, „Jəşlər" piesasьnda irlər belən xatьn-qьzlar xoquqь tigez ikənlegən jaqlaqan buldь. „Tatar qьzь" xikəjəsendə tatar xatьn-qьzlarьnьŋ qollьq xələndə jəşəve өcen borcьloɣandaj itte. Ikence corda inde xatьn-qьzlar belən irlərneŋ xoquqь tigezlegen kytərməsə də, burzua semjəsenеŋ bəxte өcen baj tatar qьzlarьn gimnazistka, studentka itep kyrergə tьrьşqaladь. Şulaj bulɣac Fevral revolytsiəsennən soŋ aŋa bu məs'ələdə taqьn ber şavlap albroɣa məmkinlek acьla tygelme? Şunsь xarakterlь, Əmirxan bu turьda şavlьj almadь şul inde!

1917 nce jьlnьŋ jazьnda Məskəvdə berence məselman sjezdь çinala. Şul sjezdda kiŋ kypceleknеŋ basьmь belən irlər belən xatьn-qьzlarnьŋ barlьq məs'ələlərdə ber tigez xoquqlь bululaгь turьnda qərar cьɣarьla. Tatar eksploata-

torlarъ вu qərarnьn kiп kypcelek sullaşuь вələn вaqlь вuluьn aпladьlar, şuпa kyrə də alar sjezddan soп вu qərarqa qarşь tavьş kytərdelər, islam dine mondьj qərarlarnь sьjdьrmьj, digən вuldьlar. Səjləp kenə qalmadьlar, şul jьlnьп avgustьnda çiьlqan ikence sjezdda alar вu qərarnь juqqa da cьqardьlar.

Islam dine qanunnarъ вujьnca, şahitlьq məs'ələsendə ike xatьn вer irgə tigezlənə; ata-analarьnьп milken вylgəndə xatьn-qьz yzeneп ir tuqanьna tigən öleşneп dyrttən вeren genə ala; irlər вer julь dyrt xatьnqa öjlənə alalar. Məselman вajlarьnьп ikence sjezdь, вerence sjezdnьп qərarьn juqqa cьqara da, islam dineneп ənə şul qanunnarь nigezendə jaпa qərar cьqara; alarca islamnьп şul qanunnarь yzləreneп kecləren dəvam itterergə tieş вulalar. F. Əmirxan tulьsь belən şuşь ikence sjezdnьп qərarьna quşьla: „Xatьnqьz məs'ələsendə urta və oqaqьllь вer qərar cьqarьldь"[1] digən nətiçəgə kilə.

Fevral revolytsiəse kənnərendə Qazanda вol'şeviklar ojьşmasь nьqlap ajaqqa вasa, ul ojьşma Qazanda oqьna tygel, öjəzlərdə də kiп kypcelekne proletarlat revolytsiəsenə çitəkli. Tatar eşceləre вaşqa millət eşcelərə belən вergə вol'şeviklarnьп təp kecləre вulьp вaralar. Şunьп belən вergə Qazandaoqь revolytsiə xərəkəteneп yseşendə вer yzencəlek tə вar.

Tatar eksploatatorlarь revolytsiə belən kərəşer өcen „Məselman komitetь" digən ojьşma təzedelər. Şuпa qarşь inde qaiвer vaq вurzua revolytsionerlarь „Məselman sotsialistlar komitetь" ojьştьrdьlar. „Məselman sotsialistlar komitetь"

[1] „Qojaş", № 1148.

tirəsenə politik jaqtan cuar sostaf çiьldь. Şulaj da вol'şeviklar ojьşmasьnьп deres taktikasь həm kəcle joqьntьsь arqasьnda вu ojьşma Oktəвr aldьnnan вerqədər uпaj rol'də ujnadь.

Şuпa kyrə də tatar вurzuaziəse вol'şeviklaroqa qarşь oqьna tygel, „Məselman sotsialistlar komitetь" belən də kərəş alьp вardь. Məsələn, Əmirxan Fevral belən Oktəвr arasьnda „Mart qəharmanь" isemle вer xikəjə jazdь, şul вerdən-вer xikəjəsen də „Məselman sotsialistlar komitetь" eşcələrennən kəlygə вaqьşladь.

Bu, „Mart qəharmanь" digən xikəjədə təp qəharman вularaq „Məselman sotsialistlar komitetь" nda zur urьn totqan вer keşe itterelep Ojismətulla digən вerəv alьna. Ojismətulla əle Fevral revolytsiəsennən soп, mart ajьnda oqьna çəmaqət xezmətcese həm sotsialist вulьp kitə. Əmirxanca, anьп xezməte də вik qatlavlь tygel. Ojismətulla hərвer mitingda təce syzlər səjli, nindidər qan ecycelərne sygə. Şunьп östenə ində ul, вernicə urьnda eşləgən вulьp, zur oqьna zalunlə ala. Ojismətulla politikadan xəвərsez вulьp, вarь yzeneп kesə jaqьna qarap qьna eş jərtə. Məsələn, guвerna „Milli şura" sь prezidiumьna sajlana almaqac, ul avьlda sьjnfi kərəş вarlьqьn səjli вaşlьj, yzen maksimalist dip atьj, Kerenskine də, Plexanofnь da sygərgə kereşə. Ojismətulla hərвer çirdə tatar xalqьnьп zur vəkile вulьp səjli, ləkin, Əmirxanca, ul yzennən-yze eş itep jəryce вer nadan keşe genə.

Əmirxan, şulaj itep, „Məselman sotsialistlar komitetь" çitəkceləren nadan, politikadan xəвərsez, çəmaqət eşendə вer vaqьtta da вulmaqan, вarь Fevral revolytsiəsennən soп oqьna kese qajqьrtьp kilep cьqqan keşelər itep kyrsə-

tergə azaplana. Burʒuaziə şuşь xikəjə вasьlьp cьqqac, „Mart qəharmanь“ digən quşamatnь вol'şeviklarɵa qarşь da, tulajьm ul vaqьttaɵь sul elementlarɵa qarşь da qullana вirde.

Məçid Cəfuri kөвek, xalьqnьn monьn-zarьn вilgele ylcəvdə kyptənnən çьrlap kilgən jazucьlar вu vaqьtlarnь suɵьşqa qarşь cьqsalar Fevral revolytsiəse belən qənaɵətlənep qalucьlarɵa qarşь kitsələr, „eş belən вar dənjanь məsqud ityce eşcelər“ xərəkəten kyrə вaşlasalar, Əmirxan həm anьn fikerdəşləre inde Vaqьtlь xəkymətkə hic syzsez вujsьnu, Jevropa suɵьşьn taɵьn da nьɵraq itep dəvam ittery, hərвer revolytsion xərəkətne kisken itep вasu tarafьnda вuldьlar, şul julda aktif eş alьp вardьlar. „Beznen вəten istiqвalьmьz, вəten вəxtemez xəzerge jaŋa tarz idarənen nьɵьp qaluьndadьr“—Əmirxannьn ul caɵьndaɵь xərəkətkə qarata вirgən təp lozungьsь şul вuldь.

Bilgele, revolytsionen yseşe, anьn xezmət ilələre fajdasьna вarьp cьɵuь tatar eksploatatorlarь өcen də qurqьnьclь xəl ide, şuŋa kyrə də alar вəten kөcləren şul kөcəjə torɵan revolytsiəgə qarşь jynəlderdelər. Monь ijyl vaqioɵələre də вik acьq itep kyrsətte. Ijyl vaqioɵələre vaqtьnda tatar вurʒuasь həm dvorənnarь вəten kөcləre belən Vaqьtlь xəkymətkə jardəm itərgə aşьɵalar. „Bəten Rossiə məselmannarь şurasь“ clenь Ş. Məxəmmədjarof вu turьda ikence avgustta tatar вurʒuaziəsenen өc sjezdьnьn urtaq çilьşьna вolaj dip raport вirde: „Bu jynəleştə (revolytsiəgə qarşь kərəşydə. Cl. T.) „Bəten Rossiə məselmannarь şurasь“ tarafьnnan qajвer caralar kyreldelər. Petrogradta ijylnen 3—5 kənnərendə, Vaqьtlь xəkymət zur qurqьnьc aldьnda qaloɵaс, „Məselman şurasь“ Vaqьtlь xəkymətkə yzenen xezməten kyrsətergə rөxsət sorap məraçəoɵət itte. Bu məraçəoɵət knəz L'vofqa

jasaloɵan ide, ul yzenen вu eşkə rizalьoɵьn вelderde“. Ijyl kənnərennən son Qazanda „Xərвi şura“ oјьştьrьla, anьn tirəsendə tərle millətlərnen kontrrevolytsion kөcləre çinalьp revolytsion xərəkətkə qarşь taɵьn da aktifraq kөreş alьp вarьla вaşlьj, tatar soldatlarьn revolytsiəgə qarşь alьp вarьroɵa tərle caralar ezlənə.

Tatar вurʒuaziəse, вaşqa xalьqnьn eksploatatorlarь belən вergə Oktəвr revolytsiəsen qulьna qoral totьp qarşьladь, xəlennən kilgən вəten etleklərne eşlədə. Anьn matвuoɵatь вol'şeviklarnь dənjadaoɵь вəten вьlcьraqlьqlar belən вujaroɵa tьrьştь, tatar millətenen xərap вuluь turьnda tavьş kytərde, вəten kul'turanьn taptaluь turьnda oјəjвət tarattь h. в. Sovet xəkymətenə qarşь kontrrevolytsion elementlardan milli oјəskəri cəstlər ojьştьrьldь, yzenen tirəsenə вəten kontrrevolytsion kөcləre çinap, „Millət məçlese“ eşli вaşladь. Annarь son, əgər də tatar вurʒuaziəse Oktəвr revolytsiəsenə qədər „milli-mədəni məxtariət“ lozungьsь belən ciklənsə, Oktəвrdən son inde вurʒuaz məoɵnədə çirle aftonomiə təzy məs'ələsen kytərdelər alar. 1918 nce jьlnь eş „Bulaq çөmhyriəte“ təzygə qədər вarьp çitte həm вu „çөmhyriət“ вer ajoɵa jaqьn jəşəde.

Tatar вurʒuasьnьn ьşanьclь xezmətcese вuloɵan Fatьjx Əmirxan Oktəвrnen aktif doşmanь вuldь, yzenen вəten kөcen вol'şeviklarɵa qarşь jynəlderde. Anьn вu cordaoɵь məqalələre, xikəjələre вol'şeviklarɵa qarşь tirən doşmanlьq belən suoɵarьloɵannar. Əmirxan вəten çanь, təne belən вol'şeviklarnь dərfa, вьlcьraq həm nadan itep kyrsəty, şunьn belən alaroɵa qarşь uqucьlarnь ajaqlandьru julьnda eşli. Şunьn belən вergə Əmirxan вol'şeviklarɵa qarşь, вurʒua həm dvorən intelligentlarьn quja, şularnь kykkə kytərə.

Əmirxan 1918 nce jьlnь „Kanvalardan вerse" digən xikəjəsen вastьra[1]. Imeşter, tatar вurzuasьnьn kul'turalь jəşləre вer вylmədə çьrlap, şajarьp kynellə genə utьralar, student Nooqman вelən Zələjxa arasьnda oqişbq вəjləneşe də вar. Şul вurzua intelligentlarь kynelle genə kəjef sərep utьroqanda rəxsətsez-nisez genə вer dərfa jeget kilep kerə, yze dərfa, əste-vaşь da rətsez, səjləve də qolaqqa jaoqьmsьz. Jaxşьlьq вelən вorьp cьoqarьroqa tьrьşsalar da, jənəse, ul hic nərsə anlamьj. Şunnan studentlarnьn вerse anь kəcləp qualap cьoqara. Kəcləp cьoqarьloqan dərfa jeget kem son ul?

Əmirxanca—„Ul şuşь nomerda toroqanlьqtan Nooqman вelən вer-ike mərtəbə səjləşkən, xəzerge vaqьtnьn iq oqadi kyp menner вelən sanala toroqan məoqarif vəzirlərennən вerse, dənjaoqa sotsializm kertyce Oktəвr qəharmanь, mart sotsialistь, Rossiədə вer Nikolaj urnьna tuoqan menner cə samoderzeslarnьn вerse вuldь da cьqtь. Mona oşaşlь xəriflər xəzer qajda вarsan anda tulьp jatalar вit...". Şulaj itep Əmirxan вu xikəjəsendə вol'şeviklarnь nadannar, вьlcьraqlar itep kyrsətergə mataşa. Ul qьna da tygel, şul məçlesnen geroinasь вuloqan Zələjxadan вol'şeviklarnь xuligannar dip syktərə. Imeşter, Zələjxa вol'şeviknь quьp cьoqaroqan studentqa rəxmət əjtep, yzenen səjgəne Nooqmannь вolaj dip tirgi вula: „Ir keşemeni ul, trəpkə ul; sez вulmasaoqьz, tege xuligan əle вezne qinap cьoqar, Nooqman avzьn acьp utьrьp qalьr ide". Şunnan Zələjxa вol'şeviklaroqa acu вelən zəhərlənə...

Əmirxannьn 1918 nce jьlnь kyklərgə kytərgən Zələjxasь kem son? „Kanvalardan вerse" xikəjəsendə вez вu soravoqa

[1] „Şoreq qьzь". № 4—5—6.

acьq çəvap tвa almьjвьz. Əmirxannьn arxifьnda şul uq zamanda jazьp taşlaoqan ikence вer xikəjəse вar, ul xikəjədə şul uq Zələjxa tep urьnnь tota həm inde monda anьn kemlege də şaqtьj acьq kyrsətelə.

„Kanvalardan вerse" xikəjəsendə sotsializm kertyce „Oktəвr qəharmanь" həm „məoqarif vəzire" вurzua jəşlere janьna вarьp kersə, şul fonda вol'şeviklardan kələrgə tьrьşьlsa, вu xikəjədə inde Zələjxa yze sovet keşeləre janьna вarьp cьoqa—ul inde sovet teatrьnda jaqa tamaşacьlar arasьnda utьra. Zələjxaoqa, вilgele, alar arasьnda utьru avьr. „Zələjxaoqa,—di Əmirxan jaza,—вu keşelər arasьnda utьru avьr ide. Monda utьroqanda ul yzenen həmmə oqəsəplərenen artьq kierenke вer xəldə ikənlekləren toja, вeten вu çiьlьşnь, mondaoqь həmmə keşelərne, monda вulьp tora toroqan həmmə kyrneşlərne ul ecennən mьsqьl itep, xur kyrep utьra; jərəkne həm mine qaplap aloqan şul avьr xəl anьn вeten вaşqa tojoqьlarьn qaplap, вasьp, anьn vəçydendə вer yze genə xəkem sərep tora ide".

Ni вcen Zələjxaoqa alar arasьnda utьru avьr?

Cənki monda revolytsiəgə qədər kyrenməgən jaqa keşelər utьralar. „Ənə вer jeget,—di Əmirxan jaza,—monnan ike genə saf alda utьra; Zələxaoqa anьn jəze вarь sul jaoqьnnan qьna kyrenə, вornьnьn qьroqьzmь, monoqulmь вornьna oşaşlь, çəjenke вorьn ikənlege sizelə. Kiemenə. qaraoqanda ul qьzьl komandirlar xəzerləvce вerər kurslar şəkerte вulьroqa oşi. Toze—junker imeş,—dip ujlap, Zələjxa ecennən genə mьsqьl jьlmajьşь вelən jьlmajdь". Şunnan Zələjxa elekke zamandaoqь cьn junkerlarnь ujlap saoqьşlana,—imeşter, alar matur da вuloqan, jaxşь kiengənnər də, çitməsə Zələjxa şularnьn вersen səjgən də вuloqan...

Ul oьna da tygel, zalda taoьn da doşmanraq keşelәr kyrenә әle Zәlәjxaoьa. „Әnә,—di Әmirxan jaza,—вerence safta kyn kiemle, urta jәşlәrendәge вer ir keşe. Artqa çiвәrep taralqan qap-qara ozьn cәcle, вik ozьn sвnlь вu keşene Zәlәjxa hәm xәqarәtle вer doşman kyreş вelәn doşman kyrә ide. Monnan altь-çide genә aj әvvәl вu keşe Zәlәjxalarnь өjlәrennәn quвp cьoqarвp, anь kluв өcen aloqan hәm şul eşne вuldьrmьj qalu tuoqrьsьnda sөjlәşergә вarоqan Zәlәjxanь вik tupas qarşьlap, anьn вelәn ul tuoqrьda sөjlәşep torьroqa da telәmәgәnlek kyrsәtkәn idә". Şuşь kyn kiemle keşe, Әmirxanca, „вөten oвlastnьn xalьq aoqartucьsь imeş" hәm şul eşkә „вarlь-juqlь ucitelskaja şkola oвrazovaniese" вelәn kergәn imeş. Zәlәjxa anь вer keşe вularaq tygel, вәlki vlastnьn вer vәkile вularaq doşman kyrә dә, yzenen ytkәnen iskә teşerә hәm, Fatьjx Әmirxanca, „Petrograd darelfönunьnьn xoquq şөoqвөsen вerence dөrөçө diplom вelәn tөmam itkәn, oqөrвi Jevropa tellөrennөn вer-ikesendө uqi-jaza, sөjlөşө вelө toroqan Zәlәjxanьn вer ruscanь da xatalar jasamьj sөjlөşө вelmi toroqan, iptidaidөn вer вarmaq illese qөdөr genә өsten „oвrazovaniele", revolytsiәgә qөdөr sanoqa da sanalmьj toroqan, jөrgөn, kөn itkөn, nөselsez, malsьz, dөrөçөsez keşene xur kyrergө, mьsqьl itөrgө xaqь вar şikelle вulьp kitte". Zәlәjxada, вer jaqtan, вol'şeviklaroqa qarşь вik zur doşmanlьq вulsa, ikence jaqtan, şul вol'şeviklar вelәn kileşergә xәzer toroqan vaq вurzuazia vәkilләren dә jaratьp вetermi ul, imeşter, alar meşcәnnәr... „Nөselle dvorөn sвjnfьna mөnsyp, zialь ata-ana вalasь Zәlәjxa yzen вelө вaşioqannan вirle inde yze вelәn meşcәnnәr arasьnda вik zur ajьrma kyrә, вolaroqa hөr vaqьt өstөn qarьj, вolarnьn oqөnoqөnөsezleklөre hөm zөveqsьzlьqlarь aldьnda yzenen nөsөl

hөm oqөnoqөnөsenө вik zur qimmөt вirө ide". Әmirxan fikrencө „aristokratlьq—anьn (Zөlөjxanьn) tojoqlarьnda gyzөl tөrвiө, nөfis zөveq, oqali omtьlьşlar hөm oqizzөte nөfes cişmөse". Әmirxan önө şulaj revolytsiөgө qarşь dvorөn qьzь Zөlөjxanь kytөrө, aristokratlarnьn qanьnda zur kul'turalьlьq вarlьoqьn, alar oqьna hөrвer vaqlьqtan өsten ikөnlegen kyrsөtergө kөcөnө.

Şunьn өstenө Fatьjx Әmirxan 1918 nce jьlda „Qurqьnьc doşmannar" xikөjөsenen ikence variantьn вastьrdь[1]. Hөm mөoqnө jaoqьnnan, hөm sөnoqөtcө eşlөneş jaoqьnnan вik iyвөn вuloqan вu xikөjөsen Әmirxan Oktөвr revolytsiөsennөn son taoqьn qulьna ala, anьn mөoqnө jaoqьn „tirөnejtergө" tьrьşa. Bu xikөjөnen вerence variantьnda, ike keşe qandalalarnьn qan ecylөre turьnda sөjlөşep, өcence вer tьnlap torucь, вolar nindider вanditlar turьnda sөjlөşөlөr ikөn, dip ujlьj hөm вerqөdөr şyrli. Ikence variantta da şulaj uq ike keşe qandalalar turьnda sөjlөşep utьralar, lөkin alarnьn syzlөren tьnlap torucь, şөhөrdө вanditlar вelөn вol'şeviklarnьn talap, ylerep jөrylөre turьnda sөjlilөr axrь digөn nөtiçөgө kilө, şul вurzua vөkile „kirөk julвasarlar вulsьnnar, kirөk вol'şeviklar вulsьnnar, xөzer alaroqa вarьmьz, qulьmьzoqa ni elөkte şunьn вelөn qorallanьp, hөçym jasaroqa tieşmez" dip qьcqьrьna da. Bu keşe өcen (jөoqni Әmirxan өcen) „вol'şevik" hөm „вandit" digөn syzlөr sinonimnar oqьna.

Әmirxan şulaj itep вol'şeviklarnь вanditlar вelөn вer taqtaoqa quja. Anьnca, вol'şeviklar nadannar, dөrfalar, вөten kul'tura unьşlarьn çimerycelөr. Şulaj вuloqac inde, Әmirxan-

[1] Berence variantь „Ян" zurnalьnьn 1913 nce jьldaqь 10 ncь sanьnda вasьloqan, ikence variantь „Kөlke vө hөçy xikөjөlөre" digөn çiьntьqьnda.

ca, bol'şeviklar belen estetik tojoqlar arasında da hiçber urtaqlıq buluı mömkin tügel. Kresencə, Əmirxan həm anın fikerdəşləre cən demokratlənen çinye belən sənoqətnen, kisəkcə matur ədəbiatnın bötenləj betərgə tieş bulacaqın kiterep cıqardılar. Alarca, cən sənoqətne burzua həm dvorən uqımışlıların oqına anlıjlar həm ysterə alalar bula.

1918 nce jılnın başında tatar burzua jazucısı Oləli Rəxim yzenen sovet xökymətenə buloqan doşmanlıqın sənoqət turında saqışlanu tösendə birə. Oləli Rəximcə, Oktəbr revolytsiəsennən son „ədəbiat baqcasında kamil qaranqılıq, xəraplıq xökem sərə; aqaclar qorıqan, cəcəklər şingən, sınqan, betkən...“ „Bicarə sənoqət jul urtasında utırıp qaloqan da, jardəmcesez ygi bala tösle çılıj, anar qul suzucı juq“. Ni öcen mondıj xəl xökem sərə son? Oləli Rəximcə, anın səbəbe bolaj: „Demokratlaşqan sənoqət,— di ul şul uq məqaləsendə,—şəhəsez, cən sənoqət buludan cıqa. Anın qimmətə juqala. Bu sənaiq nəfisənen hər qismendə şulaj: rəsem sənoqəte oqəvamlaşsa ocsızlı alygrafiəgə övrelə; həjkəltəraşlıq oqəvamlaşsa bazarnı zəveqsız tupas figuralar belən tutıra; ədəbiatnın oqəvamlaşqanı „sarı ədəbiat“ (uram ədəbiatı) rəvşendə məjdanoqa cıqa, teatr sənoqəte də oqəvamlaşsa balaganoqa əjlənə“. Oləli Rəxim demokratiə belən sənoqətnen bergə çıbla almavın jaza-jaza da, teatr turında mondıj təqdim jasıj: „Tatarnın xəzerdə az, ləkin kennən-kən işəjep bara toroqan fiker aristokratiəse, zialıları öcen keckenə genə ber teatr təzy lazem. Bu teatr, Məskəv, Petrogradnın bəqize ber şundıj teatrları şikelle, unaj'ıraq ber xosusi jortta oqına bulıroqa tieş. Bu teatr ber xosusi çəmoqlət tarafınnan acılıp, berər himmətle keşe tarafınnan maddi jaqı tə'min itelye mömkin. Şunın östenə taqın tea-

troqa kery şul çəmoqiətnen rekomendatsiəse bujınca oqına bulsa, tıqız oqına ber dairədəge anlı, mədəni publika öcen ber sənaiq nəfisə ucaqı təzelgən bulır ide“ [1]. Oləli Rəximnen bu syzlərenə hicber törle anlatmalar jazıp torası juq. Ul syzlər tatar eksploatatorlarının Oktəbr revolytsiəse zamanında sənoqət məs'ələlərenə nicek itep qaravların bik acıq kyrsətep toralar. Fatıjx Əmirxan da, bilgele, şul uq qaraşlarnı aktif rəveştə jaqladı, Oktəbrdən son barlıqqa kilgən ədəbiatta „ruxanıj jaqtan tabiqisezlek“ xökem səryen səjli tordı [2].

Əmirxannın Oktəbrdən soñqı içadın anlar öcen taqın ber xəlgə əhəmiət birergə kirək. Oktəbr revolytsiəse başlanqan zamannarnı Əmirxan həm anın fikerdəşlərə Sovetlar vlastının ojəmre ike genə atna buluı, tuqan caqında uq anın mujnına kəfen cornaluı turında bik kyp lıcıbrdadılar. Ə proletariat diktaturası kennən kən nıqıp, alarnın „altın xialların“ juqqa cıqara toroqac, Əmirxannar safında qajber „yzgərylər“ buldı. Alar, Sovet vlastının kiləcəktə betəcəgenə bşanaraq, burzuaz telək belən eşli başladılar, şul eşlərenə Sovet vlastı belən bergə eşləv təsen birergə tırıştılar. Əmirxan menə şul qaraşta torıp, 1919—20 nce jıllarnı „Qızıl Armiə“ gazetası redaksiəsendə eşləp jərde, „Marksist“ quşamatı astında bajtaq qına serjoz məqalələr də jazdı.

F. Əmirxannın ul məqalə'əre sovet redaktorlarının qulı arqılı yttelər. Şuna kyrə də alarnı uqıqanda qajber redaksion təzətylər barlıqın istən cıqarıroqa jaramıj. Menə bu jaqnı da kyz unında totıp, Əmirxannın şul zamandaqı

[1] „Qorıltaj“ 1918 jıl, № 42.

[2] „Janalif“, 1931 jıl, № 12. (Taqtaş istəlegən qara).

məqalələrenə jaqьn kilsək, alarnьn burʒua jazucьlarь tarafьnnan jazьlqan bulularьn bik acьq kyrerbez. Əmirxan „Qьzьl Armiə" gazetasьnda tatar komandirlarь xəzerləv, Sovet xəkyməte belən Tərkiə mənasəbəte, Angliənen məselman məmləkətlərenə qarata totqan koloniə politikasь, tatar-başqort çəmhyriəte təzy kebek məs'ələlər turьnda jazdь, bu məs'ələlərnen barьsьn da ul, bilgele, burʒuaz ruxta jaqtьrttь.

Əmirxannьn 1920 nce jьlnь „Qьzьl Dəftər" ʒurnalьnda[1] bastьrqan „Cəcəklər kiteregez miña" nəsre də xəzer genə juqarьda səjləgənnərne taqьn ber qat tanьqlap tora. Əmirxan bu nəsrendə beten dənjadaqь cəcəklərne sorьj: aña ençe cəcəge də kirək, jəsmim cəcəge də, gəlcəcək tə h. b. Əmirxan ul cəcəklər belən nişləməkce bula soŋ? 1920 nce jьlnь Fatьjx Əmirxan ytkən kennərgə,—jəqni revolytsiəgə qədər buluqan vaqьtqa qarap tьnьclanmaqcь, ujqa cummaqcь, poşьnuьnnan arьnmaqcь bula,—cəcəklər isnəv şuna ireşterer,—di ul. Cəcəklər,—di Əmirxan jaza: „jəşlegemneŋ altьn xiallar belən məŋge isrek ytkən mazilarьn xəterlətsennər..." „Tufannar, zilzilələr, kyk kykrəvlər, jəşen jəşnəvlər belən ytkərelgən jəşlektən soŋ min, hər nərsələrdən artьq, gəl cəcəklər isendəge tьnьclьqqa moxtaç". Ul ytkənne saqьna, ytkənnən rəxət ezli...

Əmirxan 1919—20 nce jьllarda qьna tygel, annan soŋ da (ul 1926 ncь jьlnьŋ 9 ncь martьnda ylde) şaqtьj qьna aktif eşləp kilde: məqalələr jazdь, tatar ədəbiatь tarixьn uqьttь, „Saniə" operasьn içad ity komisiəsenə predsedatellek itte, şunьŋ əsteŋə ədəbi əsərlər jazu eşen də dəvam

[1] Barь ber genə san cьqьp qaldь.

itterde. Ləkin ul NEP şartlarьnda yzenə ber tərle smenovexcь bulьp cьqtь.

Nepnьŋ başlanqьc jьllarьnda Tatarstanda „uŋ kommunistlar—unnar" isme astьnda jərycelər şaqtьj çəvaplь urьnnarda eşlədelər. 1923 nce jьlnь Yzək Komitettaqь dyrtence kinəşmədə iptəş Stalin şul „unnar" turьsьnda bolaj di: „Soltanqəliefceleknen buluь, Kəncьqьş respublikalarda, bigrək tə Başqortstan belən Tatarstanda, anьŋ berqədər yz tarafdarlarь krugьn tudьruь,—şul respublikalarda kypcelek buluqan uŋ elementlarnьŋ natsionalizmqa qarşь çitərlek terək bulmavlarьn ber də şik qaldьrmaslьq itep səjli"[1]. Şul „uŋ" elementlar F. Əmirxannь „tatarnьŋ sovetski vlastqa iŋ baştan qul suzqan bəjek ədibe" dip kytərep cьqtьlar, yz ciratьnda Əmirxan da alarqa nьq qьna bulьştь. F. Əmirxannьŋ maqtavlь retsenziəsenə ocrav „unnar" ecen zur bəxet sanaldь. Şuna kyrə də alar „saban tujь" ojьştьrsalar da, „ədəbi kicə" jasasalar da, ədəbi əsər jazsalar da Əmirxannьŋ „fatixəsen" alьrqa tьrьştьlar. Əmirxan yze də sovetqa qarşь jynəlderelgən ədəbi əsərləren „unnar" qa uqьdь, alar arqьlь aquьn xezmət iələre arasьna kertergə tьrьştь.

Əmirxan yzeneŋ smenovexcьlьq programmasьn 1925 nce jьlda Qəjum Nasьjrinьŋ jəzjьllьqь unajь belən, acьq itep jazьp, matbuqatqa da cьqtь. Tatarstan sovet ojьşmalarь bu jəzjьllьqnь ytkən mirasqa cьn bəjə quju, şul məs'ələ'ər tirəsendə barqan sьjnfi kərəşkə acьqlьq kerty julьnda fa dalandьlar. Əmirxan da, anьŋ fikerdəşləre də bu jəzjьllьqnь, bilgele, ikence teləklərgə fajdalanьrqa mataştьlar. Əmirxan ujьnca, tatar burʒua intelligentlarь belən Tatarstan xəkymətə

[2] „Маркс и нац. кол. вопрос", 134 bit.

arasьnda „bu kəngə qədər ikə arada vaq-təjək (!) anlaşьşmavlar cьqqalap torьp, eştəgə cьn kyŋeldənlekkə qomacavlaqannar ikən, ul anlaşьlmavlar ber də kicekterelmicə beterelergə, təp tamьrlarьnnan suьrьp taşlanьrqa tieşlərder". Bu „vaq-təjək anlaşьşmavlarnь" betery өcen Əmirxanca nərsə eşlərgə kirək soŋ?

Əmirxanca, Sovet xəkyməte sьjnfi ajrьmlьqlarqa qaramьjcan, bөten partiəsez intelligentsiə belən berləşergə tieş. Imeşter, Qəjum Nasьjri „berləşergə өndəp tora". Anьŋca, „berləşy" ber də avьr tygel, monьŋ өcen „hər ike jaqnьŋ xəjerxahlьqlarь" qьna kirək. Əmirxanca, bu çiьlьşta səjləgən Sovet xəkyməte vəkilləre belən Hadi Maqsudi kebek millətcelər ber yk tьnьşqa qajtьp təşkənnər... ul şundьj tьnьş ezli, millətcelər belən Sovet xəkyməte keşeləren bik nьqlap berləşterergə tьrьşa[1]. Qьsqasь, Əmirxan tatar burzua intelligentlarь belən Sovet xəkyməte arasьnda koalitsiə jasarqa tьrьştь həm bu koalitsiə, anьnca, Sovet xəkymətenең burzuaz julqa basuь nigzendə barlьqqa kilergə tieş ide.

Əmirxan syzdə genə tygel, eşendə də şul uq sьzьqnь ytkərergə tьrьştь. „Saniə" operasьna çitəkcelek itygə qatnaşqanda, „tatar-başqort muzьjkasьnьŋ saflьqьn saqlav" isme astьnda, millətcelərgə bulьştь, „Saniə" ne şul julqa borьştь. Sovet jazucьlarь arasьnda ədəbi aqьmnar turьnda bəxəs kytərelgəc, „klassik realizmnь" jaqlav bitlege astьnda burzua ədəbiatьn dəvam itterergə mataştь. Ədəbi içadьna jaqьn kilsək inde, F. Əmirxannьŋ proletariat diktaturasьna qarşь kərəşye taqьn da tulьraq acьla təşə. Bez anьŋ NEP

[1] „Bөznөŋ Jul", 1925 jьl, № 3.

şartlarьndaqь içadьn alьp tikşerөbez ikən, başlьca, şul uq elektəge təp motiflarnьŋ dəvamь rəvşendə kilep cьqqan, ləkin jaŋa şartlarda berqədər ikencerək tөs alqan өc momentqa tuqtarqa tieş bulabaz.

Berencedən, Əmirxan mistikaqa taqьn da nьqraq birelə. Anьŋ 1922 nce jəlnь bastьrqan „Təqziə"se həm 1923 nce jəlnь jazьp ta өlegə qədər basьlmaqan „Məjet ozatqannan soŋ" digən əsəre Əmirxannьŋ mistikaqa birelydə „iŋ juqarь" tьnьşqa kytərelgənen kyrsətep tora. Bu ike xikəjə, „Qlibadət" həm „Syngəc" digən əsərlərdəge dincelek motiflarь belən ber tөsle bularaq, Əmirxannьŋ soŋqь içad corьnda dingə taqьn da nьqraq borьluьn kyrsətep tora.

Fatьjx Əmirxan „Təqziə"sendə də, „Məjet ozatqannan soŋ" xikəjəsendə də ber yk nərsəne jaza, bu əsərlər nigezdə ber-bersen tulьlandьrьp qьna toralar. „Təqziə"də, jənəse, ber „bik kul'turalь" keşenең berdən-ber qьzь ylep kitə də, şul keşe axirət belən, „tege dөnjadaqь" rəxət kənnər belən yzen juata, xatьnьna da şulaj juanьrqa kiŋəş birə. „Menə tiz kənnən,—di ul əjtə,—bez yzebez anda baracaq jortqa ul bezdən bernicө dəqiqələr aldaraq barьp tora ikən, bez yzebez tiz kənnən şunar kycəcək tereklekkə, jaŋa tereklekkə, moŋa qədər dөnjada mosafir bulьp ytkən həmmə izgelər şunda kyckən, yzlərenең məŋge tьnьclьqlarьn, məŋgelek rəxətləren şunda tapqan tereklekkə ul bezgə ber kyz acьp jomu qədər aldanraq kyckən ikən, anьŋ өcen şulaj acь jьqlap torьrlьq eş barmeni?" Əmirxan bu xikəjəsendə „tege dөnja"nь maqtap qьna qalmьj, materialistlarqa, dөnjanь rətləp keşelərne bəxetkə ireşterergə tьrьşucь kommunistlarqa qarşь uq çibərep tə mataşa. Əmirxan materialistlarnь, kommunistlarnь „ruxanьj meşcənnər, suqьrlar, qьzoqanьc bəndələr" dip atьj.

jəş caoıьnda uq ylep kityne iң zur вəxət itep sanavoıa caqlь вarьp çitə.

„Məjet ozatqannan soң" xikəjəsendə də şul uq nərsələr qaвatlanalar. Monda ajьrma tik tege „вik kul'turalь" kəşe urnьnda ikence kəşələrneң вulularьnda oıьna. Bu xikəjədə, „Təoıziə" də „вik kul'turalь" kəşe avzьnnan əjtelgən syzlər, вer qart mulla tarafьnnan əjtələlər. Jənəse, mullanьң вik jaratqan ostaвikəse ylep kitkən də, mulla axirət turьnda ujlanьp, aqьl вelən yzen şunda kycerep, tьnьclьq tapqan, rəxət tapqan, qajoıь-xəsrəte вetkən... Mulla yze genə tygel, imeşter, ostaвikəneң jaqьn qərdəşləre də şulaj uq „tege dənja" turьnda ujlanu вelən tьnьclanalar.

Şulaj itep, proletariat diktaturasьnьң nьoıi вaruь вelən-dənja Əmirxan ecen yzeneң qimməten juoıalta, jəşləj ylep kity zur вəxet ikənlege aloıa sərelə, ə kommunistlar, anьnca, suqьrlar, ruxanьj meşcənnər, şuna kyrə, imeşter, alar вer də ylməs kevek dənja qajoıьrtьp jərilər. Bu mistika, вer jaqtan, eksploatatorlarnьң proletariat diktaturasь nьoıi вaru вelən aptьravoıa təşylərən kyrsətsə, ikence jaqtan, alarnьң mistika вelən də Sovet vlastьna qarşь kərəş alьp вarularьn acьp sala. Əmirxannьң Oktəвrdən soոoıь mistikasьnьң yzencəlege şunda.

Ikencedən, Fatьjx Əmirxan yz sьjnfьnьң aptьravьn həm Sovet vlastьna qarşь doşmanlьoıьn səjy-səjeşy məs'ələləre вelən вəjləp tə вirə. Anьң 1924 nce jьlnь jazьp вetergən „Berence səjy" ismendəge ozьn xikəjəse (ələgə qədər вasьlьp cьqqanь juq) şunь вik jaxşь kyrsətep tora. Bu ozьn xikəjədə Əmirxan вer avьl mulla malajьnьң şəhər damьllasь qьzьna qişьq totuьn, şul qişьqnьң nərsə вelən вetyen jaza,

Avьl mulla malajь tatar mədrəsəsendə genə uqьoıan, ə damьllь qьzь gimnaziədə uqi. Mulla malajь qьznь ocraqlь oıьna kyrə də oıaşiq вula həm gimnaziəgə kerep uqьp, qьz вelən tiң вulu turьnda plannar qora. Mulla malajьnьң taoıьn вer şundьj jaoıь вar: ul qьzoıa yzeneң səjyen вelderə almьj Əmirxan jazuьnca, qьz aloıa kitkənnən kitə вara. Gimnaziə вetergəc əle anь atasь islam dine uqьroıa, dip Istamвuloıa(l) uq çivərə. Mulla malajь anь ozatьroıa, dip kilsə də, paroxod inde quzoıalьp kitkən вula, ul səjeklesen kyrə almьjca qala... nətiçədə, imeşter, mulla malajь вik zur qajoıьoıa təşə.

Bu mulla malajь вerqədər Oıəвdelвasir şəkertkə oşi oşavьn. Alarnьң ikesendə də şəkert xialь kəcle. Ləkin xəzer Əmirxannь şəkert xialьnnan kəly hic tə qьzьqsьndьrmьj. „Oıəвdelвasir oıişqь" xikəjəsen Əmirxan jumor xarakterьnda вirergə tьrьşsa, monda inde ul nərsə də juq. Monda ul mulla malajьnьң saoıьşlь, qajoıьlь kicereşlərə вelən вergə yze də saoıьşlana, yze də qajoıьra. Mulla malajь anьң ecen вer kəlke oв'jektь tygel, вəlki saoıьşlanьroıa məçвyr itə toroıan вer kəşe. Əmirxan yze вu əsəren „Psixologiə xikəjəse" dip atьj həm вu xəl də, əlвəttə, anьң ecen ocraqlь nərsə tygel.

Proletariat diktaturasьnьң nьoıuь вelən saoıьşlanuь, qajoıьruь kəcəjgən Əmirxan, məxəввəte unьşssz cьoıьp qajoıьoıa təşkən mulla malajьnьң zarьn urtaqlaşa, şul turьda, yzencə, tirən psixologik kartinalarnь kyz aldьna вastьrmaqcь вula... Şuşь çaj вelən Buninnьң „Mitkina lyвov'" digən ozьn xikəjəsen iskə təşerep kity şajət urьnsьz вulmastьr. Bunin вu əsəren emigratsiədə, şul uq 1924 nce jьlnь jazdь. Ul da вu əsərendə səjy çirlegendə aptьraşqa təşkən вer gimnazistnь surətlənderergə tьrьşa вit.

Gimnazist Mitə teatr məktəbendə uqucь Katəoqa oqaşlq bula, başta Katə da anь jaratqan təsle bula. Ə berniqədər vaqьt ytkəc, Katənь teatr məktəbenen xuçasь bozьqlьqqa əjrətə başlьj həm yze belən kənjaqqa alьp kitə. Şunnan ul qьz Mitəne jaratmьj başlьj, anьn xatlarьna da çəvap jazьp mataşmьj. Şulaj itep, Mitə səjy çirlegendə „milion oqəzaplanu" ecendə qala həm axrьnda yzen-yze atьp yterə.

Əmirxan belən Bunin ni ecen ber yk vaqьtnь şundьj əsərlər jazьp cьoqalar? Alar arasьndaoqь mondьj jəptəşlek, bilgele, ocraqlь xəl tygel. Əmirxan da, Bunin da Oktəbr revolytsiəse belən çinelgən sьjnьflarnьn jazucьlarь həm q a j c a o q ь n d a a l a r y z l ə r e n e n saoqьşlarьn, y z l ə r e n e n sovetqa doşmanlьqlarьn səjy-səjeşy məs'ələləre belən bəjləptə birələr. Xəzer genə juoqarьda isemnərə telgə alьnoqan ozьn xikəjələrnen təp xikmətlərə şunda, Əmirxan belən Bunin arasьndaoqь jəptəşlek sere də şunda oqьna.

Əcencedən, Fatьjx Əmirxan bu corda da proletariat diktaturasьna qarşь yzenen satira uqlarьn çibərergə mataşularьn dəvam itterde. Anьn in soոoqь ozьn xikəjəse buloqan „Şəfioqulla aoqaj" (basьloqanь juq) digən əsəre kommunistlar partiəsenə həm Sovet vlastьna qarşь son dərəçədə acu belən jazьloqan, ədəbi jaqtan isə, bik tə zəoqlf buloqan ber nərsə buldь[1].

Əmirxan bu ozьn xikəjəsenen temasьn taoqьn xezmət iələre tormьşьnnan aloqan itə. Mondьj tema berence tapqьr aոa imperialistlar suoqьşьna nьqlap jardəm itər ecen kirək bulsa, bu julь inde proletariat diktaturasьna həm anьn təp çitəkcese buloqan kommunistlar partiəsenə qarşь kerəşy ecen kirək. Şəfioqulla aoqaj, Əmirxan jazuьnca, tatar eşcese. Ul andьj-mondьj oqьna eşce tygel, Lenin ylgəc kommunistlar partiəsenə kergən tatar eşcese.

Əmirxan fikrence, partiəgə kergəнce Şəfioqulla aoqaj başьnda urta jəz sxolastikasь xəkem sərgən bulsa, partiəgə kergəc inde, jənəse, anьn başьnda „kommunistik şablonnar" xəkem sərə başlьjlar. Imeşter, zavodtaoqь partiə həm profsojuz çitəkceləre, tulajьm kommunistlar partiəse iske şablonnarnь jaոa şablonnar belən alьştьrucьlar oqьna.

Şəfioqulla aoqaj, partiəgə kergəc, iske şamaillarnь stenadan alьp taşlьj da, alar urnьna partiə çitəkceləre rəsmen quja. Mulla nikaxьn boza da, yzenen jegerme jьldan artьq bergə toroqan xatьnь belən, imeşter, jaոaca, sovetca, nikax uqьta. Şunnan, jənəse ul xatьnьna bolaj səjli: „Menə xəzer pokranimer qatьn inde sin miոa, nastojaşci sovetski qatьn, min siոa əjtim. xəzergə xətle toroqanbьz ikən oqemer ərəm itep. Menə xəzer Mixajlof iptəş aldьnda kykrəkkə suoqьp əjtə alam inde min. „Moja zena, ne cirkəvni zena, ə nastajaşci sovetski zena, dim, xəzer jəcejka aldьnda da, partijni iptəşlər aldьnda da jəz aqlьoqь inde. Xəzer bez ikəvləşep primer buldьq inde".

Şəfioqulla aoqajnьn xatьnь Sərvi bala taba. Bilgele, balaoqa da xəzer isem jaոaca quşьla. Bala klubqa alьp barьla, anda aոa partiə çitəkceləre, jənəse, Vladimir digən isem quşalar bula. Bu isemne quşucь da jəcejka sekretarь Mixajlof imeş. Jənəse ul, internatsionalizm bulsьn, dip şulaj quşa bula. Şəfioqullanьn xatьnь balasьna, Vəliulla dip isem quşaroqa telәsə də, ul cittə torьp qala, Şəfioqulla aoqaj anь, nesoznatelni sin, dip orьşa bula.

[1] Əmirxan 1922 nce jьlnь „Fəlxulla xəzrət" digən ozьn xikəjəsen səxnələşterep mataşsa da, bu əsəre telgə alьnьrlьq tygel. Ul Fətxulla xəzrəttən kəlmi, Əmirxannь burzuaz tezeleşne ideallaştьru qьzьqsьndьra.

Şəfiqulla aqajı elekke doqalarnı, elekke qor'an ajətlərən jaŋa kommunistik çırlar belən, reclər belən alışтıra. Məsələn, ul joqlar aldınnan balaların ikeşər tapqır "Internatsional" çırlata,—səvavı kuvrək bulır,—di. Şulaj uq törle demonstratsiələrgə ul bik jaratıp jəri, balaların da alıp cıqa. Anda da alar „Internatsional"nı onıtmıjlar. „Qapqadan cıqqac ta,—di Əmirxan jaza,—Şəfiqulla aqajı balalarnı tuqtattı, Internatsionalnı kymək çırladılar. Annan soŋ qullarındaqı keckenə qızıl ələmnəren çilferdətep, aşıqıc atlap, demonstratsiəgə jynəldelər. Məjdanqa barıp çitkənce julda da bernicə mərtəbə Şəfiqulla aqajı balalarnı tuqtatıp „Internatsional" çırlatıp aldı". Imeşter, elek qəjetkə təkbir əjtep barsalar, xəzer kommunistlar „Internatsional" çırlıj-çırlıj demonstratsiəgə baralar ..

Əmirxanca, demonstratsiə vaqtında səjləngən syzlər də qorı şablonnar qına. „Şəfiqulla aqaj,—di Əmirxan jaza,—revolytsiə başınnan birle „Berence maj" kənenen fazilətləren bik kyp mərtəbələr işetep, telәsə qaj çirdə yze səjlərlek dərəçədə kynlennən belsə də, xatiplarnıŋ syzləren bik ixlas həm diqqət belən tıŋlap tordı.—Bəten eşce-krestiən өcen izge syzlər, min sina əjtim. Bu syzlərne meŋ qat işetkən bulsaŋ, meŋ də berencesendə taqın da ixlas belənrək tıŋlarqa kirək, min sina əjtim". Şulaj itep, Əmirxan beznen demonstratsiələr vaqtında səjləngən syzlərne mullalar tarafınnan qөmer buiınca ber də yzgərtelmi uqıla torqan xətbələr belən jənəşə qujmaqcı bula.

Şəfiqulla aqajnıŋ ixlaslı partiəle buluı, Əmirxanca, anıŋ belən genə ciklənmi əle. Şulaj jəri torqac, ul avlında saqlanıp torqan qaraltıların sata da, Məskəvgə „xaçgə" kitə, Lenin mavzolejen kyrergə niətli bula. Imeşter, Şəfiqulla aqaj

kitər aldınnan balalarına mondıj syzlər səjli: „Jıraq səfərlərgə kitəm inde... Sav-səlamət kyreşsək ide. Ataqız izge çirlərdə, izge tufraqlarda bula inde... Vladimir Il'ic qəbre östendə min seznen өcen dip atap ta „Kymy marşın" çırlarım... jəzemne qəber tufraqlarına sərermen... Anıŋ qəbrennən izge, cişmə suı cıqmıj qalmaqandır. Əle sezgə, bojırqan bulsa, şul izge cişmələrdən su da alıp qajtırmın. Izge illərdə ylə-nitə qalsam, xəteregezdən cıqarmaqız... əledən ələ „Kymy marşın" çırlap, mina baqışlıj torqan bulıqız. Anaları, sin kyz-qolaq bul, balalar kəndəlek Internatsionalların çırlıj barırqa onıtmasınnar".

Imeşter, tatar sovet matbuqatı şuşı unaj belən Şəfiqulla aqajnıŋ biografiəsen basıp cıqara, anı bөten eşce-krestiənnərgə yrnək itep kyrsətə. Taqın şunsı xarakterlı, Əmirxanca tatar sovet matbuqatı yzeneŋ şul Şəfiqulla aqaj turındaqı məqaləsen jarım rus, jarım tatar telendəge ber tel belən jaza. Jənəse, kommunistlar tatar telen də beterələr bula...

Əmirxan fikrencə, Sovetlar ilendə barı şablonnar qına xəkem sərələr, iske şablonnar, şundıj uq anqıralqnı kyrsətkən jaŋa şablonnar belən genə alıştırılalar. Ajrım keşelər rolenə hic tə əhəmiət birelmi. Imeşter, „kommunisticeski obşestvoda ajrım licnostlarqa iqtibar bulırqa tieş tygel. Licnost bulmıj, kollektif qına bula". Əmirxan xikəjəsendə kommunistlardan şundıj syzlər səjlətterə.

Annarı taqın şunsı bik xarakterlı ki, Əmirxan bu əsərendə urta jəz sxolast kasına qarşı yze ujlap cıqarqan ujdırma kommunistik şablonnarnı quja, ə kapitalistik çəmqiətneŋ qaraşları, qadətləre cittə qalalar. Bu nərsə, bilgele, anlı rəveştə eşlənə. Cənki bit Əmirxan fikrencə aqıl həm tojqılarnıŋ cəcək atuları barı kapitalistik çəm-

qiəttə genə məmkin. Əmirxan əsərenə epigraf itəp, „Anarxiə—menə nərsə genə qiaqьllaroqa da, tojoqьlaroqa da cьn xərriət alьp kiləcək" digən syzlərne jazoqan ikən, bolar da, əlbəttə, ocraqlь jazьlmaoqannar. Anьn anarxiə turьndaoqь lьqьldamalarь juoqarьda əjtelgənnərne taoqьn ber qat dəreslәp kenə toralar. Əmirxannьn proletariat diktaturasь kənnən kən nьoqi baroqan ber şartlarda anarxiəne maqtap səjli başlavь, anьn şul kapitalizm çəmoqiətən maqtavьn oqьna əjtep tora. Cənki bit „dənjaoqa qaraş bulu jaoqьnnan anarxizm kiregə əjlənderelgən burzuacьlьqtan oqibarət" (Lenin). Şunа kyrə də Əmirxannьn anarxizmnь maqtaroqa totьnuьna ber də oqəçəplənep qararoqa jaramьj.

Əmirxan,—sotsializm ajrьm licnostlarnьn rolen beterə, şablonnaroqa bujsьnoqan cuar kollektif qьna qala,—dip lьoqьrdavь belən də barь yzenen burzua jazucьsь buluьn oqьna taoqьn ber qat kyrsətep tora. „Burzuaz jazucьlar,—di iptəş Stalin əjtə,—marksistik sotsializmnь barьsь da „urovnilofka prinsipьna" bujsьnoqan elekke strogi patşa kazarmasь kebek itep kyrsətergə bik jaratalar. Ləkin burzuaz jazucьlarnьn nadanlьqlarь, anoqьralьqlarь өcen marksistlar çəvaplь bula almьjlar" (XVII sjezddaoqь dokladьnnan).

1929 ncь jьlnь jazucьlarnьn ber çiьlьşьnda Sadrьj Çəlalgə,—Eşcelər tormьşьnnan alьp berər əsər jazaroqa ujlamьjsьzmь,— dip sorav birgənnər ide. Ul ozaq ujlap tormadь, yzen ere genə totaroqa tьrьşьp, bolaj dip çəvap birde: „Min eşcelər rajonьnda yz oqəmremdə ber tapqьr oqьna buldьm. Bu da Fevral revolytsiəsennən son ide. Ul caoqьnda da min eşcelər rajonьna jazucь bulьp tygel, bəlki dezurnьj ofitser bulьp baroqan idem". Sadrьj Çəlal cьnlap ta Oktəbr revolytsiəsen qulьna qoral alьp qarşьladь, ul „Xərbi şura"-

nьn aktif xezmətcese ide. Əle soqoqь jьllarnь da tərle jullar belən Sovetqa qarşь kontrrevolytsion eş alьp baruьn dəvam itterde. Oqəjaz Isxaqof grazdannar suoqьşь vaqtьnda, Kolcak jaoqьnda torьp, Sovet vlastьna qarşь kərəşte. Kolcak çiqelgəc, emigratsiəgə kitep, faşitlaroqa lakilьq itep oqəmer uzdьrdь, məmkinlek tapqan sajьn Sovet vlastьna qarşь tərle etleklər eşlərgə tьrьşьp-tьrmaşьp kilde. Ul xəzer də əle şul qara eşen dəvam itterə.

Əmirxan ofitser tygel ide. Anа eşcelər rajonьnda dezurnьj ofitser bulьroqa da, Sovet vlastьna qarşь qoral kytərep suoqьşьroqa da turь kilmәde. Ləkin ul barьber oqəmrenen soqoqь kənnərenə qədər xalьqnьn, Sovet vlastьnьn doşmanь bulьp qaldь. Ul qələme belən də, tele belən də təzelə toroqan sotsializmoqa qarşь kərəş alьp bardь. Əjtergə jarьj, ul ecke emigrantlar arasьnda aktif elementlarnьn berse ide.

Əmirxan ylər aldьnnan vasiət əjtkən,—Ylgəc mine məselman ziarətenə kymegez, mulla belən kymegez,—digən. Şulaj itep, ul yzenen yləksəse belən də Sovet vlastьna qarşь dimonstratsiə ojьştьrьroqa tьrьşqan. Əmirxan ylgəc, tatar burzuasь cьnlap ta Əmirxan yləksəsen kontrrevolytsion kəclərnen demonstratsiəse өcen fajdalanьroqa mataştь. Ləkin kontrrevolytsiə monьn belən də fajda itə almadь. Çinyce sotsializm, xalьq doşmannarьna qarşь kisken kərəşne çəjep çibərep, nьqlь adьm belən aloqa atladь.

V

F. ƏMIRXAN IÇADЬNЬҢ YZENCƏLEKLƏRE

Xəzer inde вezgə Fatьjx Əmirxan içadьnьҢ idejə jaoҷь nidən toruь, ƏmirxannьҢ surətlər aşa nərsəgə xezmət itep kilye şaqtьj oҷьna acьldь. Əgər də вez anьҢ içadьnьҢ вaşqa yzencəlekləren də tikşerep qarasaq, вu acьqlьq taoҷьn da tulьlana tөşər, вer jaqlь oҷьna вulьp qalmas.

Вurzua jazucьlarь F. Əmirxannь realizm vəkile itep tanьtьroҷa tьrьşalar. F. Əmirxan yze də вurzuaz realizm turьnda çьlь-çьlь oҷьna syzlər jazoҷaladь. F. Əmirxan cьnlap ta вurzuaz realizm vəkile ideme?

Əgər də вez Əmirxan içadьnьҢ yzencəlekləren tikşeryne şuşь soravoҷa çəvap вirydən вaşlasaq, sxolastik qьna вulьp qalьrвьz. Əmirxan içadьna realizm jəisə romantizm pecəten вasudan вaşlamьjca,—ul yz içadьnda tormьşnьҢ qajsь jaoҷьn caoҷьldьrdь, nicek itep caoҷьldьrdь həm ul qaja taвa jul totьp вardь,—digən məs'ələlərne tikşerydən вaşlasaq, вez, hic şiksez, dəres eşləgən вulьrвьz.

Əmirxan revolytsiəgə qədərge tatar вurzua jazucьlarь arasьnda yzenеҢ tematikasь вelən ajrьm urьn tota: ul nigezendə вarь şəhər tormьşь, anьҢ da вajlarь turьnda oҷьna jaza. Bajlar tormьşьn aloҷanda da anь вaşlьca вurzua jəşləre tormьşь qьzьqsьndьra. QajвerəvlərneҢ Əmirxannь „gimnazist həm gimnazistkalar

jazucьsь“ dip cьoqularьnda, əlвəttə, şaqtьj oҷьna dereslek вar. Cьnlap ta, anьҢ вarlьq zurraq əsərlərendə tatar вurzua-dvorən jəşləre aldьnoҷь urьnda toralar.

Bu ocraqlь xəl tygel. Əmirxan fikrencə, tatar вurzua-dvorən jəşləre tatar tormьşьna Jevropa kul'turasь kertycelər ide. Ul вu fikren вik kyp əsərlərendə acьqtan-acьq ytkərde. „Jəşlər“ piesasьnda вurzua jəşləre uqu өcen qartlar вelən syz kərəştergən itələr, „Tanьmaoҷanlьqtan tanьştьq“ ozьn xikəjəsendə Məskəv universitetьnda uqucь student aloҷa qujьla; „Urtalьqta“ romanьnda eser Samatof вelən şəkert Xəsəngə qarşь вurzua studentь Sələjmanof, anьҢ senlese Nəsimə həm dvorən qьzь Mərjəm gəvdələnderelə; „Tigez-sezlər“ də вurzua jazucьsь Sələjmannь şulaj uq uqьp jəryce вurzua jəşləre coloҷap alalar; „Syngəc“ həm „Jaz isreklegendə“ digən əsərlərendə də, „Kanvalardan вerse“ xikəjəsendə də şul uq вurzua jəşləre caoҷьldьrьlalar.

Ni өcen Əmirxan şulaj вer tuqtamьj jəşlər вelən cuala soҢ? Məs'ələneҢ təp xikməte şunda ki, Əmirxan sьjnfi xəle вujьnca tatar eksploatatorlarьnьҢ cьn tormьşьn kyrsətə almadь, kiresencə ul вurzua-dvorən jəşləren prosvetitellər itep ideallaştьrьp, вьlcьraq вajlar tormьşьnşunьҢ вelən вizəkləp kyrsətergə mataştь.

Tatar вurzuasьnьҢ tormьşь qajcaoҷьnda Əmirxannь kis-kenrək məqalələr jazoҷalap cьoҷaroҷa məçвyr itte itkələven. Məsələn, 1916 ncь jьlnь Əmirxan, „BeznеҢ Qazan“ digən məqalə jazьp,—„din və millət julьna zəkat cьoҷarьrlьq milli iman izhar itməv“ өcen Qazan вajlarьna вerqədər ypkəle jullar jaza da, mondьj вer nətiçəgə kilə: „Xəzer anda (Qazanda) vaq syzlə, vaq xərəkətle, kyp səjli, oҷajət az eşli toroҷan, aqьllь вaş, məoҷnəsez məoҷrur vaq jegetlər

qaldь".[1] İçadьnda isə Əmirxan tatar вajlarь tormьşьndaqь şul jaqlarnь caqьldьruqa вer vaqьtta da kytərelə almadь. Tatar вurƶua tormьşьn dəres itep caqьldьrьruqa anьn xəlennən kilməde, ul gimnazistlar, gimnazistkalar həm studentlarnь ideallaştьruqan вulьp, şular вelən вurƶuanьn əşəke tormьşьn tomalap qalьruqa, anь вizəkləp kyrsətergə tьrьştь.

Əmirxannь kin kypcelek вelən вəjləngən məs'ələlər qьzьqsьndьrmadьlar, şulaj uq ul iske dənja вelən də oqəçəp dərəçədə tatu вuldь. Şunа kyrə də anьn əsərlərendə вurƶua tormьşьnьn вerər nacar jaqьn nьqlap acьp salu, şul zaman вьlcьraq tiplarьnьn вitlekləren saldьru keвek eşlər oqadəttən tьş sьjьq qьna tygel, вətenləj juq dip əjtergə вula. Dəres, ul „Əl'islax" corьnda вerqədər iske mullalardan, nadan kupeslardan kəlep mataştь, ləkin ul caqьnda da anьn jumorь вik nьq cikləngən ide. Cənki ul вer vaqьtta da iske dənjaqa qarşь cьn doşmanlьq utь вelən jalqьnlanmadь. Kiresencə, Əmirxan вolaj da kəcsez вuloqan kəlkesen, tyвən qatlavoqa, demokratləgə qarşь jynəltə вaşlap, taqьn da tyвən təşə вardь.

Satira jullь jazьloqan əsərləre ytməs вuloqan keвek, anьn вьjtovoj xikəjələre də jomşaqlər. 1910 ncь jьl вelən Oktəвr revolytsiəse arasьnda, Əmirxan oqьna tygel, Oj. Oləziz keвek вaşqa tatar вurƶua jazucьlarь da вьjtovoj xikəjələr jazьp mataştьlar. Bu xikəjələrdə alar qədimce mullalar həm şəhər meşcənnəre tormьşьnьn qajвer jaqlarьn caqьldьralar. Ləkin şunь nьq istə totaroqa kirək, mulla həm meşcən tormьşьnьn şul kən revolytsiə вurьclarь kyzlegennən qa-

[1] „Qojaş", № 1024.

raqanda вətenləj ikence dərəçədə toroqan jaqlarь alьna. Məsələn, Əmirxan 1916 ncь jьlnь „Səmioqulla aвzьj" xikəjəsen jaza. Imeşter, Səmioqulla digən вer səvdəgər вar, şul səvdəgər cəj məs'ələse вelən вik nьq mavьoqa, cəjdən ajrьm вer təm taвa. Mondьj вьjtovoj xikəjələr вurƶuazlə ecen kin uqucьlar qatlavьnьn kynlen kisken sьjnfi kərəş məs'ələlərennən citkə tartu, juq-вar вelən alarnь şəoqellənderep toru ecen kirək ide.

Şul вik əhəmiətle təp momentlarnь iskə alu вelən вergə, вezgə вu çajdan taqьn şunь da kyz aldьnda totaroqa kirək: Əmirxannьn revolytsiəgə qədər satira jullь jazьloqan вajtaq əsərləre həm вьjtovoj xikəjələre nigezdə вurƶua realizmь ruxьnda jazьloqannar. Monardan hic tə kyz jomaroqa jarambj. Ləkin şunьn вelən ikence вer jaqnь da onьtmasqa kirək: вurƶua realizmь kyktə asьlьnьp tora toroqn вer nərsə tygel. Burƶua sьjnfьnьn xəlenə qarap ul nьq yzgərə tora. Əmirxan realizmь—вurƶua realizmьnьn da oqəriplən gəne, tonьqlanoqanь həm вik nьq qiusьzlanoqanь.

Sьjnfi xəl вujьnca, tatar вurƶua tormьşьnьn əhəmiətle jaqlarьn caqьldьrьruqa Fatьjx Əmirxannьn xəlennən kilməde, şunа kyrə də „vaq syzle, vaq xərəkətle, kyp səjli, oqajət az eşli toroqan oqaqьllь вaş, məoqnəsez məoqrur vaq jegetlər" anьn əsərlərendə urьn ala almadьlar, kiresencə, Əmirxan hər vaqьt вurƶuaz təzeleşne ideallaştьru вelən şəoqellənde. Bu idealizatsiəne ul, вerdən, unaj qəharmannar içad ity arqьlь alьp вarsa, ikencedən, fantastik xarakterdaqь əsərlər вelən də Əmirxan kapitalistik təzeleşne kyklərgə kytərergə omtьldь.

Bu ike tər idealizatsiəne tikşergəndə kyz unъnda totъlъroqa tieş bulоqan вer вik əhəmiətle moment вar: Əmirxan tatar вurʒuasъnъn unaj keşeləren, unaj tormъşъn—alarnъ xəzer genə çəmaoqət arenasъna cъoucь ysə toroqan jəş sъjnъfnъn vəkilləre, şul jəş sъjnъfnъn tormъşъ itep вirygə kynel quja. „Jəşlər" dəge Oʃəziz tatar tormъşъndaoqь almaşъnular turъnda səjli, „Tigezsezlər" dəge Sələjman acъqtanacъq 1914 nce jъllardaoqь tatar tormъşъn ruslardaoqь Fonvizin zamanъ вelən caoqъştъra. Başqa əsərlərendə də şul uq xəl nъq kyzgə вərelə. Ul yzenen fantastik əsərləren də („Oʃərəfə kic təşemdə", „Fətxulla xəzrət") şul uq tъnъştan cъoqъp jaza. Yzenə kyrə, вer jəş sъjnъfnъn zur perspektivasъn sъzoqandaj itə.

Tatar вurʒua həm dvorənnərenen sarizm terəge вuluъn, milli-azatlъq xərəkətenə çitəkcelek itərgə hicвer вara almavlarъn, XX jəz вaşъnda atlaqan вik bələkəj həm ciklənyle progressif adъmnarъ da 1905 nce jъloqь revolytsiə xərəkətləre arqasъnda oqъna məjdanoqa cъoquъn вez вik jaxşъ belə-вez. Alar rus eksploatatorlarъna qaraqanda kul'turada da, xuçalъq jaqъnnan da вilgele ylcəvdə arttalar ikən, вu ələ tatar eksploatatorlarъnъn sъjnfi jaqtan jəp-jəş вulularъn kiterep cъoqarmъj. Dimək, Əmirxan yzenen unaj qəharmannarъn, fantastik əsərləren reaksion xialoqa nigezləp jaza, şuna kyrə anъn вu eşləre cъn progresqa arqa belən toralar da.

Tatar eksploatatorlarъn ideallaştъru turъnda syz acqac, вez inde tatar вurʒua jazucъlarъ qullanoqan romantizm məs'ələsenə də вerqədər tuqtap kitərgə tieş вulaвъz. Cənki Əmirxan içadь da şunъn belən şaqtъj вəjləngən.

1910 ncь jъldan son tatar вurʒua jazucъlarъ matur ədə-

вiətta romantizm jynəleşenen kirəklege turъnda nъqlap səjli вaşladъlar. Burʒua romantizmъna çəvap вirə toroqan ədəвi əsərlər maqtaluqa ocradъlar. Romantizm prinsipial' rəveştə realizmoqa qarşь qujъldь.

1912 nce jъlda Oʃalimçan Ibrahimofnъn „Jəş jərəklər" romanь cъqqac, şul zamannъn вilgele вurʒua jazucъlarъnnan вuloqan Oʃ. Oʃəziz вolaj dip jazdь: „Min xəzerge realist вuʃъp oʃəzaplanunь yzen jaloqan realizm diər idem. Cənki xəzer milli xisemez quətləngən, milli muzъjka, xalъq çъrь və muzъjkasъna əhəmiət вirgən, yzemeznen ytkən kənnəremezne artъmъzoqa вorъlъp qarъj вaşlaqan вer zamanъmъz—вezdə nik romantizm вulmasъn?"[1]. Sadrъj Çəlalnen „Dim вujъnda" digən ozьn xikəjəse вasъlъp cъqqac, Oʃ. Oʃəziznen şul syzlərən Oʃəli Rəxim də qaвatlъj: „Jəş mədənlətle, jaŋa tormъş julъna cъqqan jəş millətnen kynle romatizmoqa məjel itmi qala almъj axrь. Xəzer də, sonoqa qalъвraq вulsa da, ədəвiatъвъzda realizm belən вergə yk romantizm da вaş kytərde"[2]. Şulaj itep, tatar ədəвiatь өcen romantizm kirək itep tavъla, həm вu kirəklek „tatar millətenen jəşlege" belən, jəoqni tatar вurʒua sъjnfъnъn jəş sъjnъf вuluь, anъn jaŋa oqъna eşli вaşlavь belən вəjlənep səjlənə. Burʒua jazucъlarь ujънca, tatar вurʒua sъjnfь jəş вer sъjnъf ikən, dimək, anъn ədəвiatь da romantizm julь belən kitərgə tieş.

Romantizm kirəklege məqalələrdə genə jazъlъp qalmadь, вurʒua jazucъlarь həm qaj caoqъnda, şular jooqъntъsъna təşep, qajвer vaq вurʒua jazucъlarь da reaksion romantizm ruxъnda əsərlər jazdьlar. Fevral revolytsiəse aldънnan həm şul revo-

[1] „Ял", 1913 jъl, № 11.
[2] „Il", 1915 jъl, № 83.

lytsiə zamanьnda bu xəl şaqtьj kyperep tə aldь. Bu reaksion romantizm ruxьnda jazьlоqan əsərlərdə başlıca borьnоqь zaman xəlləre ideallaştьrьldь. Qazan xanlьqьn maqtadьlar, Səjembikə kyz jəşləre turьnda jazdьlar, Cьnоqьz xan turьnda seləgəjlər kyp kenə aqьzьldь, tatar morzalarьnьn ytkən həm bygenge tormьşlarьn ideallaştьru da zur burьc itep alоqa qujьldь, turьda-turь əkiətlər dənjasьna da kitelde. Tərçemələr məs'ələsenə kilgəndə də şul uq nərsələr xarakterlь: Gejnənen „Əlmansur" digən əsəre dini-milli rux belən siplənep tərçemə itelde, Kuprinnen „Sulamif" ь alоqь planоqa qujьldь h. b. Şulaj itep, baştaоqь jьllarda uq tatar burzua ədəbiatьna cit bulmaоqan reaksion romantizm 1910 ncь jьllardan son nьq qьna kəcəjde.

Riza qazьj 1907 nce jьlnь uq bolaj jazоqan ide: „Teatrdan ulan maqsadlarnьn bere də xissiatь milliəne quətləndermək uldiоqьnnan ojomumən ytkən xəlləremez və babalarьmьznьn əxvalenə və xosusən „Qazan" nьn son kənnəre və axьroqь xannarьna dair şəjlər jazьp kyrsətelsə, cuq gyzəl bulьr ide"[1]. 1910 ncь jьllardan son inde bu qujьlьş—burzua ədəbiatьnьn tep sьzьoqь bulьp kitte. Tarixnь bik nьq milliləşterep, tatar xannarьn bik nьq ideallaştьrьp jazu, şunьn ecen tarixnь bozьp kyrsəty kirəklek məs'ələləre də acьqtan acьq qujьldьlar.

Tatar burzua romantizmьnьn xarakterьn konkretraq kyry ecen, hic bulmaоqanda ədəbiatta tatar morzalarьnьn tormьşlarьn ideallaştьrьp kyrsətyne albroqa bula. Musa Aqjeketzadə əsərendə yk başlanoqan bu xəl, Fatьjx Kəriminen „Mirza qьzь Fatьjma" digən xikəjəse belən genə tuqtalьp qalmadь,

[1] „Vaqьt", 1907 jьl, 13 mart.

əlbəttə. 1912 nce jьlda Oljalimçan Ibrahimofnьn nigəzdə burzua romantizmь joqьntьsьnda jazьlоqan „Jəş jərəklər" romanь basьlьp cьqtь. Olj. Ibrahimof yzenen bu berence romanьnda Gərəj morza semjəsen ideallaştьrьp jaza. Gərəj morza xatьnь Fatьjmabikə bik tьrьş həm kul'turanьn qədren belə toroqan keşe, anьn qьzь Mərjəm tutaş ta, jənəse, maddi tormьştan, tupaslьqtan bik juoqarь, ul şəxsi irek ecen janucь ber qьz. Vaq burzua qatlavь jazucьsь bulьp qulьna qələm aloqan K. Tincurin da imperalizm suoqьşь vaqtьnda „Iskəndər" digən xikəjə jazьp, tatar morzasь Şahmarnьn ulь buloqan Iskəndərnen nemeslərgə qarşь qəharmannarca suoqьşьp ylyen birergə tьrьştь. Sarizmnь nьq saqlav jaoqьnda buloqan Şahmar morza ulь suoqьşqa kitkəndə artьq borcьlmьj, aqa batьrlьq teləp kenə qala. Sovet doşmanь buloqan Sadrьj Çəlalnen „Dim bujьnda"sь da tatar morzalarьn tarixi planda ideallaştьra: Isxaq morza buloqan, fəqirlərgə, imeşter, bik jardəmle buloqan, uqu eşlərenə kynel quijoqan, anьn ulь Rəstəm Cьnoqьz qanь belən maqtanoqan. Meditsina fakul'tetьnda uqьoqanda studentlar belən syzgə kilgəc, „Min də yzemnen tamьrlarьmda şul tarixi qəharman Cьnoqьznьn qanь ujnav belən bətenegez aldьnda maqtanam" digən. Imeşter, krestiənnər morza balalarьnьn timerajaq şuularьn da şatlanьp qarap toroqannar..

Yzennən-yze məoqlym, bu romantik əsərlər barsь da bik nьq mistika belən suoqarьloqannar.

Fatьjx Əmirxan şuşь reaksion romantizmnan ciltə qaldьmь?

Əmirxan 1918 nce jьlnь, Tuqajdaoqь qərşьlьqlarnьn səbəpləren tikşergən bulьp, mondьj syzlər jaza: „Tuqaj—millətnen almaşьnu kənnərenen cьn balasь ide. Anьn xəjatьnda ylərgə jəz totqan iske tormьşьmьznьn və jaңa tuьp kilə tor-

oɣan jaŋa tormьşьmьznьŋ, hər ikesenen oɣəjre tabioɣi sьzьqlarь bər-bərsenə kilep jaloɣanalar da, yzlərenen nətiçələren anьŋ əstennən izhar itələr ide" [1]. Əmirxan, bilgele, juqqa oɣьna Tuqajnь iske həm jana tormьşnьŋ tabioɣi bulmaoɣan jaqlarьna bujsьnuda xarakterlь jazucь itep kyrsətergə tьrьşa. Əmirxannьŋ ul syzləre yzenə qarata əjtelgən bulsalar dəresrək bulьr ide. Cənki həm qədimcelər tormьşьnьŋ, həm liberallar tormьşьnьŋ reaksion ectələge belən ul yze suoɣarьldь, yze şul „tabioɣi bulmaoɣan" jaqlarnьŋ, jəoɣni reaksion aoɣьmnьŋ ideologь bulьp kilde. Şuŋa kyrə də, ber jaqtan, ul tonьq, oɣərip həm qiusьz burzua realizmь julьnnan atlaştьrsa, ikence jaqtan, reaksion romantizm da anьŋ əcen cit aoɣьm tygel. Acьq itep əjtergə bula ki, Əmirxan yz zamanьndaoɣь reaksion içad jynələşlərenen kybese belən eş itte. Tьştan qaraoɣanda bu xəl ber ekliktizm ide, ə nьqlap qaraoɣanda ul ekliktizm ber tərle reaksion ectələknen tərle formada kilep cьoɣuьn oɣьna kyrsətte.

Burzuanьŋ reaksion romastizmь Fatьjx Əmirxan içadьnda başlьca əc jaq belən məjdanoɣa cьqtь. Berencedən, Əmirxan, berqədər fol'klor materialьnnan fajdalanьp, mistik planda ytkənne ideallaştьrьroɣa tьrьştь. „Xalьq qьzlarь"—monьŋ bik acьq misalь. Ajdaoɣь Zəhrə qьz, jənəse, ajdan Qazan xanlьoɣьnьŋ betyen, Səjembikənen çьlavьn qarap, anьŋ vasiətlərən tənlap toroɣan... Bu əsərnen jazьlьşь da romantizm ruxьna çəvap birerlek itep jazьloɣan. „Iskergən bəhadir" nəsre də şuŋar jaqьn.

Ikencedən, Əmirxan „tege dənja" tormьşьn ideallaştьrьroɣa tьrьşa. „Oɣibadət" nəsre, revolytsiədən soŋ barь şul

[1] „Şərьq qьzь", № 2.

„tege dənjanь" maqtavoɣa oɣьna baoɣьşlanoɣan ike xikəjəsə („Təoɣziə" həm „Məjet ozatqannan soŋ") şunь bik acьq itep kyrsətep tora. Bu əsərlərendə Əmirxan „tege dənja"nьŋ bəjeklege, real' cьnbarlьqnьŋ əhəmiətsezlege turьnda jaza. Bətenləj dingə baoɣьşlanmaoɣan əsərlərendə də bu nərsə bik nьq kyzgə taşlana („Tigezsezlər", „Syngəc" h. b.).

Əcencedən, Əmirxan da reaksion romantizm planьnda dvorənnər tormьşьn ideallaştьrdь. Məsələn, „Jaz isreklegendə" digən əsərendə Əmirxan, ber studentnьŋ ere çir xuçasьna qunaqqa baruьn jazoɣanda, bətenləj şul reaksion romantikaoɣa birelep kitə: student tabioɣətneŋ bajlьoɣьnnan iserə, şul tabioɣətne „bar ityce" kəcnen olьlьoɣь aldьnda iserə; aŋa barьşlьj julda ocraoɣan alpavьt qьzlarь şatlьqlь, çanlь həm oɣadəttən tьş səjkemle bulьp kyrenələr. Əmirxan tulajьm şul caoɣьnda avьlda həm alpavьt usadəasьnda jəşi toroɣan xəllərne, tərtiplərne ideallaştьrьroɣa tьrьşa; Əmirxanoɣa casata da „həm çinel, həm ajaq əcen oɣajət rəxət təsle" bulьp kyrenə. „Urtalьqta" romanьnda morza qьzь Mərjəm ideallaştьrьlsa, Oktəbr revolytsiəse vaqtьnda jazьlьp ta təmam bulmaoɣan „Zələjxa" xikəjəsendə inde şulaj uq aristokratlar nəslennən kilə toroɣan Zələjxa bəten dənjadaoɣь keşelərdən juoɣarь itep tabьla, ciktən tьş ideallaştьrьla.

Əmirxannьŋ romantik əsərlərennən də acьq kyrenə ki, bu romantizm tatar burzuaziəsenen jəşlegen hic tə kyrsətmi, kiresencə, anьŋ səlperəgən buluьna şahit bulьp tora. Bu romantizm başlan axrьna qədər kəcsezlek, reaksiəne jaqlav həm şunьŋ ber kyrneşe buloɣan mistika belən suoɣarьloɣan. Şuŋa kyrə də tatar burzua jazucьlarьnьŋ „jəş burzua sьjnfь" əcen ədəbiatta romantizm jynəleşe kirək buluь turьnda jazoɣannarьn uqьoɣac, teləsəŋ-teləməsən də Bal'zaknьŋ Donia

Klara digən tipьn kyz aldьna kitərəsen („Davьllar gavane“ digən əsərennən). Ul xatьn вit şaqtьj qart həm səjkemsez вulsa da, yze genə ujlap cьoqaroqan jaloqan jəşlek вelən jəş jeget Kinullanь вaş iderergə mataşa, yzenen ul jegetkə kyrenyen şul jəş jeget өcen qojaş cьoquь вelən вer dip jəri. Ləkin вit mondьj xəllər kəlke genə tudьralar.

Əmirxan əle reaksion romantizm вelən genə də ciklənmi. Əmirxan içadь ecendə вez simvolistik əsərlərne də kyrəвez. „Tatar qьzь“ вelən „Вer xəraвədə...“ xikəjələre şunьn acьq misallarь. Bu xikəjələrdə surətlər urnьna mistik simvollar aloqa вasalar. „Tatar qьzь“ xikəjəsendə вstrakt tatar qьzьna qarşь „qara kəc“ cьoqa həm ul tatar qьzьnьn qol вulьp jəşəvenə şatlana, şul qollьqnь jaqlьj. Məsələn, „Tatar qьzь“ kiəvgə cьoqa da qurcaqqa əjlənə. Anа ire „ – Menə sina divarlar, qəвrenə kergənce sin şularnь saqlaroqa tieş. Min teləgənem vaqьtta kilep sinen вelən ujnarmьn“ di. Şul caoqьnda inde qara kəc tə kilep cьoqa. „Qara kəc,—di Əmirxan jaza,—pocmaqqa вasьp amiranə өjrətte:—.Sinen vazьjfan irenə ujьncьq вulu həm yzegez şikelle axmaqlarnьn çir jəzennən nəselləre kiselməsen өcen вala taвu!“. Biktimer „çanlь qurcaqqa“ kyzləre вelən işarə itte, „çanlь qurcaq“ta qara kəc aldьnda, mətəvazioqanə rəkyoq itep, dide: „—Beləm, вik beləm, minem dənjaoqa cьoqarьluьmnan məqsud şul ike nərsə genə“.

„Ber xəraвədə...“ xikəjəsendə də Əmirxan (1912) mistik simvollar вelən coloqanьp qala. Ber jəş jeget вaj вer semjənen Əsma isemle qьzь вelən tanьş вuloqan, həm, вernicə vaqьtlar ajrьlьp toroqac, şunь kyrergə kilgən... Menə şul jegetne вer taşlandьq xəlgə kilgən işek aldь həm qaraltьlar qarşь ala, anaroqa „ərək təslə ozьn вujlь, вerse aq, вerse

qara kyzle qarcьq“ qapqa aca. Əsma ylep kitkən, anьn atasь suqьrajoqan... Əsma turьnda soraoqac atasь „yz pulatьna вicura iələngənlegene, kece atna kənnərdə qьzь Əsmanьn өrəge qəвrennən cьoqьp, tərəzələrne şaqьldatьp işek aldьnda jərgənlegene“ səjli вaşlьj. Jeget serle qurqьnьc ecendə qala. Şunnan ul вu işek aldьnnan cьoqaroqa aşьoqa. „Min,—di Əmirxan şul jeget avzьnnan səjlep jaza,—вu qot ocьroqьc вaqcadan cьoqarqa, вu qot ocьroqьc zəhər syzle qarcьqtan qotьlьroqa aşьqtьm, cьoqьp kittem. Artьmda qaroqalar qaroqьldaşьp qaldьlar. Baqca janadan yzenen serle qurqьnьcьoqьna вattь, anьn reşutkalarьnьn əllə qaj çirləre şьtьrdap qujdьlar, taşlandьq qojь, iske çimrek amвarlar, sarajlar, вicura ojalaoqan paradnьj işek mine yzlərenen qot ocьroqьc өmetsez torьşlarь вelən ozatьp qaldьlar“.

Şulaj itep, вu xikəjələrdə, вer jaqtan, вstrakt keşelər alвnsalar, ikence jaqtan, qara kəclər, вicuralar, serle qurqьnьcьoqlar keşelərgə вəxetsezlek xəzerlilər. Qьsqa oqьna itep əjtkəndə, surətlər mistika вelən suoqarьloqan simvollar вelən alьştьrьlalar.

Bilgele, Əmirxannьn romantizmь вelən simvolizmь arasьnda qapma-qarşьlьq ezlərgə jaramьj, alar вer-вersennən вik acьq ajrьlmьjlar, ul ike reaksion aqьm Əmirxan içadьnda вerversen tulьlandьra toroqan yzencələklər tөsen genə alalar, cənki alar ikese də вer yk filosofik nigezdə, r e a l' c ь n в a r ь q n ь j u q q a c ь o q a r u n i g z e n d ə, tudьlar. Şuna kyrə də Əmirxan içadьnda tonьq, oqərip realizm вelən reaksion romantizm həm simvolizm kyrneşləre tьştan qaraoqanda eklektizm tөsen alsalar da, ectələklərə вujьnca alar вer вөten reaksion aqьmnьn tərlecərək kilep formalaşuьn oqьna kyrsətep toralar.

Romantizm, simvolizm məs'ələlərenə вerqədər tuqtaloqac, вu „izmnarnьn“ Əmirxan içadьnda real' cьnвarlьqnь juqqa cьoqaru – idealizm nigzendə вerlek jasavlarьn iskə aloqac, şuşь rəttən anьn taoqьn вer yzencəlegenə – m i s t i k a o q a m a n c ь l o q a n p s i x o l o g i z m b e l ə n m a v ь o q u ь n a tuqtaroqa kirək вula.

Tatar вurzua şaoqirlərennən Dərdmənd tirən itep ujlavnь şloqerdə вirergə omtьlsa, Əmirxan şul uq nərsəne psixologizm rəvşendə cəcmə əsərlərgə kiterep kertergə tьrьştь. Ul psixologik əsərlər jazuoqa, вaşqa tatar вurzua jazucьlarьna qaraoqanda, kyвrək kynel qujdь. Bez вu xəlne „Əl'islax“ corьnda uq kyrsək tə, annan soq inde psixologizm anarda taoqьn da qujьra təşte, şunьn belən bergə, вilgele, вerqədər ikencerək xarakter da aldь.

Fatьjx Əmirxan psixologizmь „Əl'islax“ corьnda uq tirən mistika belən suoqarьloqan вulsa da, anda вik az вulsa da iskelekkə qarşьlьq, az вulsa da çəmaoqət eşe belən qьzьqsьnu kicereşləre вar ide. „Avrular oqaləmendə“, „Jəşlər“ digən əsərləren alьp qarasaq, monь вik acьq kyrəвez. „Əl'islax“ corьnnan soq inde anьn psixologik əsərlərendə iskelekkə qarşьlьq motiflarь kyrenmilər. „Oqiвadət“ həm „Qartajdьm“ əsərlərendə yk məjdanoqa cьqqan reaksion kicereşlərne jazьp вulaşu n ь q l a p xəkem sərep kitə. Xəzer inde Əmirxannьn unaj itep alьnoqan qəharmannarь вarь y z l ə r e n e n ş ə x s i t o r m ь ş l a r ь n d a o q ь u n ь ş s ь z l ь q l a r o q a в o r c ь l ь p psixologik kicereşlərgə вirelələr h ə m „t e g e d ə n j a“ t u r ь n d a u j l a v b e l ə n t ь n ь c l a n a l a r. Oktəвrdən soq inde tərle psixologik kicereşlər şul uq şəxsi tormьştaoqь xəllər nigzendə alьnsalar da, proletariat diktaturasьnnan rizasьzlьqnьn moqa təp nigez вulьp teşyen, şunьn

mistik psixologizmoqa nьqlap əjdəven kyry вer də avьr tygəl.

Əmirxan psixologizmьn tikşergəndə, вu—reaksion psixologizm, dip вəjə quju вelən genə uzьp kitərgə jaramьj. Əjtik, вez Dostojevski kевek zur jazucьlarnьn da reaksion psixologzim вelən вik nьq eş ityləren вeləвez. Ləkin şunьsь вar, alarnь uqьsan, psixologiə dənjasьnьn вaj oqьna вer qatlavь, вer əlkəse вelən tanьşasьn; marksizm tənqite aşa fajdalana вelgəndə, şunnan kyp kenə nərsəgə əjrənəsen. Əmirxan psixologizmь—вətenləj jarlь psixologizm ul. Anьn psixologik əsərlərə—Ə m i r x a n j ə ş ə g ə n z a m a n n a r d a в u r z u a j a z u c ь s ь n ь n в u ə l k ə d ə d ə a x i r ə t t u r ь n d a o q ь ə h ə m i ə t s e z q a r a k i c e r e ş l ə r n e j a z u d a n j ь r a q k i t ə a l m a v l a r ь n k y r s ə t e p t o r a l a r.

Xəzer inde kilik mondьj вer zur məs'ələgə: yzenen içadьnda вajtaq reaksion „izmnar“nь bergə çia aloqan Fatьjx Əmirxan nindi zanrlarda jazdь həm alardan ul nicek itep fajdalandь?

Bez вeləвez, zur jazucьlar yz oqəmerlərendə вik kyp zanrlarda jazalar həm kyp kenə zanrlarda ylmi toroqan zur əsərlər qaldьralar. Əjtik, Gogol' səxnə əsəre də, xikəjələr də həm roman da jazoqan, вarьsьn da ylməslek itep jazoqan. Xəzerge kəndə proletariatnьn iq вəjek jazucьsь вuloqan Maksim Gor'ki da şulaj. Ul xikəjələr də, romannar da jaza, səxnə əsərlərə kirəklekne də onьtmьj, вu julda da ciksez zur eş alьp вara. Şul arada əle menə digən ocerklar da jazьp taşlьj. Tьşqь jaqtan Fatьjx Əmirxan da zur jazucьlaroqa вerqədər oşi: ul da xikəjələr də jazdь, ike-əc piesasь da вar, ozьn xikəjə həm roman julьnda da anьn təçribələrə вar, вərnicə nəser də jazdь ul. Ləkin Əmirxan zur jazucьlaroqa

tьşqь jaqtan oɩьna oşi, ə cьnlap tikşerep qaraoɩanda вez вətenləj ikence nərsə kyrəвez.

Başlap anьŋ kyləm jaoɩьnnan zur əsərlər tudьru julьndaoɩь eşlərenə tuqtьjq. Əmirxannьŋ вu julda вernicə təçribəse вar: ul 1911 nce jьlda „Xəjat" ismendəge ozьn xikəjəsen jaza вaşladь; 1912 nce jьlnь „Urtalьqta" romanьnьŋ ike kisəgen вastьrdь, 1916 ncь jьlnь „Syngəc" ismendəge ozьn xikəjəsen вastьrьroɩa kereşte. Ləkin вu əsərlər вarьsь da вaşlanьp qьna qaldьlar. XIX ncь jəz urtasьnda, Gejnə əjtyenə qaraoɩanda, Germaniədə вajlar soвorlarnь saldьrьp вeterə almьj apiьraoɩannar ikən, XX nce jəzdəge tatar вurzua jazucьlarь inde вaşlaoɩan ozьn xikəjələren də oclap cьoɩa almadьlar. Əmirxannьŋ вolaj вaşlap-вaşlap taşlavьnьŋ səвəpləre nərsəgə qajtьp qala soŋ?

Tatar вurzua jazucьlarь tatar вurzuasьn jəş sьjnьf itep kyrsətergə nicek kenə tьrьşmasьnnar, ul inde Rossiədəge вaşqa millətlərneŋ eksploatatorlarь вelən вergə sьjnьf вularaq hələkətkə taвa вara ide. Kapitalist şaoɩir Dərdmənd—

Isə çillər, kycə qomlar, вetə ez,
Dəriq, məxzyn kynel, вez də вetəвez...

dip çьrladь. Ul, вilgele, вu jullarnь kapitalistlar sьjnfьnьŋ вetəcəge turьnda tygel, вəlki kiŋ kypcelek ujьn kytərelep kilə toroɩan revolytsiə xərəkətennən millətcelekkə taвa вoru ecen jazoɩan ide. Ul nərsə genə ujlap jazoɩan вulmasьn, вu ike jul tatar eksploatatorlarьnьŋ şul caoɩьndaoɩь sьjnfi xəlləren tapqьr oɩьna kyrsətep tora. Əjje, alar вetərgə вaralar ide. Şunьŋ əstenə вu „вetərgə вaru"nьŋ tempь da вik kəcle вuldь. Yz sьjnfь şundьj temp вelən həm ul caoɩьndaoɩь sarizm şartlarьndaoɩь tərle qarşьlьqlar вelən ocraşa-ocraşa „вetərgə вaroɩanda" Əmirxan həm anьŋ fikerdəşləre aldьnda, zur əsərlər tudьru julьnda eşləvgə qaraoɩanda aldaraq toroɩan, вaşqa „вurьclar" вar ide. Ikence tərle itep əjtsək, cьn sənoɩətcə eşləngən əsərlər tudьru вurzuaziə atlaoɩan reaksion adьm вelən вergə çiьla almьj ide.

Xəjat, təqdirgə вujsьnьp, yze oɩəmerdə kyrməgən вer вaj malajьna kiəvgə cьoɩaroɩa riza вula. Ikence kisəgendə inde Əmirxan „Xəjatnьŋ xatьnlьq dəvren" jazaroɩa vəoɩdə вirgən ide, ləkin vəoɩdəse kəoɩəzdə genə qaldь, ul „Xəjat"nьŋ dəvamьn jaza almadь. Cənki xikəjəne dəvam ittersə, aŋaroɩa „təqdirgə вujsьnunьŋ" jaramavьn acьp salьroɩa, вurzua semjə tormьşьnьŋ əhəmiətle jaqlarьn, jəoɩnl tatar вajь semjə tormьşьnьŋ əşəke jaqlarьn kyrsətergə kirək вulьr ide. Təqdirne xuplap jazucь, tatar вurzua tormьşьn gel matur itep kenə kyrsətergə tьrьşqan Əmirxan, вilgele, moŋar вara almadь [1].

„Urtalьqta" romanьnda ul, eser Samatof вelən şəkert Xəsənnərdən kelep, alaroɩa qarşь вaj Sələjmanoflarnь həm morza qьzь Mərjəmne qujaroɩa tьrьşqan ide. Romanьnьŋ dəvamьnda вajlarnьŋ tormьşьn taoɩьn da maturraq, taoɩьn da tulьraq itep kyrsətyne вurьc itep aldьna qujoɩan Əmirxan jartь juldь tuqtap qaldь, romanьn dəvam itterə almadь. Monьŋ da səвəвe вik məoɩlym, əlвəttə. „Xəjat" ozьn xikəjə-

[1] Bu momentnь acar ecen taoɩьn вer xəlne kyrsətep kitərgə вula: 1909 ncь jьlnь „Jul" kətepxanəse вasьp cьoɩaroɩan „Tanьmaoɩanlьqtan tanьştьq" xikəjəsenen tьşьnda вer ioɩlan вar. Ul ioɩlanda jaqьn arada Təşmexəmmətneŋ „Matur xatьn" ismendəge biş pərdələk piesasь cьoɩacaoɩь вelderelə, həm ectəlege tyвəndəgecə kiterelə: „1) Matur qьznьŋ jortьnda jarьm sətrəlelek вelən tərвiə itelye. 2) Baj kiəvgə вirelye. 3) Zəvçennən tujьp, qajьn enese вelən mooɩaşəqəse. 4) Qajьn enese вelən atasь jortьna qacularь. 5) Qajьn enesennən tujьp ire jortьna qajtuь". Əmirxannьŋ вu ioɩlanь da şul ioɩlan kileş kenə qaldь.

sendə tatar bajlarьnьn nacar jaqlarьn acьp saluqa bara almьjca Əmirxan qələmən taşlasa, monda inde tatar bajlarьnьn unaj tormьşlarьn, unaj qəharmannarьn kyrsətə aludan oqaçiz qalьp tuqtьj. Tormьşta bulmaqan həm tarixi yseş belən urtaqlьqь kyrenməgən „unaj tiplarnь" jazarqa tьrьşьp aptьraşqa qalucь jazucьlar Əmirxanqa qədər də bulmadьlar tygel. Məsələn, Gogol' zur talant iəse bulsa da, şunьn belən bilen sьndьrdь, məşhyr „Ylek çannar"nь jazudan tuqtadь oqьna tygel, ikence kisəgen jazoqac utqa taşladь. Əmirxannьn „Urtalьqta"nь dəvam itterə almavьnda da nigezendə şul nərsə jata, jəqni tormьşta bulmaqan həm tarixi yseş belən urtaqlьqь kyrenməgən tiplarnь idealizatsiəgə kereşy arqasьnda ul da jartь julda qaldь.

„Syngəc" digən ozьn xikəjədə—student Şakirneq səjydə unьşsьzlьqqa ocraqannan soq „tege dənja" turьsьnda ujlanьp tьnьclьq tabuь jazьla həm şunьq belən bu əsər kiselə ide [1]. Arxifьndaqь materiallarqa qaraqanda, Oktəbr revolytsiəsennən soq Əmirxan bu əsərə əstendə taqьn eşləgən. Student Şakirne Petrogradqa iltep uqьtqan itkən, Qazanqa qajtarьp klinikada eşlətə də başlaqan. Şulaj da əsər haman da betməgən həm anьq sənqət əsəre buluь dərəçəse taqьn da tybənləngən, nacarlanqan. Cənki Əmirxan mistika dənjasьna kitep tьnьclana torqan Şakirne jaqa keşe itməgən, kiresencə, anь taqьn da nьqraq pessimist itkən, anardan ytkən zamannarnь, Oktəbrgə qədərge vaqьtlarnь saqьndьrьp çlatqan. Imeşter, pessimist Şakir Petrogradta uqьp jərgən kənnərenen berendə, restoranqa kerep ber rymka

[1] „Ял", 1916 jьl, № 2, 3, 4.

araqь ecə də, qəçəp ber çinellek belən tybəndəge şiqlerne jazьp taşlьj bula:

I çьlьj, kynlem çьlьj, saqnьp çьlьj, jəşsez çьlьj bar barlьqьm!
Kənnərem əjlənde təngə, ber acь sьqranьp ytə tənnərem.
Təxet, taç və məlkətennən ajrьlьp cьqqan bəxetsez xan kebi,
Zar sərgərdan jərim min, tizrək ylsələr ide, dim „kənnərem"!
Bette maqsat bu xəjatta, synde inde aqtьqqь əməl,
Qaldь ber buşlьq jərəktə, qap-qaranqьь buldь qaldь kykrəgem.
Monnan ec jьl qьna əvəl şundьj jalqьn belən jaqtьrqan jərək,
I jərək, nişləp bolaj synden, jərək bəqrem, fəqirem, miskinem?
I çьlьj, kynlem çьlьj, bar barlьqьm jəşsez çьlьj!
I jana, bəqrem jana, utsьz jana, saqnьp jana bar barlьqьm!

Əmirxannьn yz nastrojenіese belən də tapqьr kilgən bu jullarnь əstəp kenə, əlbəttə, əsər rətlənməgən həm ana hicber tulьlьq ta əstəlməgən, əsərne təmamlavqa da hicber tərle serjoz adьm atlanmaqan.

Şulaj itep, mistikaqa birely, cьnbarlьqta bulmaqan xəllərne ideallaştьrьrqa tьrьşu, proletariat revolytsiəsenə doşman bulu kebek xəllər, hic şiksez, zur əsərlər tudьruqa məmkinlek birmilər, şuna kyrə də Əmirxannьn juqarьda kiterelgən kyləm jaqьnnan zurraq əsərlərc də təmamlana almadьlar, sənqətcə eşləny jaqьnnan alar tybəngə taba təgəri bardьlar.

Xəzer kilik anьq piesalarьna.

Əmirxan əc pərdələ ike piesa birde („Jəşlər", „Tigezsezlər"). Bolarnьq idejə jaqlarьna juqarьda şaqtьj qьna tuqtalьndь, anь monda janadan qabatlap torunьq kirəge juq. Monda „Jəşlər"nen „Tigezsezlər" dən şaqtьj juqarь toruь, şul juqarьlьqnьq, səxnə əsəre bularaq, ədəbi ajrьmlьqь turьnda qьna bernicə syz əjtergə turь kilə.

Əmirxan „Jəşlər" də „atalar həm balalar" problemasьn qujdь, burzua jəşlərenen kəcen kyrsətergə tьrьştь. Ləkin bu

piesa вurzua jəşlərən ideallaştьru өcen jazьlsa da, nətiçədə tatar вurzua jəşlərenen kөcsezlegen kyrsətə torοlan вer əsər вulьp cьqtь. Cənki monda cьnвarlьqnьn вilgele вer kisəge вar, monda tatar вurzuasьnьn qaвьnьr-qaвьnmas synye вerqədər caoıьloıan, monda вez Xөsəjen kupesnьn вik nьq ciklənyle nadan вer вaj вuluьn oıьna tygel, bəlki Oʃəziznen də şunnan əjterlek jьraq kitməven acnq kyrəвez. Bu xəllər Əmirxannьn jaloıьşьp yz idejəsenə yze qarşь kitydən kilep cьqmьjlar, kiresencə, в u ə s ə r d ə Ə m i r x a n n ь n u l c a o ı ь n d a o ı ь i d e j ə s e r e a l r ə k, t u l ь r a q c a o ı ь l o ı a n. Qazan вajlarьnьn real' vəkilləre, tulь вulmasa da, kyz aldьna вastьrьloıannar, əsərnen təp qimməte şunda.

„Tigezsezlər" piesasь da, вilgele real' tormьşnьn вer caoıьlьşь, monda da Əmirxannьn idejəse jaxşь kyrenep tora. Şulaj da ul „Jəşlər" dən вik kyp tyвən tora. Cənki inde anьn вu əsərendə, real' keşelərdən вigrək, Əmirxannьn reaksion idejələrenen ruporlarь вuloıan familiələr вirelə, вusь, вer jaq. Ikencedən, monda inde intriga da „Jəşlər"gə qaraoıanda nьq jomşaoıan. Şulaj itep, səvdəgərlekne həm dinne maqtavoıa, erotikaoıa өndəvgə qorьloıan „Tigezsezlər" F. Əmirxannьn səxnə əsərləre өstendə eşləv julьnda da tavnьn itəgennən yk kire asqa təgərəp teşyen kyrsətep tora.

Tulajьm Əmirxannьn səxnə əsərləre jomşaq eşləngənnər. Anьn вajtaq qatnaşucьlarь ocraqlь kilep kerələr, əsərnen təp вarьşь belən nьqlap вəjlənməgənnər; tiplaroıa qarap tel eşləv də zəoıif; şular өstenə taqьn səxnə əsəre өcen in əhəmiətle вuloıan вer nərsə—zamanьnьn xarakterlь tiplarь hiçвer tulь kyrenməven əjtergə kirək. „Tigezsezlər" dəge təp qatnaşucьlarnьn Əmirxan idejələrenen ruporь oıьna вuluь əjtelde. Bu jaqtan qaraoıanda, Əmirxan içadь өcen şaqtьj

juoıarь toroıan, „Jəşlər" piesasь da jomşaq, cənki Xөsəjen kupes ta, anьn вalalarь da вer jaqlь oıьna alьnoıannar, alar өcen xarakterlь вuloıan real' jəşəv şartlarь monda вik jarlь caoıьloıan. Şularoıa əle juoıarьda kyrsətelgən вarlьq jomşaqlьqlarnьn da aslь вuloıan Əmirxannьn „idejə xəjercelegen" kiterep quşaroıa kirək вula.

Əmirxannьn вu juldaoıь eşe, 1922 nce jьlnь „Fətxulla xəzrət"ne səxnələşterergə mataşuь, revolytsiədən son da kostym kigən mullanь təp unaj surət itərgə tьrьşuь belən вetye—ocraqlь xəl tygel. Ul şulaj itep, tavnьn itəgennən yk tyвəngə təgəri вardь!

Tavnьn itəgennən yk kire təgərəp təşy Əmirxannьn xikəjələrendə də jarьlьp jata. Əmirxan „Əl'islax" corьnda „Tatar qьzь", „Rəxət kən" kевek xikəjələr jazdь. Bolarda uq jomşaq jaqlar вulsa da, əle monda real' tormьşnьn əhəmiətle genə momentlarь caoıьloıan ide, вolarda əle, „qaraոoıьlьq patşalьoıьna" qarşь вeraz вorcьlu вar ide. Əmirxannьn „Oʃiвadət" həm „Qartajdьm" kевek reaksion əsərləre belən aralaşqan şul qiulьoıь da ozaqqa вarmadь, qaвьnьr-qaвьnmas synde. 1913 nce jьllarnь inde Əmirxan „Qurqьnьc doşmannar" kевek вөten jaqtan da qimmətsez вuloıan xikəjələr jazaroıa totьndь, cerek Qazan вajlarьnьn cəj belən mavьoıularьn oıьna kyrə aldь. „Jaz isreklegendə" kевek əsərlərendə, alpavьtlarnь, avьl mullalarьn maqtap, mistikadan вaşqanь tanьmaoıan Əmirxan, revolytsiədən son xalьq interesь өcen kөrəşycelərne mьsqьllap, „tege dөnja" nь maqtap вernicə xikəjə jazoıan itte. Baştaoıь jьllarnь hic вulmaoıanda qajвer portretlarnь, qajвer kyrneşlərne osta oıьna вirgələgən Əmirxan, soոoıьraq əsərlərendə inde вөtenləj kөcsezlənə. Anьn „Jaz isreklegendə", „Mart qəhər-

manъ", „Kanvalardan вerse" həm „Təqɪzіə" kevek xikəjələrən alsaq, volarda syzətsъzlьq, real' surətlərneɳ juqlьoɪь, puвlitsistika velən əsərlərneɳ nьq oɪьna əzgələnyləre, idejə jaoɪьnnan isə iɳ вьlcьraq вer dərəçəgə təşy kevek xəllərneɳ jarьlьp jatularьn kyrəвez. Əmirxannь „Qurqьnьc doşmannar" xikəjəsen ikence tərle itep təzətep jazuь oɪьna вu вankrotlьqtan qotqarmadь, kiresencə, ul xikəjəse də anьɳ Əmirxan вəlgenlegən kyrsətə toroɪan вer nərsə genə вulьp cьqtь.

Əmirxan içadьnьɳ təp tərlərenə şundьj вer qьsqaca oɪьna kyz taşlaqɪannan soɳ, çiьp qьna şunь əjtergə вula: Əmirxan ədəвi tərlərneɳ, ədəвi zanrlarnьɳ вarsьna da suoɪьlьp qaradь: ul nəser də jazdь, xikəjələr də jazdь, roman da вaşladь, piesalar da jazьp qaradь h. в., lakin mondьj tərle zanrlaroɪa, tərlərgə totьnu anьɳ içad kece zurlьoɪьn, anь ystergən sьjnьfnьɳ gərləp jəşəven kyrsətmi, anьɳ вu jaq velən zur jazucьlaroɪa oşavь tьşqь jaqtan oɪьna. Əmirxan yz oɪəmrendə sьjnfь velən verlektə ec revolytsiəne вaşьnnan ytkərde. Tatar вurzuasь вaşqa millətlərneɳ eksploatatorlarь velən вergə, kənnən kən tirən həlakətlər aldьnda qala вardь. „Jəş sьjnьfnьɳ vəkile" вulьp kyrenergə mataşqan Fatьjx Əmirxannar, kənnən-kən zurraq qurqьnьclarnь вaşlarьnnan kicerərək, reaksiəne jaqlavoɪa teşləre-tьrnaqlarь velən jaвьşa вirdelər. Vaqьt aşьoɪьc вuldь, alar məmkin вuloɪan hərвer salamoɪa totьndьlar, məmkin вuloɪan hərвer zanrnь yzlərenə çigərgə omtəldьlər. Dimək, Əmirxannьɳ tərle zanroɪa totьnьp qaravь nigzendə ysy, kəclelek oɪələməte tygel, вəlki „вez вetəвez" neɳ вer kyrneşe genə вulьp cьqtь. Əmirxannьɳ nindi genə zanr velən eş itə вaşlasa da mistikanь вerence planoɪa qujьp sənoɪət çeplərən ezye, sənoɪətcə eşlevdə

kənnən-kən kiregə kitye, real' surətlər arqьlь eş itynen kyz aldьnnan juoɪala вaruь—şunь вik jaxşь raslap tora.

Əmirxannьɳ tərle zanrlaroɪa, tərlərgə вarьp totьnoɪalavьn həm şunьɳ səвəвen вarlaoɪanda, taoɪьn şundьj вer xəlgə— Əmirxannьɳ rus ədəвiatьna вuloɪan mənasəвətenə tuqtaroɪa kirək вula. Əle anda, əle monda вarьp sarьlu— Əmirxan içadь ecen вu əlkədə də вik xarakterlь. Вez вit juoɪarьda Əmirxan içadьn corlap-corlap tikşergəndə acьq kyrdek ki, ul monda da „eşne" kiɳ jərtə. Əmirxan içadьn tikşergəndə Fonevizinnь da, Grevojedofnь da, Turgenefnь da, Artsьjвaşefnь da, L. Andrejefnь da, Buninnь da iskə alьroɪa turь kilə.Ul tərle vaqьtlarda alarnьɳ tərlesenə simpatiə kyrsətkən, anьɳ вajtaq əsərləre şul jazucьlar içadьnьɳ qajвer jaqlarь velən jəptəş.

Monda da, вilgele, oɪəçəplənə toroɪan вer nərsə də juq. Juoɪarьda kyrgənevezcə, tatar вurzuasь urnь cьqqan sajьn yzen jəş sьjnьf itep, ysyce sьjnьf itep kyrsətergə telədə. Əmirxan şuşь juqaoɪac jəşlekne caoɪьldьrьroɪa mataşqanda вerqədər Grevojedof həm Fonvizin velən eş itte, alardan veraz fajdalandь. Tatar вurzuasь reaksion sьjnьf вuloɪanoɪa həm kənnən-kən şul julda qaralana вaroɪanoɪa, Əmirxanoɪa Turgenef həm Artsьjвaşefnьɳ reaksion motiflarь da jardəmgə kildelər. 1905 nce jьloɪь revolytsiə arqasьnda ujanoɪan liberal' вurzua jəşlərenen aldьnoɪь keşeləre вulьp jərgəndə anar L. Andrejef içadьnьɳ qajвer jaqlarь da jaradь.

Menə şul juoɪarьda kyrsətelgən yzencələklər F. Əmirxan içadьnьɳ təp jəzen вilgelilər. Qaloɪan məs'ələlər inde, əjtergə jarasa, şularnьɳ tərle rəveştə məjdanoɪa kilgən tarmaqlarьna qajtьp qalalar. Alarnьɳ вarsьna da monda tuqtap вulmьj. Şulaj da Əmirxannьɳ ədəвi telenə tuqtamьj hic tə məmkin

tygel, şunsьz bu tikşery bigrək tə zur kimcelekle bulьr ide. Əmirxan ədəbi tele məs'ələsə—zur məs'ələ ul. Monь kiləse bylekcədə ajrьm qararoqa turь kilə. Monda isə, juoqarьdaoqь jomoqaqlarnь tulьlandьru həm Əmirxan ədəbi telen tikşery ocen nigezne taoqь da nьoqьtu ocen, barь tybəndəge ber xəlne genə östəp kitərgə kirək bula.

Əmirxan 1919 ncь jьlnь tatar-başqort çəmhyriəte turьndaoqь ber məqaləsendə mondьj syzlər bcqьndьrdь: „Beznen aristokratiəmez (əgər mirzalarnь şulaj dip ataroqa jarasa) Qazan xanlьoqьnьn soŋoqь dəvrennən başlap Məskəv knəzlegenə lakilьq itte. Beznen burzuaziəmez soŋoqь kənnərgə xətle rus kapitalьna laki buldь“ [1]. Bu jullarda, hic şiksez, şaqtьj oqьna dəreslek bar. Tatar ekspluatatorlarьnьn sьjnfi intereslarь rus həm başqa xalьq ekspluatatorlarь belən berdəmlektə bulьp, ul oqьna çitməsə əle tatar ekspluatatorlarь kencьoqьş rajonnarьn həm Tatarstannьn yzen koloniələşterydə rus kapitalьnьn, rus dvorənnərenen jardəmceləre həm agentlarь buldьlar.

Əmirxan, teləpme, teləmicəme, şul syzen bcqьndьrьp, ber adьm aloqa atlaqan buloqan. Lakin şunьsь bar, ul yzenen şul „lakilar“ jazucьsь buluьn əjtygə qədər hic tə barьp çitə almadь. Yzenen şul „lakilar balasь“ buluьn əjtsə, Əmirxan, hic şiksez, əjterlek jaloqьşu jasamaoqan bulьr ide. Cənki anьn bəten eşləre, anьn bəten içad julь şunь kysətep tora.

„Laki ocen,—di Lef Tolstoj „Suoqьş həm kileşy“ digən əsərendə,—bəjek keşenen buluь məmkin tygel, cənki ul bəjeklekne yzencə anlьj“. Bəten eşendə „lakilar“ balasь buloqan, jəoqni rus eksploatatorlarь belən bergə xalьqnь izep kilgən tatar burzua jazucьsь Fatьjx Əmirxan Tolstojnьn bu məoqnəle syzləren yzenen içadь belən raslap tora. Ul cьnlap ta tarixi yseş belən aloqa basqan aldьnoqь sьjnьf vəkilləren caoqьldьruoqa ber vaqьtta da kytərelə almadь cənki burzua jazucьsь Əmirxannьn bəjeklekne anlavь „yzencə“ buldь.

[1] „Qьzьl Armiə“, 1919 jьl, 14 dekabr.

VI

F. ƏMIRXANNЬҢ ƏDƏBİ TELE

Əmirxan yzeneң ədəbi tele belən də beznең өcen şaqtьj oɟьna əhəmiətle. Anьң ədəbi tele həm ədəbi tel turьndaoɟь fikerlərenə qarap, bez tatar burzua ədəbi telenең bajtaq qьna yzencəleklәren anlьj alabьz, bu ber jaqtan. Ikencedən, konkretraq jaqьn kilep, Əmirxan ədəbi telendəge yzencəlekлərne bely də bezgə bik kirəkle, cənki bu tel, betərgə bara toroɟan reaksion sьjnьf jazucьsьnьң ədəbi tele bularaq yzenə ber tərle jul belən məjdanoɟa kilde, tatar matur ədəbiatь telendə yzenə ber tərle urьn aldь.

Tatar burzua jazucьlarьnьң fikrencə, Oktəbrgə qədərge ədəbi tel belən xəzerge ədəbi tel arasьnda barь formal' ajьrma oɟьna bar. Bu tel Oktəbrgə qədər dəvlət tele bulmaoɟan, qьrьj qaoɟьloɟan buloɟan, Oktəbrdən soң inde dəvlət tele bulьp kitkən. Xəzerge tatar ədəbi telenə şul tьnьştan oɟьna qarav, bilgele, tel өlkəsendəge sьjnfi kərəşneң ber kyrneşe genə. Oktəbrgə qədər tatar tele sarizm tarafьnnan qьrьj qaoɟьldь, bu dөres, əlbəttə. Bu momentnь, hic şiksez, istən cьoɟarьroɟa jarambj. Ləkin monnan cьoɟьp qьna tatar ədəbi tele өstendəge təp kyrneşlərne, acьq itep əjtkəndə, teldəge revolytsiəne, anlap bulmьj.

Annan soң beznең qajber iptəşlər arasьnda (məsələn, X. Bədioɟi)—revolytsiəgə qədər tulajraq tərek telen jaqlavcьlarnь pantyrkistlar dip bely, ə tatar telendərək jazoɟannarnь,—tatarcьlar, dip anlav, alarnь bөtenləj ikence sьjnьf keşese itep alьp, pantyrkistlaroɟa qarşь kərəşycelər itep tanuoɟa qədər barьp çitylər bar. Bu xəldə, hic şiksez, burzua jooɟьntьsьna birelydən başqa nərsə tygel.

Tel tarixьna tuqtьj toroɟan urьn tygel bu. Monda barь Əmirxan ədəbi telen anlav өcen kirək buloɟan qajber məs'ələlərgə genə tuqtap kitərgə kirək bula. Beznenсə, tatar eksploatatorlarь tatar ədəbi telen barlьqqa kiteryne cişə almadьlar həm monь cişy alarnьn xəllərennən kiləcək tə tygel ide. Bu kөcsezlek tərle vaqьta tərle formada məjdanoɟa cьoɟa tordь. Menə şuşь təp məs'ələne anlaoɟanda oɟьna Əmirxan ədəbi telenең yzencəleklәren təşenergə məmkin.

Kapitalizmnьң ysə baruь belən bergə ədəbi tel məs'ələsenең də kytərelyə bik tabioɟi nərsə. Qəjum Nasьjri kөbek tel өlkəsendə eşləvcelərneң kilep cьoɟularь, bilgele, şul xəl belən bəjləngən[1]. Ləkin bezdə bu məs'ələne ber qatlь oɟьna,—tatar burzuasь tatar ədəbi telen bar itygə kilep totьndь, kapitalizm mənasəbətlөre şunь kiterep cьoɟardьlar,—dip məs'ələne ber qatlь oɟьna qujaroɟa jarambj. Cənki bezdə, ber jaqtan, ədəbi tel Musa Aqjeketzadələr, Qəjum Nasьjrilər belən başlansa, ikence jaqtan, koloniə politikasь өcen Ilminskilar tarafьnnan da eşkə aşьrьla başladь. Menə bu ber əhəmiətle moment. Ikence əhəmiətle moment taoɟьn şunnan tora ki, tatar burzua çəmaoɟət eşcelөre tatar ədəbi tele

[1] Bu turьda qara—Lenin, XVII tom, 428 bit.

məs'ələsendə вer vaqьtta da вer qəraroqa kilep, вer sьzьq вujьnca eşləp kitə almadьlar. XIX ncь jəz soqьnda вerəvlər „Tərçeman" gazetasь tele вelən jazalar, вerəvlər tatarcaraq jazunь aloqa sərələr. 1905 nce jьloqь revolytsiə xərəkətlərennən soq ədəвi telne tatarcaraq ity əstenlek aloqan təsle вula. Ləkin вurzua çəmaqət xezmətcelərenең вu adьmoqa tulaj вer tərek-tatar tele təzynең „məhim вer вasqьcь" itep kenə qaravlarьn вer də istən cьqarьroqa jaramьj (jəqni ələgə tatar telendərək jazalar вula da annarь вara-tora вəten tərek-tatar xalьqlarьna вer genə tel qaldьralar вula). Şunьq əstenə ədəвi telne „tatarcaraq ity" də tərle təskə kerde. Məsələn, Qazandaoqь вurzua jazucьlarь (Əmirxannar h. в.) вer təsle, Orenвurgdaoqь „Vaqьt" tirəsendəge liвerallar ikence вer jul вelənrək kittelər. Şul uq vaqьtnь şul cile peşle tatar вurzua ədəвi telen вaşqort həm qazaqlaroqa kerty məs'ələse də aloqa qujьldь. Qazannьq həm Orenвurgnьq kitap вelən satu ityceləre yz kesələre interesьna qarap eş jərttelər: Kərimoflar kyвrək „tərki" telendə jazьloqan iske dini kitaplar, dooqalьqlar вelən eş ittelər, alar əcen şul fajdalь ide. „Vaqьt" вajlarь da Rossiənең Kəncьoqьş əlkələrendəge вazarlarnь istə totьвraq eş ittelər, alarnьq telləre şuna tartьm вuldь.

Tel əstendə şundьj anarxiə xəkem sərye qajcaoqьnda qajвer tatar вurzua xezmətcelərən aptьraşta qalьroqa da məcвyr itkələde. Məsələn, vaqtь вelən Ilminskinь „şəfqətce və şəfaqətce" itep tanuqa qədər вaroqan Qəjum Nasьjri 1894 nce jьlnь вolaj dip zarlana: „... Əmmə tatar telemezgə xezmətce mən вulajьm, dip utьz вiş jьl uzdьrdьm, ləkin kyp məqnə cьqmadь. Tən-kən niqədər içtihad qьlsam, şul qədər çəfa cikdem...". Ikence tərle zarlanucьlar da вar.

Məsələn, Nəçip Oləsri 1915 nce jьlnь вolaj di: „...ziker ittekemez məxəlli şivələrneң tərəqqi və təkamelləre oqomumi ədəвi telneң çəjelyenə maniq вuldь. Tərek-tatar şivələrendə oqomumilek fənni istilaxlarda tətвiq itelergə məmkinder. Çənyp şivəsenə fransuzca, şimal şivəsenə rus istilaxlarь (вigrək tə oqəlumь içtimaqiədə) kyp tə'sir və həçym itməsə, fənni istilaxlarnьq вerləşye, fənni ədəвiatnьq oqomumiləşye şəвhəsezder. In вulmaqanda fənni ədəвiat oqomumiləşsə, Ismaqil вəknең idealь keckenə ylcəvdə вulsa da vəçydkə cьqarьloqan вulьr ide" [1].

Ədəвi tel əlkəsendə revolytsiəgə qədər ənə şundьj xəllər xəkem sərdelər. Şul anarxiəne, şul kəcsezlekne həm reaksion pantyrkizmoqa tartьmlьqnь anlamьj torьp, Əmirxan telen də anlap вulmьj. Cənki Fatьjx Əmirxan ədəвi tele şul juqarьda səjləngən xəllərne taqьn вer qat raslap qьna tora.

Əmirxan ədəвiat məjdanьna tatar ədəвi telen jaqlap kilep cьqtь. Şul vaqьtlarnь вajtaq qьna əsərləren tərekcə jazoqan Oq. Tuqajnь ul tatarca jazaroqa əndəde, tərekcə jazunь „tatar tele və ədəвiatь noqtai nazarьnnan gənahьdьr", „xalis tatar telendə jazьloqan poemalar kətəвez" dide [2]. Matur ədəвiatta oqьna tygel, tatar вurzua çə.naqətcelegeneң вaşqa əlkəsendə də (uqu-uqьtu, xətвələr h. в.) tatar telen juloqa qujunь jaqlap jazdь, şul zamannь tel əlkəsendə toroqan təp вurьclarnь cişygə aktif rəveştə вulьştь. Yze də əsərləren, məqalələren şul zamandaoqь tatar tele вelən jazьp kitte. Əmirxan jaqlaoqan, Əmirxan eşkə aşьrьroqa tьrьşqan вu ədəвi tatar tele nidən tora soq?

[1] „Aq", 1915 jьl, № 24.
[2] „Əl'islax", 9 həm 17 sannar.

Qajвer вurzua joqьntьsьnnan ajnьp çitməgən telcelər kevek, ul caoqьndaqь вurzua tatar ədəвi tele вelən xəzerge sovet tatar ədəвi telen вer nərsə itep alвroqa hic tə jaramьj, alar prinsipial' ajrьmlьqlaroqa iələr həm alarnьn jynələşləre вətenləj ike tərle. Əmirxan həm fikerdəşləre aloqa sərgən „tatar ədəвi tele" ul—tatar eksploatatorlarьnьn tatar xezmət iələren izyləre həm Rossiədəge вaşqa tərek-tatar xalьqlarь arasьnda da rus imperializmьnьn jardəmcese, agentь rolen ytəv, şunь pantyrkizm xərəkəte təsendə alьp вarularь вelən də вəjləngən. Bu telneq qərəp həm tərek syzləre вelən cuarlanuь, grammatika formalarьnda da şul tellərneq qajвer joqьntьlarь вuluь, вu ədəвi telgə tulaj tərek-tatar tele təzyneq „məhim вer вasqьcь" itep qarav, şulaj uq вu telne вaşqort-laroqa, qazaqlaroqa kertergə tьrьşularь,—вarьsь da ənə şul juqarьda əjtelgənnərne raslap toralar. Əmirxan jaqlaqan tatar ədəвi tele menə şul tel ide.

Dimək, Əmirxannьn həm вaşqa вurzua jazucьlarьnьn tatar ədəвi telen jaqlavlarьn teldəge xəzer вez anlьj toroqan вarьş вelən hic tə вutaroqa jaramьj, cənki вurzua çəmaqət xezmət-celərenen tərekce вulularь da, tatarcь вulularь da вer yk sьjnfi xərəkət protsesьnьn tərle təstərək məjdanoqa cьquь qьna ide. Şuna kyrə də вit tatar ədəвi telen jaqlap jəryce F. Əmirxan, Qlasprinski ylgəc вaşqa pantyrkistlardan вer də qalьşmьjca, вolaj dip jaza: „Qlasprinski vafat itte, ləkin anьn tərek qıaləme ecen kyrsətep kitkən julь, sьzьp qujoqan planь, utьrtьp qaldьroqan idealь,—dildə, fikerdə, eştə вerlek idealь—вolar qaldьlar, nьqьp, tamьr çəjep qaldьlar. Bolar inde ylməslər və yzləre вelən вergə xərmətle julвaşcьnьn xərmətle xatirəsen də mənge qaldьrьrlar. Qlasprinskinьn əstendə ecələcək вer ant,

вireləcək вer vəqdə вulsa, ul da—anьn julьna xianət itməskə, ul ioqlan itkən şioqlaroqa vafasьzlьq qьlmasqa вireləcək vəqdəder" [1]. Şulaj itep, tatar ədəвi telen jaqlap jəryce Əmirxan jalt itep Qlasprinski idejələren jaqlaroqa da əlgerə. Beznenqcə, monda qapma-qarşьlьq juq, cənki alarnьn tərekce həm tatarcь вulularь arasьnda nindider prinsipial' qarşьlьqlar ezlərgə jaramьj, juqarьda əjtelgəncə, alar вer yk xərə-kətneq tərle təstə kilep cьquларь qьna.

Əmirxan Qlasprinski idejələren jaqlap qьna qalmadь, yzləre əsterəp вara toroqan tatar ədəвi telen turьdan-turь вaşqort həm qazaqlar ecenə kertergə də, alaroqa şul telne asaroqa da tьrьştь. Teldəge qəвiləcelek turьnda qajвer məs'ələlər kytərelgəc, Əmirxan acьqtan-acьq вolaj dip jazdь: „Əvəl şimal tərke вula вelergə kirək, annan soq da əle mişər, tatar, вaşqort, qazaq вulьroqa əlgerermez" [2].

Əmirxannьn ədəвi tele ənə şul juqarьda kyrsətelgən nigez-lərdə yskən. Şuna kyrə də anьn ədəвi tele də qərəp syzləre вelən вaşqa вurzua jazucьlarьnьqь kevek yk cuarlanoqan, qərəp syzlərən qullanu вelən „tərekcelekkə" tartьmlьq jasaroqa tьrьşьloqan. Bu xəl „Əl'islax" corьnnan soq taqьn da nьqraq kyzgə taşlana. Mistikalь psixologizmnьn kinəjə вaruь вelən Əmirxanda, вilgele, qərəp syzləre də kyвəjə вaralar. „Syngəc", „Jaz isreklegendə" həm „Təqziə" kevek əsərlərneq tele monь вik acьq kyrsətep tora. Bu əsərlərdə səvqь tавioqi, qizzəte nəfes, qəsəвi xəl, mənoq, fasilə, xasilь çəmeoq, ləxzə, kainat, qətli nəfes, istiqвal, təkmil, xəsnizan, çazivə, mazi, vəвil'axirdə, mail, zahirən, məsoqud, təoqzim,

[1] „Qojaş", № 509.
[2] Şunda uq, № 639.

qodes, şəoqel, xissa, səçdəi şəker kebek syzlər kyp kenə ocrьjlar.

Bu moment inde Əmirxan ədəbi tele ocen genə xas sьjfat tygel. Bəten tatar burzua jazucьlarь ocen urtaq sьjfat bu. Ul oqьna da tygel, əle vaq burzua safьnnan cьqqan jazucьlar da vaqtь-vaqtь belən şul jul belən eş ittelər. Əle soltanoqəliefcelər „urnь belən oqərepcə, urnь belən oqərəpcə" dip şul burzua qaraşьn sovet şartlarьnda da dəvam itterməkce buldьlar.

Şuşь təp xəlne kyz unьnda totu belən bergə, Əmirxan ədəbi telen anlav ocen taoqьn da şunar əhəmiət birergə kirək. Əmirxan yz əsərlərendə tatar burzuasьnьn kul'turalь keşeləren birergə teləde həm şular avzьna jararlьq, şularnь birergə kirəkle kul'turalь ədəbi tel, əjtergə jarasa, qupşьtel tudьrьroqa beten kocen qujdь.

Tatar burzuasьnьn qupşь ədəbi telen tudьru julьnda Əmirxan „Əl'islax" corьnda rus telenə taba beraz oqьna borьloqan ide. Rus dvorənnəre, ber vaqьtnь fransuz syzləren, fransuz çəmlələren qьstьrьp səjləvne jaratqan, şunь aloqa qujoqan bulsalar, Əmirxan da tatar burzua jəşlərennən tatar həm rus syzləren qatnaştьrьp səjlətə başlaqan ide. „Jəşlər" piesasьnьn tele monь bik acьq kyrsətep tora. Menə keckenə ber misal:

„Oqəziz. Dimək bezgə əjdə skandal cьqmasьn ocen yzemez kirəksenməgən eşlərne eşlərgə, jəoqni skandaldan qurqьp, yz telәv-teləməvebezne bətenləj ber jaqqa taşlap, tolpanь yzemezgə zakonadatel tanьroqa kirək ikən, şulajmь? Juq, rəxmət, min anь buldьra almьjm, min bəten jəş qəmremne maska ecendə uzdьrьroqa riza bula almьjm. Xərriəte şəxsiəm minа bar nərsədən də qəderle. Mine tatar ziznennən tudьroqan nərsə də imenno şul xərriəte şəxsiənen juqlьoqь.

Zia. Jarьj, sin skandaldan qurqьp qьna xərriəte şəxsiənne cikləterge riza bulmьjsьn ikən, ul vaqьtta obşe natsional'ni fajda ocen ana riza bul.

Oqəziz. Tatarlar balalarьn uqьtudan qurьqmasьnnar ocen də?

Zia. Da...

Oqəziz. Bu turьda taoqьn min sineq belən soglaşat'sə itə almьjm: puskaj tatar balalarьn uqьtudan qurьqsьnnar! Qurьqsьnnar! Xəzer inde alarnьq qurqularь, alarnьq qarşь torularь tatar jəşləren uqudan tuqtata almajacaq. Tatarlarnь jevropejskoj sivilizatsii julьna sərə toroqan nərsə təqlit həm moda bulьroqa tieş tygel, bəlki tormьşnь anlьj başlav bulьroqa tieş".

Şul xəl bik az oqьna bulsa da „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq" əsərendə də kyrenə. Məsələn, anda Əmirxannьq ikese də unaj itep kyrsətelgən qəharmannarь bolaj savbullaşalar: „...qьz borьlьp qarap, mine kyrde. Min şləpəmne alьp, „Xəjerle jul" dip qьcqьrdьm, ul başьn ide. Annan soq Mortazin da əjlənep qaradь həm,—Nezabud'te, pişitel dip qьcqьrdь".

Şulaj da Əmirxan bu jul belən ozaq barmьj. „Əl'islax" corьnnan soq inde ul yzenen unaj itep aloqan qəharmannarьnnan da, yze də rusca ьcqьndьrmasqa tьrьşa. Kiresencə, rus syzləren qatnaştьrьp səjləvne tiskəre surətlərenə genə qaldьra. Əjtik, inde „Urtalьqta" romanьnda, Əmirxanca morza qьzь Mərjəm tatarcanь bik osta səjli, tiskəre itep alьnoqan eser Samatof isə hər vaqьt rusca syzlər qatnaştьrьp səjli, qajcan çəmlələrne gel rusca oqьna təzə. „Tigezsezlər" dəge Oqabdullanь da Əmirxan şulaj səjlətə.

Şulaj itep, Əmirxan başta tatar burzuasьnьn qupşь ədəbi telen tudьru өcen rus syzlөren qatnaştьrьp sөjlөv julьnaraq basqan bulsa da, ul monь tiz taşlьj, kiresencə, ul rus syzlөren qatnaştьrьp sөjlөvne өsөrlөrendө tiskөre jaqnьn ber sьjfatь itep kyrsətə başlьj.

Əmirxan Oktəbr revolytsiəsennən soŋ da şul uq qaraşьnda tordь, içadьnda şul uq qaraşnь ytkərde. Məsələn, ul „Şəfiqulla aqaj" digən kontrrevolytsion əsərendə sovet mafbuqatьn jartьlaş rusca syzlər qatnaştьrьp jazuda qəjeplərgə mataşa. Şəfiqulla aqaj Məskəvgə Lenin qəbren ziarət itərgə kitkəc, imeşter, sovet gazetasь tybəndəge tel belən, mondьj xəbər urnaştьra bula: „Massadaqь soznanienen artuь udivitel'no ber temp belən bara. Pocti altmьş jəşenə dostigat' itkən tatarin raboci Şəfiqulla, өle nedavno qьna partiəgə zapisatsa itkən bulsa da, religioznьj durmannarnь k cortu çibərep, polnьj soznatelnost' projəvit itte. Xatьnьnьn bismillalь bumagasьn kusoklarqa rvajt itep, raboci publika arasьna alьp kilep taptadь. Novorozdjonnьj rebjonkasьna Vladimir quştьrdь h. b.".

Əmirxan rus syzlөren qullanunь yzenen tiskөre tiplarьna qьna qaldьrsa da, nigezdə yzenen „qupşь ədəbi telen" rus ədəbi tele çəmlə təzeleşlərenə qarap, şularqa iərep eşləde. Əmirxannьn rus telennən nindi çəmlə təzeleşlөren yrnək itep aluь, ədəbi telgə nindi jaŋa çəmlə tərləre kertye kebek məs'ələlərne tikşeryne əlege telcelərgə qaldьrьp, monda tik şunь qьna əjtergə kirək: rusnьn baj ədəbi tele formalarьna iərep jazarqa tьrьşqan Əmirxannьn yz tele də, uŋaj itep alьnqan bөten qəharmannarь avzьnnan səjlətelgən tel də n i g e z e n d ə b e r y k t ə r l e. Şuŋa kyrə də, Əmirxan yze qullanqanda, anьn өcen bu ədəbi tel ber adьm alqa bulsa,

qəharmannarь avzьna şul uq ədəbi telne salu, yze də, rətləp eşləp çitkermәgən şul tel belən qəharmannarьn səjlәty belən ul bernicə adьm artqa taba atlьj, cənki, mondьj j a s a l m a t e l belən səjləşterep, ul bolaj da real' tormьşqa jaqьnlьqlarь bik caqlь buloqan qəharmannarьn bөtenləj tөssezlənderə, taqьn da tormьştan jьraqlaştьra. Əmirxannьn bik kyp xlkəjələre turьdan-turь qəharman avzьnnan cьqьp (berence zattan) jazьlularьn iskə alsaq, bu jasalma ber tərleleknen anьn içadьnda zur kimcelek kiterep cьqaruь yzennən yze aloqa bassa kirək.

Əmirxan „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq", „Qəderle minutlar", „Ber xərabədə...", „Syngəc", „Jaz isreklegendə", „Təqziə" kebek əsərlərendə tərlerək surətlərnen kicereşləren birergə tьrьşqan, ləkin bolarnьn telləre, tərle qəharmannar avzьnnan səjlətelgən itelsə də, barsь da ber tərle. Ul qьna da tygel. Əle „Urtalьqta" romanьndaqь student Səlәjmanof həm morza qьzь gimnazistka Mərjəm tele də, „Tigezsezlər" piesasьndaqь Səlәjman belən Rəqiə tele də həm başqa şundьj uŋaj itep alьnqan surətlər tele də şul xəzer genə sanalьp ytkən əsərlər tele tөsle yk. Qəharmannarnь barьn da ber tөsle səjlәty, çitməsə j a s a l m a t e l n i g z e n d ə b e r t ө s l e s ө j l ə t y—bu inde, bilgele, içadtaqь jarlьlьqnьn ber zur kyrneşe.

Qajber iptəşlərgə bəlki „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq" belən „Qəderle minutlar" nьn jəisə „Syngəc" nen telen ber taqtaqa quju oşap betməs. Cьnlap ta Əmirxannьn bu ike tər ədəbi əsərlərenen telləre arasьnda ədəbi jaqtan qaraqanda bilgele ber ylcəvdə ajrьmlьq bar. Berencedən, Əmirxannьn tonьq bulsa da berqədər realistik planda jazьloqan əsərlөre qorьraq tel belən, poetik ajьrqьclarnь az qullanьp jazьlqannar. Anьn kəlke xlkəjələre isme astьnda jəri toroqan

əsərlərə вu jaqtan вigrək tə ajrьlьp toralar. İkencedən, Əmirxannьn psixologik əsərlərən, dərəsən əjtkəndə mistik həm erotik əsərlərən alsaq, monda inde yzenə вer tərle „ocьnu" вar həm poetik ajьrqьclar da kyp kyrenələr. Şunьn əstenə Əmirxan вerence xəldə əsərən nigzendə ecence zattan itep jazsa, soŋqь xəldə inde hər vaqьt dlərlek вerence zattan, surət avzьnnan jaza. Nəser rəvşendə jazqan əsərlərə də, вilgele, şuşь soŋqь tərgə qajtьp qalalar. Əmirxan ədəвi telenең zur yzencələklərennən вulqan вu jaqnь, əlвəttə, onьrqa jaramьj. Lakin şunьn вelən вergə, вu ike tərnең вer yk nigezdə вulularьn da xəterdən cьqarьrqa tieş tygelвez. Şul caqьnda вez „Tanьmaqanlьqtan tanьştьq" tele вelən „Qəderle minutlar" tele arasьndaqь вerlekne də jaxşь kyrerвez.

Əmirxan ədəвi telendəge tep yzencələklərne tikşergəndə taqьn anьŋ tele вelən Oj. Ibrahimof keвek vaq вurzua arasьnnan kommunizmqa kilgən jazucьlar tele arasьndaqь вer tep ajьrmaqa tuqtap kitmi jaramьj. Əgər də вez Oj. Ibrahimof ədəвi telen alьp qarasaq, anda krestian massasьnьŋ tele nьqlap fajdalanьluьn, вaj fol'klor tele həm syz sərəleşenең dulqьnlanьp вərep toruьn kyrerвez. Revolytsiədən soŋ ul şunь taqьn da kinrək həm tirənrək rəveştə alьp kitte. Menə şuşь jaqtan jaqьn kilsək, вez Əmirxan telenең вətenləj вaşqa nigezdə вuluьn kyrerвez. Əmirxan şəhər вurzua tormьşьn jazucь həm anьŋ tele də şul əjlənə-tirə вelən cikləngən. Çitməsə вit ul şəhərdəge tərle qatlavlarnь tormьş yzencələklərə, yz tellərə-mazarlarь вelən вiry julьnda da eşləmədə. Əjtik, Oj. Kamalda вu əhəmiətle momentlar şaqtьj caqьlsalar, Əmirxanda вətenləj dlərlek kyrenmilər jəisə qadəttən tьş sьjьqlar. Əmirxan вurzua jəşlərenең вulmaqan kul'turalь

tormьşlarьn kypertep jaza-jaza telen də şəhərnең tərle qatlavlarь zargonьnnan „əsten" itep, konkret şəhər telennən jьraqlaşqan вer qupşь tel itep вiry julьna вastь. Şuna kyrə real' şəhər tele də Əmirxanda вik jarlь caqьldь.

Şulaj itep, Əmirxan ədəвi tele, qajвer unaj momentlarь вulu вelən вergə, yzenең jynələşe həm tep prinsiplarь jaqьnnan вezgə cit, əlвəttə. P. Lafarg Fransiədəge revolytsiənең telgə jasaqlan joqьntьsьn tikşerep, „Tel də, patşalьq, çəmoqiət, xosusьj milek həm qəref-qadətlər keвek yk revolytsiələşte"[1] digən ide. Bəjek Oktəвrdən soŋ cьnlap ta tatar ədəвi telendə revolytsiə вuldь. Bu tel, вilgele, Əmirxanqa oşamadь, ul вu telne anlarqa da teləmədə. Soŋqь xikəjəse вulqan „Şəfiqulla aqqaj" da вeznең teldən əle kələrgə də azaplandь. Ləkin proletariat tel frontьnda da yzenең teləgen kommunistlar partiəse çitəkcelege astьnda timer qul вelən eşkə aşьrdь həm aşьra kilə.

[1] P. Lafarg əsərlərenең tulь çiьlmasь, III tom, 216 ncь вit.

VII

ƏMIRXAN MIRASЬNЬŊ ƏHƏMIƏTE

Tatar вurzua xezmətceləre Əmirxannь—demokrat itep, tatar xalqь interesь өcen kərəşkən keşe itep, tatarnьŋ Gejnəse itep kyrsətergə tьrьştьlar. Alar fikrencə Fatьjx Əmirxan—klassik jazucь. Əmirxan ylgəc, вurzua çəmaoqət xezmətceləre вer avьzdan ənə şundьj qaraşlarnь jaqlap cьqtьlar.

Ibrahim Bikqulofca Fatьjx Əmirxan—„Tatar intelligentsiəsenең həm tatar milli inqilap xərəkətenең вaşьnda torucьlarnьŋ вerse ide", Bikqulofca Əmirxan вer tuqtamьj iskelekkə qarşь səвatlь rəveştə kərəşkən.

Çəmal Vəlidi fikrencə Əmirxan da Gejnə keвek yk „jalqьnlь xərriətce, iskelekkə, tarlьqqa rəximsez heçymce ide". Əmirxan, jənəşe, tatar tormьşьndaoqь iŋ əhəmiətle вer вuьnnьŋ yzəgendə toroqan!

Fatьjx Kərimi, Fəxrelislam Agi həm Məxmyd Oqələvlərcə Əmirxan „вəjek klassik həm matur ədəвiatьвьznьŋ encese" [1].

Oq. Oqəziz də, şul uq pozitsiədə torьp, Əmirxannь tatar xatьn-qьzlarьn azat ity өcen kərəştə вerdən-вer jazucь itep kyrsətergə mataştь. Əmirxan yly unajь вelən Bakuda səjləgən

[1] „Qьzьl Tatarstan", 1926 jьl, 12 mart.

вer dokladьnda ul вolaj di: „Oqomumən tatar məxərrirləre icrysendə Fatьjx keвi qadinnar məsavati və xərriəti icyn cuq calьşmьş вer sima və qadinnarnьŋ ruxьni вelən вer məxərrir juqtьr".

Kyp kenə jьllar soltanoqəliefcelərneŋ kөcle joqьntьlarь astьnda вulоqan şaqir həm dramaturg Fətxi Burnaş ta Əmirxannь cьn вer demokrat itep kyrsətergə tьrьştь. Fətxi Burnaş fikrencə, əgər də Fatьjx Əmirxannьŋ xezməte вulmasa ide, вezgə Oktəвrdən soŋ вik avьr вulьr ide. „Anьŋ həm anьŋ zamandaş fikerdəşləre tarafьnnan,—di Burnaş jaza,—вaşlanoqan, kiŋəjtelgən xərəkətlər tatar xezmət iələreneŋ mədəni, səjasi jaqtan kytərelylərenə вik kyp xezmət ittelər ki, ul xezmətlər, məjdanda вulmaoqanda вez Oktəвr revolytsiəse вusaoqasьnda yzeвezne xəzerleksezrək, kөcsezrək sizgən вulьr idek, alar вulmaoqanda вez revolytsiə idejələreneŋ çiŋep cьoquьnda kyвrək avьrlьqlaroqa ocraoqan вulьr idek, alar, ul xezmətlər, вulmaoqanda Sovetlar xəkymətenə də tatar xezmət iələreneŋ mədəni dərəçələren, səjasi вasqьclarьn kytəry, dəvlətcelekləren ystery avьr вulоqan вulьr ide" [1].

Şul вarlьq вurzua çəmaoqət xezmətceləre həm alar joqьntьsьnda вulucьlar Əmirxannь cьn вer optimist itep xisaplьjlar, anarda вerqədər (!) pessimizm ocqьnnarьnьŋ вuluьn Əmirxannьŋ avru вuluьnnan oqьna kyrələr; Əmirxannь xəzerge tatar ədəвi telen nigezləvce, tatar ədəвiatьnda kөcle satira məktəвen tudьrucь itep kyrsətergə tьrьşalar.

Şulaj itep, tatar millətceləre, Əmirxanoqa revolytsion xezmətlər taqьp, anь Gejnələr вelən jənəşə qujьp, tatar eksploatatorlarьnьn cьn sьjnfi jezləren jəşerməkce вulalar. Əgər də

[1] „Qьzьl Tatarstan", 26 jьl, 11 mart.

вez sovet tənqitendə də qajcaoqьnda şundьj вurʒua ujdьrmalarь joоqьntьsьna вirelgələvlər вarlьoqьn iskə alsaq, вurʒua çəmaoqət xezmətcelərenen F. Əmirxan mirasьna ьşьqlanьp kytərep cьqqan qaraşlarьna qarşь kisken kərəş acu kirəklegen taoqьn da acьoqraq anlarвьz[1].

Burʒua qaraşlarь вelən kərəşy өcen, вilgele, tərle вitlek kiep вeznen araoqa kergən millətcelər вelən də nьqlь kərəş alьp вarmьjca jaramьj. Bar вit şundьj jazucьlar—alar Əmirxannь klassik itep kytərələr, klassik jazucь itep tanьjlar həm şul uq vaqьtnь „Fatьjx Əmirxannьn əsərləre вeznen zaman өcen вətenləj jat həm zararlь...“ dip əjtergə də өlgerələr[2]. Ni өcen alar Əmirxannь, вer jaqtan, klassik itep tanьjlar da, ikence jaqtan, „вeznen sotsializm təzeleşe өcen alarnьn (Əmirxan əsərlərenen) fajda kitererlek вer urnь вulmasa da...“ dip avьz acalar? Andьj ekliktiklar, marksizmleninizmnь вozucьlar, вilgele, mondьj soravlar aldьnda tuqtap qalmьjlar, millətcelek aoquьn tərle formada cьoqara toralar. Cьnlap ta Əmirxan içadь вezgə qajsь jaoqь вelən əhəmiətle son?

Bez, вilgele, Əmirxannь klassik jazucь itep tanьmьjвьz. Klassik jazucь вulьr өcen yz epoxannьn əhəmiətle jaqlarьn sənoqətcə caoqьldьrьroqa kirək, jəoqni Əmirxan klassik jazucь вulsa, imperializm şartlarьndaoqь вurʒua tormьşьnьn həm proletariat xərəkətenen əhəmiətle вulqan ul jəisə вu jaoqьn sənoqətcə caoqьldьrьroqa tieş вulьr ide. Lenin, Lef Tolstoj əsərlərenen qimməten tikşergəndə, вolaj di: „Əgər də вeznen aldьвьzda cьnlap ta вөjek xudoʒnik ikən, ul

[1] Bu jullarnь jazucь, Əmirxan içadьna artьq вəjə вirep, yze də jaloqьşqan ide („Q. T.“, 26 j. 12 mart.

[2] F. Səjfi.—Ike tatar klassigь turьnda. 35 вit.

yzenen əsərlərendə revolytsiənen hic вulmaqanda qajвer əhəmiətle jaqlarьn caoqьldьrьroqa tieş“. Juqarьdaoqь tikşerylər вezgə kyrsəttelər ki, Əmirxan вurʒua tormьşьnьn həm revolytsiə xərəkətenen əhəmiətle jaqlarьn hic tə caoqьldьra almadь, ul xalьq doşmanь ide. Syz çajь kilgəndə taoqьn şunь da əjtep kitərgə kirək: tatar вurʒuaziəse həm dvorənnəre tulajьm yz klassiklarьn çiteştery xələnə kilə almadьlar. Əmirxan zamanasьnda inde tatar вurʒua jazucьlarь arasьnnan klassiklar ezləp mataşu yze вer zur nadanlьq həm millətcelər joоqьntьsьna вirelyne genə kyrsətə torqan xəl вulьr ide. Tuqaj kөвek jazucьlarnьn əhəmiətlerək əsərlər вiryləre, klassik əsərlər tudьrularь alarnьn tatar liвeral' вurʒua jazucьlarь вulmavlarьn taoqьn вer qat kyrsətep tora. Dimək, revolytsiəgə qədərge tatar jazucьlarь arasьnnan klassiklar ezləgəndə, alarnь tatar liвeral' вurʒua jazucьlarь arasьnnan tygel, вəlki вaşqa qatlavlar arasьnnan ezlərgə turь kilə.

Əmirxan klassik jazucь tygel. Ləkin anь klassik itep tanьmav --Əmirxan içadьn „вətenləj jat həm zararlь“ içad dip вətenləj seвerep taşlavnь kyrsətmi. Əmirxan içadь вezgə, hic şiksez, вik cikləngən ylcəvdə вulsa da fajda kiterə ala.

Əmirxan içadь—tatar вurʒuqasьnьn вik nьq ciklənyle, kөcsez həm kontrrevolytsion sьjnьf вuluьna zur oqьna вer dəlil ul, əjtergə jarasa, şunьn вer həjkəle. Bu sьjnьf şul Əmirxan içadьna qaraoqanda qimmətlerək вulqan əsərlərne tudьra almadь. Tatar вurʒua sьjnfь jazucьsь real' tormьşta oqьna tygel, fantastik planda da progressif sotsial xəllərne kyz aldьna kiterə almadь. Sarizm tatar xezmət iələre arasьnnan hərвer azatlьq xərəkəten tөвe-tamьrь вelən jolqьp taşlaroqa tьrьşsa, anьn kul'turasьn nьqlap imgətep taşlasa, tatar вur-

zuaziəse ber vaqьtta da milli azatlьq əcen kərəşmədə, kirəsencə, ul sarizmnьn ƶyenə bulьştь oɟna. Əmirxan içadь menə şunь bik acьq kyrsətep tora. Əmirxan içadь belən tieşencə tanьşqac, iptəş Stalinnьn—„imperializm belən aranь əzmi torьp, izelgən millətlərneɳ burƶuaziəsen eş başьnnan təşermi torьp, vlast ul xalьqnьn xezmət iələre massasь qulьna kycmi torьp,—izelgən millətlərne azat ityne başqa da kiterergə məmkin tygel“ [1] digən genial' syzlərenen tirənlegen taoɟьn da nьoɟraq anlьj təşəseɳ. Əmirxan mirasьnьn əhəmiəte barьnnan da elegrək menə şunda.

Annarь Əmirxan içadь burƶua jazucьsьnьn kapitalizm çəmoɟiətendəge urnьn da jaxşь acьp sala. Əmirxan da bit, burƶuanьn başqa jazucьlarь kebek yk, namuslь bulu, keşene ciklənməgən rəveştə irekle ity turьnda lьoɟьrdaroɟa jarata ide. Məsələn, ul, yzeneɳ jaqьn iptəşe M. Xənəfineɳ turьdanturь oxrankada uq eşləgənlegen belgəc, anьɳ namussьzlьoɟьna bik oɟəçəpləngən buldь. Əmirxan bu xəlne burƶua sьjnfьnьɳ sьjnfi xarakterьna turь kilmi toroɟan ber ocraqlь nərsə itep kyrsətergə tьrьştь. Revolytsiədən soɳ jazoɟan əsərlərendə ul kommunistlarnь namussьzlar, keşe irken beterep, təssez-nisez kollektif qьna qaldьrucьlar itep kyrsətergə azaplandь. Bez Əmirxannьn „namuslьlьoɟь“ həm anьɳ „ber nərsə belən də ciklənməgən irege“ nərsədən oɟibarət buluьn bik jaxşь beləbez. Bu „namuslь jazucь“ bəten xezmət iələren Romanoflarnьɳ əcjəzjьllьoɟьn cьnlap bəjrəm itərgə caqьrdь, tatar xezmət iələren monarxiə jaoɟьnda torucьlar itep kyrsətergə azaplandь, bəten kəce belən imperialistlar suoɟьşьna jardəm itərgə tьrьştь. Bol'şeviklar çitəkcelege astьnda nьqlap

[1] И. Сталин.—Марксизм и национально-колониальный вопрос. 55 стр.

ysep kilə toroɟan revolytsiə xərəkətenə qarşь pornografiə, „tege dənja“ tormьşьn həm fantastik konstitutsion təzeleşne kytərep cьqtь, bəten kəce belən Kerenski xəkyməten, anьɳ suoɟьşnь dəvam itteryen həm başqa şundьj qaraşlarьn jaqladь, xalьq interesь əcen kərəşə toroɟan cьn revolytsionerlarnь xəlennən kilgən qədər bьlcьratьroɟa mataştь. „Burƶua jazucьsьnьɳ, xudoznigьnьɳ, aktrisasьnьɳ irege,—di Lenin jaza,—barь aqca qapcьoɟьna, keşe satьp aluoɟa, rizьqlandьrьp toruoɟa bitlekle (jəisə ike jəzlelənep bitlek kigezelə toroɟan) bəjlelektən oɟibarət“ (VIII tom, 382). Lenin yzeneɳ bu syzləre belən meɳ tapqьr xaqlь.

Əmirxan içadьnьɳ əhəmiəte bolar belən genə ciklənmi əle. Bez Əmirxan içadьn bətenləj seberep taşlav jaoɟьnda tormьjьbz. Cənki anьɳ içadь əle bik az bulsa da başqa jaqlarь belən də bezgə berqədər fajda kiterə, barь anardan marksizm-leninizm tənqite nigzendə dəres fajdalana belergə genə kirək. Berencedən, anьɳ qajber əsərlərə, bigrək tə „Əl'islax“ corьnda jazьloɟannarь, real' tormьşnь tonьq həm anьɳ yseşen jaloɟьştьrьp kyrsətylərenə qaramastan, dənjanь belyebezgə bilgele kyləmdə jardəm itələr („Bəjrəmnər“, „Jəşlər“, „Tatar qьzь“, „Fətxulla xəzrət“, „Oɟəbdelbasьjr oɟişqь“ h. b.). Şuna kyrə də tieşle anlatmalar belən birelgəndə, anьɳ qajber əsərlərə əle də basьlьp cьoɟa alalar. Əmirxan 1925 nce jьlnь „Tatar ədəbiatь kətepxanəse“ isme astьnda revolytsiəgə qədərge əsərlərən bastьrьp cьoɟaroɟanda yzeneɳ „Tigezsezlər“, „Xalьq qьzlarь“ kebek, cьn reaksion əsərlərən janadan cьoɟarьroɟa tьrьştь həm, beznen iptəşlərnen bu eşne sьjnfi doşmannьɳ ber cьoɟьşь itep anlьj belmələre arqasьnda, anьɳ ul əsərlərə syz başsьz-nisez cьoɟьp taraldьlar da. Xəzer, bilgele, bu jul belən barьlmas.

İkencedən, Əmirxannьn ədəbi tele də beznen ücen şaqtьj oqьna intereslь. Əmirxan bit eşlənməgən, kul'turasьz buloqan tatar tele urnьna, burzua çəmaoqətcelegenen „kul'turalь irlərə" teləgenə çəvap birə torqan ber ədəbi tel tudьru julьnda eşlədə. Bu eksperimentnьn jynəleşe həm prinsipь beznen ücen, bilgele, bətenləj cit nərsə. Şulaj da Əmirxan telen seberep taşlavdan saq bulьroqa kirək. Əmirxan, rus ədəbi telenə qarap, çəmlələrne tərlecə təzy julьnda da, burzuaz tormьşnь gəvdələndery ücen syz sajlavda da şaqtьj eşləgən jazucь. Ul bu jaqlarь belən əle bezgə, hic şiksez, bilgele ylcəvdə fajda kiterə ala.

Əmirxan içadьnьn əhəmiəte burzua dənjasьn belygə jardəm ity jaqьnnan da, yzenen tele eşləneşe belən də bik cikle, əlbəttə. Cənki xəzerge tatar sovet ədəbiatь idejə juqarьlьqь belən genə tygel, başqa jaqlarь belən də tatar burzua ədəbiatь dərəçəsen kyptən inde artta qaldьrdь. Tatar sovet ədəbiatьnьn yseşe də—„proletariat diktaturasь həm SSSR da sotsializm təzy dəvre—ectəlege belən sotsialistik, formasь bujьnca milli buloqan milli kul'turalarnьn cəcək atuь dəvre" (Stalin) buluьn kyrsətydə kyp dəlillərnen berse bulьp tora. Şuna kyrə də Əmirxannar mirasьnьn əhəmiəten kypertep çibərergə jarambj. Sovet ədəbiatcьlarь Lef Tolstoj kebek bəten dənja kyləmendə klassik itep tanьloqan jazucьlar içadьnьn ciksez zur əhəmiətle buluьn ber vaqьtta da istən cьoqarmьjlar ikən, Əmirxannar əhəmiəten alar belən caoqьştьru turьnda ujlav kəlke genə bulьr ide.

Beznen tatar sovet ədəbiatь əle jana ysep kilə torqan ədəbiat. Beznen içadlarda əle bik kyp kimceleklər bar. Monda syz, Əmirxan içadьnьn əhəmiəten azajtьp, yzebezne kytərep, tьnьclanьroqa teləv rəvşendə qujьlmьj.

Beznen safьbьzda bəten jaqtan da Əmirxannardan bik kyp əsten torqan tatar sovet jazucьlarь barlьqьn əjty belən, alda taqьn da zurraq burьclar toruьn, bu burьclarnь cişydə Əmirxannar mirasь bezgə bik az jardəm itə aluьn, dənja klassiklarь, rus həm başqa millətlər sovet ədəbiatьnьn, şulaj uq cit illərdəge revolytsion ədəbiatnьn iq jaxşь yrnəkləre genə bezgə cьn zur sabaq birəcəklərən sьzьq əstenə qujьp əjtergə telənə.

Əjje, ysə torqan sovet jazucьlarь da, kənnən-kən kul'turalaşa baroqan eşcelər həm kolxozcьlar da şunь oqьna əjtə alalar.

Ну и вопрос!!

ƏCTƏLƏK

Bit

Jazucьdan 4
Kereş urnьnda 5
I. 1905 nce jьlqь revolytsiə həm Fatьjx Əmirxan 9
II. Berence revolytsiə həm jəş liberalnьn içadь 30
III. Reaksiə ezennən 61
IV. Proletariat diktaturasьna qarşь 92
V. F. Əmirxan içadьnьn yzençəlekləre 116
VI. F. Əmirxannьn ədəbi tele 140
VII. Əmirxan mirasьnьn əhəmiəte 152

Научная библиотека
ТР арх. ЕГУ
КФУ Дарғьдадағь

Narəd № 0616
Kyləme 10 tab. Tabaqta 65500 xəref
Tatgləf. № B-841 Tirazь 3000+115
Proizvodstvoqa tapş. 13/XII-35
Basarqa qul qujьldь 25/I-36
Kəqəz st. formatь 72×105
Qazan, Mislavski, 9. Tatpoligraf.